Türkiye dünyanın neresinde?

MURAT BELGE

Kontrgerillanın Ziverbey'deki ünlü köşkünde albay olduğunu söyleyen biri, jeopolitik durumumuzu anlattı. "Avusturya filan gibi bir yerde sosyalist olunabilir, burada, bu jeopolitikle olmaz," dedikten sonra komşularımızı sıradan geçti. Kuzeyde geleneksel can düşmanımız, üstüne üstlük "komünist" Rusya; batıda onun maşası ve eski düşman Bulgaristan; onun yanında en amansız düşmanımız Yunanistan; güneyde iki Türk düşmanı Arap ülkesi, Irak ve Suriye. Sıra doğuya geldi. O sırada Şah iktidardaydı ve İran'la aramızda sorun yoktu. Sınırımız 1639'dan beri değişmemişti. Albay, "Ben zaten bu Acemleri hiç sevmem," dedi. Düşmanlarla sarılmış olma ihtimali vardı, herhalde. Ama albay da galiba zaten dost olmasını istemiyordu. Düşmanların fazlalığı onun iktidarını meşrulaştırıyordu.

Birikim Yayınları

6. BASKI

MURAT BELGE 1943'te Ankara'da doğdu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi (1966). 1980'de doçent oldu. 1982'de YÖK'ün oluşturulmasından sonra üniversiteden istifa etti. *Halkın Dostları* dergisinin (1970) ve *Birikim* dergisinin (1975) kurucuları arasında yer aldı. *Demokrat* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde yazdı. *Yeni Gündem* dergisinin ve İletişim Yayınları'nın Genel Yayın Yönetmenliği'ni üstlendi (1984). Kitapları: *Tarihten Güncelliğe* (1983), *Sosyalizm, Türkiye ve Gelecek* (1989), *Marksist Estetik* (1989), *Türkiye Dünyanın Neresinde?* (1992), *12 Yıl Sonra 12 Eylül* (1992), *Edebiyat Üzerine Yazılar* (1995), *İstanbul Gezi Rehberi* (1995).

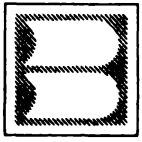
Birikim Yayınları 5
ISBN 975-516-003-5
© 1992 Birikim Yayıncılık Ltd. Şti.
1. BASKI 1992, İstanbul
2. BASKI 1992, İstanbul
3. BASKI 1992, İstanbul
4. BASKI 1992, İstanbul
5. BASKI 1993, İstanbul
6. BASKI 1997, İstanbul

KAPAK Ümit Kıvanç
DİZGİ Maraton Dizgievi
DÜZELTİ Ahmet Abbas
KAPAK BASKISI Sena Ofset
İÇ BASKI ve CİLT Şefik Matbaası

Birikim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Fax: 212.516 12 58

Türkiye dünyanın neresinde?

MURAT BELGE

Birikim
Yayınları

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7

Bir Panorama 11
Biten Doğu Avrupa Sosyalizmi 14
Kapitalizm 21
Türkiye 34

Sosyalizm-Sonrası "Sivil Toplum" 39

Dünya ile Türkiye Arasında Bir Köprü Olarak 1968 55
1968: Dönüm Noktası 55
Avrupa'da '68 58
Türkiye'de '68 64
Sosyalist "Sistem'de '68 70
Üçüncü Dünya ve Vietnam 72
Sonrası 74
Ek (1991) 77
Yeşiller ve Silahsızlanma Hareketi 82
"Yeni Fikirler" 84

Devlet: Fundamentalizm 85
Siyaset Geleneği 85
Laiklik 95

Toplum 101
2000 Yılına Doğru Türkiye ve "Türk Ulusal Kimliği" 101
"Türk Ulusal Kimliği" 105
Devletin Başarısız Kıldığı Bir Toplum 108
Dünya Bilgisi ve Taşralaşan Türkiye 112
Özgür Olmayan Bireyler 114
"Sosyalizm ya da Barbarlık" 117
Toplumsal Değişme ve "Arabesk" 119

Milliyetçilik 143
Milliyetçilik Konusu 143
Tarihçe 144
Ulus-Devlet 148
Ben, Biz, Onlar 150
Kürtler 155
Tarihçe 155
Yurttaşlık Konusu 167
Ek: Türk Milliyetçiliğinin Açmazı 173
Sonuç 179

Ekonomi 181
Dünyada Ekonomi 181
"Ekonomi" Üstüne 181
"Ekonomi"nin Egemenliği 184
Değer 192
İstihdam 195
"Bakım" Konusu 200
Mülkiyet, Piyasa ve Katılım 204
Türkiye'de Ekonomi 218
"Tüketim Toplumu" Olarak Türkiye 218
Hayatın Niteliği 223
Sistem Konusu 227
Nüfus 231
Askerî Toplum 236

Sonsöz 241

Önsöz

BU KİTAP, 1989 kışında yayımladığım *Sosyalizm, Türkiye ve Gelecek*'in devamı sayılabilir. O kitabın yayımlanmasından oldukça kısa bir süre sonra Doğu Avrupa Sosyalizmi çöktü. Benim kitabımın önemli bir kısmı, bu kadar kısa zamanda yıkılacağını bilmediğimiz o sosyalizmin eleştirisine ayrılmıştı. Onun varlığına rağmen ve dünyada yükselen sağ dalgaya rağmen, solun ne olması gerektiğini yeniden düşünebileceğimizi ve düşünmemiz gerektiğini savunuyordum. Bu yapılabilirse, solun insanlara söyleyebileceği ve dünyada yapabileceği önemli şeyler olduğuna inanıyorum.

Ama bu kitapta bu gibi sorunlara ancak kısmen değinebildim. Bundan önce, dünyada neyin değiştiğini anlamaya çalışmak, bana daha önemli göründü. Önemli görünmesinin başlıca nedeni de Türkiye'nin dünyadaki başat gelişmelerden gitgide kopmasından duyduğum tedirginlikti. Bu kopma, bence, bu ülkenin fiziksel-maddî yetersizliğinden kaynaklanmıyor; tersine, o düzeyde oldukça iyi bir birikime sahip olduğumuzu düşünüyorum. Kopma, daha çok ideolojik düzeyde

varolan dayatmaların sonucu. Türkiye, çöken sosyalist toplumlardan biri değildi, hattâ genel yapısıyla oradaki sisteme karşıydı vb. Gelgelelim, devletçiliğiyle, bürokrasisiyle, monolitik ideolojisiyle, şekilciliği ve resmiyetçiliğiyle, bugün, artık çöken o sisteme en fazla benzeyen ülkelerden birisi bizimki. Bu arkaik ideolojik yapımızla, durduğumuz yerde, dünyanın belirleyici gelişmelerinin uzağına düşüyoruz.

Sosyalizm, Türkiye ve Gelecek'in ilk bölümü uluslararası bir bağlamdan yola çıkıyordu. Aynı şeyi bu kitapta da yaptım ve ilkin 1989'dan sonra belirmeye başlayan bazı yeni yönelimleri saptayarak Türkiye'yi bu çerçevede kavramaya çalıştım. Yeni kitabın ilk bölümü olarak yazılan bu panorama, olayların hızından dolayı durmadan eskidi. Onun için ben de geçen sürede o bölümün bazı yerlerini değiştirdim, ama bazı yerlerini, değişimi ve değişimlere yazıyla yetişmenin güçlüğünü göstermek üzere öylece bıraktım. Buna, Prag'da katıldığım bir toplantının izlenimlerini ekledim: Panoramik giriş'te olmayan bir yeni kavram, "Dünya Kamuoyu" orada işlendiği için. Bu uluslararası bağlamdan Türkiye'ye geçmek için de gene birkaç yıl önce yazdığım 1968 üstüne bir değerlendirmeyi, bir ekle birlikte, kullandım.

Türkiye sorunlarını tartışmaya, siyaset geleneğimizin kalıcı ögesi, "fundamentalism" ile başlıyorum. Burada sorunum, bunun bizde yalnızca dinî bir düşünce biçimi olmadığını kanıtlamak. Türkiye'nin ciddi derdi, "fundamentalist" düşünce tarzının, yani dogmatik, mutlakçı, tümdengelimci düşünme yönteminin, inancı eleştirinin önüne koyma alışkanlığının, bütün siyasi ideolojilerin ortak temeli olmasıdır. Dolayısıyla ben, örneğin sol düşünce ile Türkçü-milliyetçi düşünce arasında farklılık kadar benzerlik de görüyorum ve bence bütün bu akımlar, birbirleriyle hesaplaşmadan önce, kendi içerdikleri "fundamentalist" epistemolojiyle hesaplaşmalıdırlar. O zaman, bazılarının bunsuz olamayacağı, bazılarınınsa,

kendilerini bundan kurtaramadıkları için olmak istedikleri şey olamadıkları görülecektir.

Bu bölümdeki iki yazı, *Sosyalizm, Türkiye ve Gelecek*'teki bazı bölümlerin, öncelikle de "Devlet Geleneği" ara başlığı altında söylenenlerin devamıdır.

"Fundamentalism"i toplumsal alan üstüne iki yazı izliyor. Bunların ilki, "Türk Kimliği" ele alınan alanın genişliği düşünülürse bir hayli yetersiz. Özellikle seçici bir bakış açısından, bu geniş alandaki karmaşada yer alan ögelerden birkaçını öne çıkarmaya çalıştım. Bütün bu sorunlar açısından, kültürel yoksunluk ve değersizleşme, kitabın sonunda da vurgulamaya çalıştığım gibi, belirleyici bir önem taşıyor. Ben bu "değer"sizleşmeyi toplumun yaklaşık son 150 yıllık çalkantısının somut (ama üstünde çok durulmayan) olguları bağlamında anlamaya çalıştım.

Bundan sonra iki bölüm daha geliyor: "Milliyetçilik" ve "Ekonomi". Birincisinde, Osmanlı'nın son döneminde temelleri atılan ve Cumhuriyet tarihi boyunca bütün toplumu - bence çok olumsuz bir biçimde- güderek belirleyen milliyetçilikle hesaplaşmaya çalıştım. Türk milliyetçiliğine, başka milletlerde gördüğümden farklı bir değer biçmiyorum. Bu düzeyde, "ezen"e karşı "ezilen" olmanın da, milliyetçiliği haklı gösterdiğine inanmıyorum. "Ezen/ezilen" ilişkisinin kendi içinde varolan haksızlık giderilmelidir elbette, eşitlik sağlanmalı, haklar genişletilmelidir vb.; ama bütün bunlar iki milliyetçilik birbiriyle çarpıştırılarak yapılamaz. Sözkonusu bölümde görüleceği gibi ben çözümü, temelde, hakları iyi ve geniş tanımlanmış "yurttaşlık"ta görüyorum. Bu, ülke-içi sistemde ademimerkezileşmeyle, uluslararası düzeyde ise azınlık haklarıyla doğrudan doğruya ilgilenen uzmanlaşmış uluslararası kuruluşların denetimiyle takviye edilirse daha sağlam temellere oturur.

"Ekonomi" çok az anladığım bir konu; onun için bu bö-

lümde "somut" denebilecek önerilere girmedim. Zaten, o konuda uzman da olsam, şu aşamada bundan daha somut tartışmalara girmek istemezdim. Burada yapmaya çalıştığım, "ekonomi"nin teorisinde ve pratiğinde, dünyada ve Türkiye'de, "insan"dan nasıl soyutlandığını kanıtlamak; buna bağlı olarak, artık kullanılmaz hale gelen "ekonomi-politik" kavramı içinde düşünmeye çalışmak. Böylece, şu ya da bu "ekonomik politika"yı önermeden önce, "ekonomi"yi nasıl düşünmemiz gerektiğine dair bir tartışma başlatmak istiyorum.

Bir Panorama

TARİHTE "dönemlendirme" her zaman zor bir iştir: bir süreç, hatta bir "olay", tam olarak ne zaman başlar, ne zaman biter? Aynı anda birçok "süreç"ten söz edilebileceğine göre, bir süreci öbürlerinden ayıran sınır nedir? Bir "dönem"i saptayacaksak, neleri ayırıcı ölçüt kabul ederiz? Dönemlerden dönemlere geçildiğini söylediğimizde, nelerin bittiğini, nelerin devam ettiğini hangi yöntemle saptarız? Bu gibi sorular tarihçileri hep uğraştırmıştır; ve bunların somut zaman dilimleri içinde cevaplandırılmasında mutlak bir nesnellik olamaz.

Öte yandan, akan zamanı kendimize göre nesnel niceliksel ölçülerle (günler, aylar, yıllar vb.) hesaplanır, tanınır hale getiriyoruz. Bu ölçüler kimi zaman bir "onyıl" veya bir "yüzyıl" gibi "yuvarlak" rakamlar verdiğinde, içinde olup bitmiş olaylardan görece bağımsız olarak, bu rakamlar da zihnimizde özel bir önem kazanabiliyor - örneğin önemli bir kişinin doğumunun 87. değil de 100. yıldönümü böylece psikolojik bakımdan daha anlamlı oluyor.

Bu çerçevede 2000 yılı, bu gibi tarihlendirme/dönemlen-

dirmelerin bütün keyfiliğine rağmen, insanlığın büyük bir çoğunluğu için özel bir anlam yüklendi. Kolay değil, bir "binyıl" sözkonusu. "2000'lerde insanlık ne olacak?" sorusu herkesin kafasını kurcalamaya başladı. "İnsanlık" bir yana, buna göre çok daha küçük çeşitli topluluklar açısından, "Peki, bu arada biz ne olacağız?" sorusu da hayli önemli. Bu soruların altında bir varsayım yatıyor: tarihin birtakım dersler çıkarılabilecek bir şey olduğu; insanların bu dersleri çıkararak olgunlaşabildiği; ders çıkarmadaki başarıyla orantılı olarak olgunlaşma düzeyinin yükselebileceği varsayımı bu.

Bu varsayımın çok boş olduğunu söyleyemeyiz. "Tarih tekerrürden ibarettir" gibi yavanlıkları tekrarlamaya en fazla müptela olanlar bile 2000 yılından bir şeyler bekliyorlar. Çünkü insanın başına gelenlerden hiçbir ders çıkaramadığı, çıkaramayacağı, hayatını hiçbir şekilde *düzelteme-yeceği* görüşündeysek, bu gerçekten çok karamsar bir dünya görüşüdür ve doğrusu hayata biraz da haksızlık eden bir görüştür. Şüphesiz, insanlığın önünde her zaman büyük sorunlar olacaktır ve insanın bilgisi kendisini saran evren karşısında her zaman sınırlı kalacaktır. Ayrıca, tarihte bildiğimiz insan zaafları varolmaya devam edecektir; kendisinin ya da grubunun bencil çıkarları doğrultusunda hareket etmekte kararlı olanlar gelecekte de insanlık tarihinde sevimsiz lekeler bırakacaktır. 18. yüzyılda Aydınlanma Çağında, Fransız Devriminin ertesinde, Sanayi Devrimiyle birlikte, 1917 Devriminden sonra, hatırı sayılır nicelikte insanlık kesimleri büyük iyimserliklere kapılmış, mutlu, özgür ve müreffeh bir geleceğin inşa edilmesi zamanının geldiğine inanmışlardır. Ama gerçek tarih, hep bu iyimser beklentilerin uzağından seyretmiş, adeta insanlığa "haddinizi bilin" demiştir. Şu son bir yıl içinde bile, "artık dünya barışı kuruluyor," derken, Körfez Savaşına girdik. Gene de, beklentinin kendisi geçerlidir; ve yaşanan her hayal kırıklığı,

aynı yanlışları bir daha yapmamamız için gerekli ipuçlarını bize vermiştir.

Geleceğe dönük tahminler yaparken, ister istemez öncelikle "yapısal" diyebileceğimiz etmenlerden yola çıkarız (aslında neyin "yapısal", neyin "konjonktürel" olduğu da ciddi bir tartışma konusudur, ama şimdilik buralara girmeyelim); varolan eğilimlerin gücünü, hızını hesaplar, zaman içinde nereye varacağını, başka eğilimlerle kimi kez çatışmalı ilişkilerinde ne gibi biçimlenme ve belirlenmelere uğrayacağını kestirmeye çalışırız. Ama bir yandan da *ampirik* hayat, bazan bütün bu hesapları altüst edecek şekilde, kendi yolundan akar ve o "yapısal" etmenleri değiştirir.

Özel bir anlam yüklediğimiz 2000 yılına yaklaşırken, sözgelişi seksenlerin başında, 2000'in insanlığı nerede yakalayacağını görmeye çalışıyorduk. Derken, 1989 yılının sonlarına doğru somut tarih birdenbire ve beklenmedik bir biçimde hızlanıverdi. Şimdi, 1991'in başında, yani 2000'e on kala, kendimizi hayli değişmiş bir dünyada buluverdik. 1981'de, 1982'de, bunu bekliyor muyduk? Hayır, böylesini beklemiyorduk. Doğu Avrupa sosyalizmini, 2000'i düşünmek için başvurduğumuz veriler arasında görüyorduk; bu "veri", bu "yapısal etmen" şimdi yok ya da çok farklı bir yerlerde. 2000 önemli bir yuvarlak rakam, ama belki 2000'de böylesine radikal bir dönüşüm olmayacak. Sanki insanlık, meraklı ve sorgulayan bir heyecanla beklediği 2000 yılına yaklaşırken, bir çeşit mevsimlik temizliğe başladı - umarız bu bir kış değil, yaz temizliğidir ve insanlık yeni bir yaza girmeye hazırlanmaktadır.

Beklediğimiz bu dönüm noktası, kendisi de aslında keyfi bir ölçüye göre kararlaştırılmış bir "0" noktasından sonra geçmiş 2000 somut yılı anlattığı için, olabileceğin nesnel analiz ve tahmininin yanısıra, olmasını istediklerimizi de üzerine yüklediğimiz bir nokta. Bu "0" noktasından daha ön-

ce olup bitenler bir yana, koskoca bir 2000 yıllık süre içinde olmuş, ama hiç olmasa daha iyi olacak pek çok şeyin, bu büyülü tarihten sonra bir daha tekrarlanmamasını istiyoruz. Aynı zamanda, eksikliğini duyduğumuz, zihnimizde tasarlayabildiğimiz halde maddi hayatın içinde yer almadığını bildiğimiz birçok olumluluğun bu aynı tarihten sonra, yaşayan tarihin parçası haline gelmesini özlüyoruz. Dolayısıyla, 2000 yılı ütopyalarımız açısından da önemli bir tarih.

İşte böyle bir ortamda, 1989'un olayları, 2000'in *nasıl* geleceği sorusuna bir kapı araladı; ama bir yandan da, aralanabilecek başka kapıların varlığını ima etti. Şimdi biz, aralanan kapıdan görünenleri ve aralanabilecek kapılardan görünebilecekleri saptamaya çalışalım.

Biten Doğu Avrupa Sosyalizmi

2000'e değil, 1990'lara girerken "dünyayı sarsan" bazı olaylar gene sosyalizmle ilgili olarak yaşandı. Ama bu sefer dünya bir kuruluşla değil, bir yıkılışla sarsıldı. Kapitalizmin sonunu ilân eden sosyalizm -en azından sosyalizmin en ciddi iddiaları olan kolu- bu sonu göremedi.

"Yapısal" ve "konjonktürel" konusuna yukarıda değinmiştim. Bu çerçevede, Doğu Avrupa Sosyalizminde olanlar, yapısal bakımdan çok şaşırtıcı değildi. Burada çok önemli bozukluklar olduğu biliniyordu - bilmek isteyenler ya da bilmeye katlanabilenler tarafından. Çünkü, en kestirme söyleyişle, bu rejimler vaad ettiklerini gerçekleştirememişlerdi. Her geçen gün gerçekleştirme imkânından uzaklaşıyorlardı. Ama bu çöküntünün *bu zamanda* ve *böyle* olacağını kimse tahmin etmemişti. Şaşırtıcı olan sadece buydu.

Olayların hızı şaşkınlığı artırdı. Gerçekten, belirli bir tarihe kadar olanları zihinde sindirip, "bundan sonra da şöyle olaylar olabilir," diye tahmin yürütmeye kalktığınızda, daha

tahmini bitirmeden onlar ve daha ilerisindeki başka olaylar başlayıp bitmiş oluyordu. Örneğin ben Kasım ayında, Çavuşesku'nun altı ay içinde devrileceğine dair bir arkadaşımla bahse girdim - hiç de altı ay sürmedi. Bu yazının ilk şeklini yazarken "Arnavutluk bazı değişim sinyalleri vermeye başladı," demişim. Yılbaşında, "sinyal" aşamasını çoktan geçtik; "... bu değişimler büyük bir ihtimalle yukarıdan aşağıya gerçekleşir," demişim - şimdi bundan hiç emin değilim. Bu örnekleri alabildiğine çoğaltabiliriz.

Sosyalist dünyada olanlar aklıma milyonlarca yıl öncesinin jeolojik olaylarını getiriyor: biz insanlar doğduğumuzda bu haliyle bulduğumuz dünyanın oluşumunu. Mümkün olsa da, bilinçli bir özne, o kırılmaları, çökmeleri, Alpler'in, Himalayalar'ın yükselişini, denizle karanın karşılıklı konumlarının değişmesini seyredebilseydi. Herhalde bütün bu oluşum son derece şaşırtıcı görünürdü: toprak birdenbire bir noktada, kırışık yapan bir çarşaf gibi bombeleniyor, yer yüzeyine sıradağlar fışkırıyor... Ama seyredene ne kadar şaşırtıcı görünse, bütün bu jeolojik olaylar kesin bir nedensellik zinciri içinde, belirli bir determinizm içinde olup bitti.

Sovyetler'de, Almanya'da, Romanya'da vb. olanlar da bundan çok farklı değil aslında. Buralarda varolan rejimlerin niteliği nedeniyle (aynı jeolojik analojiden devam edersek), yer kabuğunun altında nelerin kabarmakta olduğu son ana kadar belli olmamıştı. Onun için hareket başlayınca manzara çarpıcı ve şaşırtıcı göründü. Oysa burada da, mevziî olarak rastlantıya bağlı gibi gözüken bütün olaylar o genel nedensellik zinciri içinde belirleniyordu.

Bunu söylemek, zaten, "bu toplumlarda bir bozukluk vardı" derken anlatmaya çalıştığımız şeyin bir yanını açıklıyor. Bir toplum ne kadar demokratikse o kadar saydam olur. Buna bağlı olarak, demokratik toplum *sadece* yukarıdan aşağıya güdülmez, somut bireyler genel irade içinde bir temsil

hakkı bulurlar (çok bakımdan eksik bulduğumuz demokrasilerde *de* ve bu eksik demokrasilerde olabildiği kadar). Demokrasi, esnek ve bükülgen bir toplumsal ilişkiler zinciri üretir: yokluğu ise, tersine, kırılan ve parçalanan bir yapı.

O halde, Doğu Avrupa ülkelerinde kabuk çatladı ve kabuğun altında toplum harekete geçti, diyebiliriz. Bütün dünyada, ama özellikle dünyanın bu yöresinde, "bilen"ler vardır: başkanlar, başbakanlar, genel sekreterler, yetkililer, generaller vb. Dizginleri onlar tutar ve edilgin toplumlarını yönlendirirler. Çoğumuz da, yapmadan edemediğimiz politik tahminlerimizde bazan yalnızca onları hesaba katmaya alışmışızdır. Bu bize bir kolaylık da sağlar, çünkü kendi hesabımızı onların hesaplarının rasyonalitesine dayandırırız. "Toplum" denilen kaotik varlığın içindeki karman çorman eğilimlerle uğraşmamız gerekmez. Oysa şimdi bütün bu yetkililer, dümenini tutmaya çalıştıkları minik kayıklarında, altlarında kabarıp dalgalanan denize derin bir şaşkınlıkla bakıyorlar. Çünkü şimdi belirleyicilik, toplumun anonim güçlerinin elinde, kendilerine başkaldırılan ilk "yönetici" kadroları silinip gitti; onların yerine geçenler de gitti - sözkonusu ülkelerin hepsinde oldu bu, SSCB dışında (ki, orada da, Gorbaçov'un yanındaki çehreler habire değişiyor).(*) Ama suların akışı daha durmadı. Şimdi, muhalefetten iktidara yükselenlere geldi şaşkınlık sırası.

Bu, başlı başına çok önemli. Bütün kargaşaya rağmen, Doğu Avrupa'da önemli bir olay oldu, toplumun yönünü toplumun anonim güçleri belirlemeye başladı. Ama bunun yalnız Doğu Avrupa ile sınırlı olduğunu ya da onunla sınırlı kalacağını sanmıyorum. Bu özlem bütün dünyada var. Bu doğrultuda çabalar gittikçe daha etkili olabilecek biçimde örgütleniyor; insanlar konuşuyor, tartışıyor, eleştiriyor, düşünü-

(*) Yazının yazılışı ile kitabın yayımlanışı arasında bu durum da değişti.

yor. Bu gerçekten böyle olacaksa, böyle devam edecekse, 2000, geçen öteki 1999 yıla değebilir.

Sosyalizmin *bir tarzının* sona erdiği bana oldukça kesin görünüyor. Aynı zamanda, *sosyalizmin* bitmediğini, tersine, yeni başlayacağını düşünüyorum. Bunu kendimce şöyle formülleştiriyorum: "Sosyalizmin tarih-öncesi sona erdi."

Bu, Marx'ın sözünün epey değişik biçimi. Marx, sosyalizmle birlikte insanlığın kendi tarih-öncesinden çıkacağını ve gerçek tarihini bilinçle inşa etmeye başlayacağını söylemişti. Dünyanın gelişmesi tam da böyle olmadı. Öyle anlaşılıyor ki, sosyalizmin de -"iktidar olmuş sosyalizm"in de- çocukluk, ergenlik çağlarını yaşayarak atlatması gerekiyormuş.

Sosyalizmin Marksist kolunun, "reel-sosyalist" adıyla tanıdığımız uygulamasında uğradığı başarısızlığın nedenleri üzerine bir hayli akıl yürütülmüştür. Marx'ın dediği gibi ileri ülkelerde değil de, henüz kapitalizmi bile tam kuramamış ve bir siyasî demokrasi geliştirememiş toplumlarda "sosyalist iktidarlar"ın kurulmasının sonuçları bu bağlamda sık sık tartışılmıştır. Bu şüphesiz çok şeyi açıklar. Ben bu konuda biraz farklı bir olayı vurgulamak istiyorum. Bu da çok yeni ya da söylenmemiş bir olay değil, ama belki üstünde yeterince durulmamış.

Marx'ın hayatının sona erdiği anda, Marksizm, insan aklının eriştiği en üst doruklardan biriydi. Ama bundan sonra çok paradoksal bir süreç başladı: genel olarak insan düşüncesi, Marx'ın ona kattıklarını değerlendirmeye ve bunlardan yararlanmaya başlarken, kendini "Marksist" olarak tanımlayanlar, her geçen gün bu düşünceyi dondurdular.

Örneğin bugün dünya tarihçiliğinin bir anlamda Marksist olmayanı yoktur; aynı şey sosyoloji için, başka insan bilimleri için de geçerlidir. Bu, iki şey demek değil elbette: i) bütün insan bilimcileri sözgelişi "insanlığın proletarya diktatörlüğüne dayalı kurtuluşu"ndan vb. dem vurmuyorlar; ii)

ayrıca, çoğu zaman Marksist bir yöntemle çalıştıklarının farkında bile değiller. Zaten önemli olan bu ikincisi; Marx'ın bakışı pek çok bakımdan geçerliliğini kanıtladığı için onun ana çizgisi artık bu alana sinmiş ve onun parçası haline gelmiş durumda. Başka bir söyleyişle, Marx'ın genel insan düşüncesine yaptığı katkı, sonuçta, insanın dünyayı anlamasının vazgeçilmez ögeleri arasına girmiştir.

Bunun bir paraleli ise daha pratik bir düzeyde sürmektedir. Marx, kapitalizmi eleştirmiş ve onun yıkılmasını öngörmüştü. Ancak, bu derece radikal olmamakla birlikte, başka sol görüşler de benzer bir eleştiriyi ortaya koymuşlardı. Kapitalist sistem, o zamanlar tahmin edilene oranla, oldukça yüksek bir direniş yeteneğine sahip olduğunu kanıtladı. Ama nasıl bir direnişti bu? Kapitalizm, kendisine yönelen eleştirinin, kendisine yönelen kitlesel başkaldırı hareketlerinin önemli taleplerini kendine mal ederek direndi. Yani, toplumda varolanı reddetmek, görmezden gelmek, bastırmak yerine, kendini ona göre uyarlama yolunu seçti. Bu esneklik, ona, temel yapısını çok fazla değiştirmeksizin, zamana ve olaylara uyabilme ve üstte kalma imkânını kazandırdı. Bugün varolan kapitalizmin (ileri kapitalist toplumları kastediyorum) bu derece yaşanabilir bir düzen olmasının başta gelen nedeni, sol muhalefetin gündeme getirdiği birçok talebi sistemine bir biçimde eklemleyebilmesidir. Bugün varolan "burjuva" demokrasilerinde, bütün demokratik kurumların, sosyal adaletin temelinde, kapitalizmin egemen sınıflarından çok kapitalizme başkaldıran sınıfların payı, emeği, alınteri vardır.

Kapitalizm bu esnekliği gösterirken (bunun sınırlarına ileride geleceğiz) Marksist dünya Marx'ın eleştirel, bilimsel düşüncesinden kaskatı bir "öğreti" yarattı. Toplumda varolan herhangi bir eğilimin bağımsız bir odak olmasına da izin vermedi. Dolayısıyla, Marx'ın kapitalizmle ilgili kehanetleri, kapitalizmden önce, Marksizmin *bu* uygulaması için geçerli

oldu. En genel önermeyi alalım: üretim ilişkilerinin üretici güçleri engellemesi durumunu. Kapitalizm, esnekliği sayesinde, üretim ilişkilerini hep değiştirdi, revize etti, yeni üretken teşvikler yarattı vb. Böylece, üretici güçlerin gelişmesini engellemedi. Varolan biçimiyle sosyalizm ise bu ilişkileri dondurdu, esnetmedi ve bugün de açıkça görüldüğü gibi, üretici güçlerin gelişmesini engelleyen, sonunda bu sosyalizm oldu. Bu öznelerin rol değişimlerinin beklenmedikliğini bir yana bırakırsak, temel olgu, Marx'ın açıklamasıyla çelişmiyor.

Sorun doğrudan doğruya demokrasiye bağlıdır. Reel-sosyalizm tarihinin özellikle Stalin döneminde olağanüstü boyutlara varan anti-demokratik uygulamalarına bu metinlerde yeniden girmek istemiyorum. Çok kısa bir özetle yetineceğim.

Bütün bu anti-demokratik uygulama, bütün olumsuzluklarının ötesinde, insan zihnini dondurmasıyla en büyük açmazını yaratmıştır. Bürokratik parti yönetiminde, insan ve düşüncesi standardize edilmiştir - körü körüne itaatin gerektirdiği son derece düşük bir düzeyde. Varolan sosyalizmde üretim ilişkilerinin taşlaşmasının nihai nedeni de budur.

Bütün temel bozukluğuna rağmen, olağanüstü çabalar göstererek kapitalizmle rekabet eden sosyalist sistem, özellikle elektroniğe geçişle çöktü. Çünkü bu yeni durum, zihnen üretken bireyin varlığını gerektiriyordu ve sosyalist sistemin -standartlaşmış insanlarıyla- en büyük eksiği buydu. Daha önceleri, merkezîleşmiş üretimle, Taylorizm gibi insanlık dışı kapitalist yöntemleri de uygulayarak, yarıştan kopmamaya çalışan sosyalizm, yarattığı insan tipiyle, yaratıcılık ve girişkenliğin dışında kaldı. Çağımızda *üretkenlik* kavramı, mekanik iş sürecinden bireylere ve onların zihnî yeteneklerine aktarılması gereken bir şeydir. Varolan sosyalizm işte burada iflas etti.

Dolayısıyla, yukarıda değindiğim "üretici güçlerin gelişmesi" teorisi, zaten "üretici güçler" kavramını alet-edevat gi-

bi değerlendirmekten vazgeçmeli, üretim içinde insanların yerini "hammadde", "teknoloji" vb. ögelerle eşdeğer herhangi bir veri gibi görme alışkanlığını terketmeliydi. Sosyalizmde amaç bu çerçevede bir "üretkenlik" ya da "ekonomik rasyonalite" değil, özgürleşmiş bireyler olmalıydı. Üretkenlik, o özgürleşmiş, zenginleşmiş bireylerin bir türevi olarak ortaya çıkacak bir şeydir.

Eski sosyalist dünyanın bugünkü durumuna baktığımızda, gözümüze ilk çarpan, ekonomik iflas ve onun çeşitli düzeylerdeki sonuçları oluyor. Eski sosyalist ülkeler hızla kapitalizme geçmeye çalışıyorlar; ilk iş, sermaye bulmak. Ama bunca yıllık uygulamadan sonra, sermaye nereden bulunacak? İlk akla gelen, dışarıdan bulunması. Aslında bu da söylendiği kadar kolay değil, ama gerçekleşmesi durumunda, yeni büyük sorunlar getireceği şimdiden belli: falan ülkeye gerekli sermayeyi yatıranlar, sonuçta o ülkeyi satın almış gibi olacaklar. Yerli sermaye, bazı Doğu Avrupa ülkelerinde, örneğin kasaplarda, manavlarda birikmiş (ve tabiî çok az). Daha yaygın olgu, olduğu kadarıyla sermayenin eski *nomenklatura*'da toplanmış olması. Bu, hem sözkonusu rejimlerin vaktiyle *nasıl* ve *ne kadar* "sosyalist" olduklarının bir göstergesi, hem de, bu eski bürokrasiden oluşacak burjuvaziyle ne tür bir kapitalizme geçilebileceği konusunda karanlık sorular düşündürüyor.

Bir an önce kapitalistleşerek bir an önce kapitalist tüketim normlarına erişmek... Bu atmosferin en sivri, en çarpıcı olgularına bakınca, insan bütün bu değişimin *Levi's blue jean* için gerçekleştiğini de düşünebilir. Ama böyle değil elbette. Bu gibi simgelerin gerisinde, derin bir özgürlük sorunu var. Topluma özgürleşme imkânları sunamayan, her türlü katılım ve bireysel dışavurumun demokratik kanallarını açamayan bir sosyalizm, aslında sosyalizm olamıyor. Kapitalizmin de gerisinde, baskıcı ve çağdışı bir düzen haline geliyor.

Toplumu, toplumsal muhalefeti son derece katı bir baskıyla susturmayı ve etkisizleştirmeyi uzun süre başarmış bu rejimlerin, sonra günün birinde, oldukça "kendiliğinden" denebilecek bir biçimde yıkılıp gitmelerinin ilginç bir mantığı olmalı. Bu sorunun cevabını başka bir yazıda araştırmaya çalışacağım. "Sosyalizmin tarih-öncesi" üstüne son bir genelleme yapayım. Yukarıda anlattığım gelişmenin sadece bir kısmını açıkladığı süreçle, bu rejimi ortaya çıkarmış ülkelerde "varolan-sosyalizm", dünyada "varolması-gereken-sosyalizm"i engellemeye başlamıştı. Varolan model buyken, sosyalist olmamış toplumlarda insanları "öyle olmak için" mücadeleye ikna etmek gün geçtikçe güçleşti. Öyle ki, bu düzeylerin çok gerisindeki Üçüncü Dünya ülkelerinde bile sosyalizm bir model olmaktan çıktı. Daha ileri kapitalist toplumlara gelince, bu modelin varlığı, sonunda, kapitalizmin eleştirisini bile engellemeye başladı. "Tamam, bu hayatta bir yığın olumsuzluk var, ama ötekiler gibi mi olalım?"

Dolayısıyla, "varolan-sosyalizm" yalanının çökmesi yararlı olmuştur. Bunun sonuçlarını hemen şu anda görmeyebiliriz, ama bir süre sonra bu sonuçlar ortaya çıkmaya başlayacak.

Kapitalizm

Kapitalizm bugünlerde rakipsiz kalmanın keyfini yaşıyor. Ama acaba gerçekten böyle mi? Yukarıdaki mantığa bağlı kalacaksak, "yalancı" rakibin göçmesi, kapitalizmi ne kadar rahatlatabilir?

Bunun nihai cevabı, kapitalizmin kendisinin insanlara ne kadar mutluluk sağlayabileceği sorusunun cevabına bağlı.

Kapitalizm üzerine, geçen yüzyıldan başlayarak yapılagelmiş tahminlerden bazıları, üretici güçlerin gelişmesini engelleyeceği tahmini örneğinde olduğu gibi, pek de doğru çık-

madı. Ancak bu da, sahneye "varolan-sosyalizm"in de çıkması nedeniyle, göreceleşmiş bir durum. Kapitalizm üretimi geliştirmeye *daha fazla* imkân sağladı, ama gerçekten bütün bireyleri üretkenleştirecek bir programı var mıydı? Hattâ, böyle bir programın gerekli olabileceğini hiç düşündü mü?

Ayrıca, üretimi hâlâ geliştiriyor olmanın sırrının önemli bir parçası da tüketimi bir çılgınlık haline getirmekteki başarısına bağlı. Bunun bazı çok olumsuz sonuçlarına daha sonra geleceğim.

Kapitalizm, bir hayli kılık değiştirdi. Böylece, vaktiyle onu eleştirmiş olanların söylediklerinin çerçevesinden belirli ölçüde uzaklaştı. Örneğin Marx, gittikçe azalan sermaye sahipleri ile gittikçe çoğalan mülksüzleşmiş emekçi arasındaki kaçınılmaz çatışmayı düşünmekteydi. Oysa böyle olmadı. Üretimde kol emeğinin payı, niceliksel ve niteliksel anlamlarda azaldı. Öte yandan hisseler ve benzer uygulamalarla sermaye iyi kötü yaygınlaştı. Ayrıca, sermaye sahibi olmadan üretimde söz sahibi olanların sayısı da, önemi de çok arttı. Bunlar, kapitalizmi, Marx'ın öngördüğü oldukça siyah-beyaz çizgiye göre bir hayli karmaşıklaştırdı. Kapitalizm ilerledikçe imalat değil de "hizmetler" denilen oldukça heterojen sektörün genişlemesi de bir başka, önceden beklenmedik durum yarattı. Bütün bunlar, bence, emek ve sermayenin tanımını *temelden* etkilemiyor; ama klasik tanımlara uyarak politika yapmak da imkânsızlaştı.

Şimdiki konjonktürde gradosu düşmüş olsa bile, Keynes'in önerdiği politikalar uzun süre kapitalizmin uygulamasında belirleyici oldu. Böylece, emekçilerin mutlak yoksullaşması tahminleri de doğru çıkmadı. Tersine, emekçilerin, özellikle de emperyalizm yoluyla "refah"tan daha çok pay alıp "devrimci"likten uzaklaştıklarını açıklayan yeni teorilere gerek duyuldu.

Sonuç olarak kapitalizm beklenenden ve tahmin edilen-

den daha iyi bir "performans" gösterdi. Böylelikle, bugüne kadar ayakta kalmayı da başardı. Daha önce söylediğim gibi bunda kendine yönelen eleştirileri bir biçimde kendinde eklemleyerek geçersizleştirmesinin önemli bir payı var. Peki, performansın tahminlerden daha başarılı olması, kapitalizme alternatif düşünmekten vazgeçmemizi gerektiriyor mu? Bana göre, hayır! Bunu bir inat gereği böyle düşündüğümü de hiç sanmıyorum. Kapitalizm, insanla olabilecek mutluluğu arasında hâlâ en büyük engellerden biri. Şimdi, niçin böyle düşündüğümü açıklamaya çalışacağım.

İnsanlar binlerce yıldır, temel ilkesi hiyerarşik olan düzenler içinde yaşıyor. Bu bir alışkanlık, köklü bir alışkanlık, ama alışkanlık olması da insanları bu durumla çelişkisiz yaşatmaya yetmemiş. Toprak sahibi, üretim aracı sahibi vb. olanlar bir yanda, olmayanlar bir yanda varoldukça, hiyerarşi olmayan bir toplum, yani eşit bir toplum ideali de varolmuş. Demek ki eşitlik özlemi, hiyerarşi olgusu kadar eski.

Bu çağın egemen sınıfı burjuvazi, eşitliği bir düzeyde kabul ediyor: formel hukuk düzeyinde. Bu bağlantı içinde, politik düzeyde de gene tamamen formel olarak kabul ediyor: işçinin de bir oyu var, fabrikatörün de, örneğin. Ama bu iki bireyin somut hayatta somut etkilerinin arasındaki muazzam farkı görmek istemiyor. Kimi zaman da, serbest piyasa düzeninin, herkese aynı başarı şansını tanıdığını ileri sürüyor ve bunun bazı tekil örneklerini gösteriyor. "Önemli olan birilerinin tepeye tırmanma şansı değil; insanlar arası ilişkilerin yatay olması; tırmanacak tepeler olmaması," dediğimizde bunu ütopik bir ahlâkçılık olarak görüyor ve benimsemiyor. Kapitalizmin dünya görüşünün zorunlu bir parçası, eşitsizlik. Çünkü bu sistem, ancak eşitsizlik varsa yaşayabilir.

Eşitlik bir anlamda gerçekten de hukuki bir şeydir. Toplumun verili yapısında, toplumun tarihî gelişmesinin de etkisi sonucunda, eşitlik yoktur. Eşitlik, ağaçtan meyva gibi top-

lanacak bir şey değil, meyva verecek ağacı yetiştirmek gibi bir çabayla ulaşılacak bir sonuçtur. Eşitlik, mücadeleyle kazanılır ve *yaratılır*. Bireyin hukuken eşit doğduğunu bugün kapitalizm de kabul ediyor (bu yolda birçok mücadeleden sonra). Gerçek eşitliğin sağlanmasını ise düzene karşı bir tehdit gibi görüyor (haklı olarak). Ama burjuva demokratik düzeninde bu mücadele meşrudur ve solun bunu yapması bugün de gerekmektedir.

Eşitlik, sonuçta, özgürlük açısından da son derece önemlidir. Toplumda eşitlik ne kadarsa, insanlar ondan nasiplerini aldıkları oranda özgür olabilirler. Eşitliği, onun asıl gerekli olduğu yerde esirgemeye çalışan kapitalist, genel bir özgürleşmeye de bu nedenle ve bu ölçüde karşıdır.

Bunlar söylenebilecek en genel eleştiriler. Sorun bununla sınırlı değil elbette.

Kapitalizm, serbest piyasayı hayatın merkezine koymuştur, koymak zorundadır. Daha sonra, "Ekonomi" üstüne bölümde değineceğim gibi, bunun da bir gerekliliği var. Ama piyasayı ve onun ilk bakışta kaçınılmaz görünen bazı taleplerini insan hayatının üstüne koyamayız. Kapitalizmin mantığı hayatın bütününe egemen oldukça, *mübadele değeri* dışında hiçbir değerin geçerliliği kalmadığını görüyoruz. Oysa insan hayatının bütünü serbest piyasa ile belirlenemez veya mübadele değeriyle ölçülemez - ya da, böyle yapıldığında, korkunç bir gerçek değer kaybıyla karşılaşırız.

Bu gibi sözleri, yalnızca, günümüz hayatının varolan her şeyi *metalaştırması* ile sınırlamıyorum. Bu var elbette: aşk, şefkat, her şey metalaşıyor, klişeleşiyor, pazarlanabilir hale getiriliyor. Ama bu gibi, piyasa ile ideolojinin içiçe geçtiği düzeyler ötesinde, daha acı durumlar da sözkonusu. Örneğin, yaşlılar. Değindiğim bağlamda yaşlılar tam da "mübadele değeri"ni kaybetmiş bir kategori olarak ortaya çıkıyor ve bunun gerektirdiği muameleyi görüyor. Burada, neredeyse bir

karşı-kurum sözkonusu: ekonomik rantabilite sınırı dışına çıkmış, ıskartaya atılmış bir kategoriye fazla masraf edilmemesini sağlamak için işleyen bir mantık.

Her anlamda tüketim, elbette ki insanî bir ihtiyaç, bir gereklilik. Ama kapitalizm tüketim olayını da gün geçtikçe çığırından çıkarıyor. Tüketim dünyanın her yerinde, ama özellikle Batı'nın zengin ülkelerinde körcesine kamçılanıyor. Bu da, ister istemez, berbat bir kaynak ve insan sömürüsüne yol açıyor. Sömürü, eşitsiz gelişmiş dünyanın varolan hiyerarşilerinin katlarında, etkilerini büyüterek yayılıyor. Birtakım merkezlerde McDonald köftesi yenmesi için Arjantin'de ormanlar yok olabiliyor. Tüketim gitgide artar, her türlü israfa yol açarken, tabiî dünya çapında tüketim normları arasında görülmemiş uçurumlar açmaya da devam ediyor. Ancak, bu gibi adaletsizlikler bir yana, tüketim ideolojisi çılgınlığı dizginlenmedikçe, dünyanın geleceği de parlak görünmüyor.

Kapitalizm, Marx'ın da zamanında işaret ettiği gibi, şimdiye kadar görülmemiş dinamizmi olan bir sistem. Bu dinamizmi sürüyor ve her an yeni yapılanmalar, yeni ideolojik formasyonlar üretebiliyor. Şimdiye kadarki gelişmesinde, dönem dönem, yeni icat ettiği sömürü (insan ve doğa üstünde) yöntemlerini yürürlüğe koydu; bunlarla kesin sonuç alıncaya kadar yapılanın neler getireceğinin bilincinin yayılmasını engelledi; bir bölgeyi, ülkeyi vb. insanları ve doğasıyla mahvettikten sonradır ki ancak, "suret-i hak"tan görünüp, "bu iş kötü oldu, şimdi bunu nasıl düzelteceğiz?" tavrına girdi. Böylece, kendisi eskisinden hiç farklı olmayan yırtıcı yöntemlerle başka alanları tahrip etmeye girişirken, bir önceki tahribatı onarmayı da bütün insanlığın sırtına yükledi. Kapitalizmin bu gelişme helezonunda, bundan sonra önemli bir değişiklik olacağının -hele tepki ve direnç olmazsa- bir belirtisi görülmüyor. Seksenlerde iyice yaygınlaştığı görülen yeni iş adamı tipi, yeni talanlara yeni bir üslupla girmeye aday.

Klasik anlamda sermayedarın önemini kaybetmeye başladığı bir dönemdeyiz. Bir işi yürütmenin bilgileri sürekli artıyor, teknikleşiyor, karmaşıklaşıyor. Bu da, bir süredir sözü edilen, *"managerial"* denilen işlevleri ve bunları yerine getiren, özel bilgilerle donanmış kişileri ön plana çıkarıyor (*Yupi* adı da bunlar için kullanılıyor). Bunlar kendileri zengin olmasa da, özel bir iş ideolojisi içinde yaşayan insanlar. Bazı bakımlardan, Osmanlı devletinin *kapıkulu* örgütünü andıran özellikleri var. Dönemin monetarist politikaları da bu kesim içinde özel cepler yarattı. Ama özellikle çok-uluslu şirketler gelişmesiyle birlikte belirdiler ve etkili olmaya başladılar.

Çok-uluslu şirketler, gelecekte, eskiyen ulus-devletin yerini almaya aday gibi görünüyor. Çünkü pek çok bakımdan devlet gibi örgütleniyorlar. Devlet gibi yarı-gizli yönetimleri, istihbarat kolları var; rüşvet, yolsuzluk gibi bazı kaçınılmaz sorunları çözen kadroları var. Devletlerde olduğundan daha nitelikli ve işbitirici araştırma bölümleri var. Devletlerinki gibi kapsamlı politikaları var. Bütçeleri, çoğu yoksul devletinkini aşıyor.

Hayatı boyunca devlet sevmemiş bir insanım. Ama klasik ulus-devlet, bana bile, bu yeni çok-ulusluların yanında görece masum görünmeye başladı. Klasik devlet, yılların mücadelesi sonunda, çok önemli iki alanda kısmî de olsa bazı tavizler vermek zorunda bırakılmıştı hiç olmazsa. Bir kere, yaptıklarının hesabını vermeye zorlanabiliyordu. Şüphesiz, çok zaman, daha da gizli kapaklı işlere girerek bundan kurtulmaya çalışıyordu. Ama yakalandığı oluyor, o zaman vicdanen ve hukuken suçlu duruma düşüyordu. Çok-uluslu şirketler ulus-devletler kadar önemli entrikalara girebiliyor, ama aynı türden bir yükümlülükleri yok. Onların yaptığını deşifre etmek de daha güç. İkincisi, ulus-devletin toplumsal refahtan sorumlu tutulabilmesi. Bunu da ne ölçüde gerçekleştirdiği çok şüpheli, ama hiç değilse suçlanabiliyor, eleştirilebiliyor. Çok-

ulusiularınsa bu alanda hiçbir yükümlülüğü yok. Daha esnek, daha pervasız yapılarıyla, gelecekte dünyanın asıl belirleyici kararlarının verildiği örgütlenmeler bunlar olabilir.

Çok-uluslular, yeni iş pratiklerinin yanında yeni ideolojiler de üretiyor. Bir tür korporatist ideoloji sözkonusu. Şirket, çalışanların önüne, kendi değerlerine ve ideallerine sahip bir bütünlük olarak konuyor. Siz kendinizi o bütünün bir parçası olarak görüyorsunuz ve böylece sendika falan gibi, o bütünlüğün dışındaki birtakım değerler üstüne kurulmuş örgütlerin parçası haline gelmek sizi ilgilendirmiyor. Şirket, kazancıyla orantılı cömertlikler de yapıyor, sizin sadakat duygularınızı kendine bağlıyor. Hiyerarşiler görünüşte önemsizleştirilerek "biz bir aileyiz" havası yaratılıyor. Aile biraz şüpheli ama bir klik havası hep var. Çünkü bir iş yapacak kişi -genellikle bir Yupi- ekibiyle geliyor. Bu "ekip" arasında da özel sadakat bağları kuruluyor. Aynı zamanda, "şirketimizin dünya görüşü" gibi sözler de ediliyor. Böylece, birtakım "dava"larla, genel çıkarlarla özdeşlenmiş olunuyor. Şirket "hayırsever"leşiyor vb. Aynı zamanda, şirket dışı değerlere sadakat, bağlılık ortadan kaldırılmış oluyor. Yeni tip kişisel bağıtlanmalar insanlararası çimentoyu sağlıyor. Bütün bu *arkaizm,* müthiş bir *modernizm* havasıyla paketlenip sunuluyor.

Bu sadakat olayının etnik-ulusal kökenle ilgili yanı da ilginç. Çağdaş uygarlık gibi çok-uluslu şirketler de ulus-ırk ayrımı gibi ilkel ideolojileri aşmış durumdalar. Bu şirketlerde herkes çalışıp yükselebiliyor, yetir ki işi bilsin. Ama bu son koşul, tabiî hayatî. Çünkü bu, yalnız özel bilgiler değil, özel değerler ve bir yaklaşım gerektiriyor. Onu kabul edince siz de bu pırıltılı uygar dünyanın parçası olabiliyorsunuz, ister Kore'den, ister Peru'dan gelin. Ancak çok yukarılarda bir yerde, her şeye rağmen, bir WASP'ın ayrıcalıklarına sahip olamayacağınızı hissediyorsunuz.

İşte bu insan gruplarının dünyayı ilgilendiren birtakım konularda karar vermeleri, sonra bu kararları uygulamaları korkunç. Hepsi de Nietzsche'nin "üstün insan"ının birer kopyası olarak, karşılarına çıkan sorunlara bireysel dehalarından çekip çıkardıkları çözümü uygulamak durumundalar. Soruna da, çözüme de bakışlarının en geniş matrisini şirket çıkarı sağlıyor. O dar çerçevede, üstüne üstlük, "analitik" düşünüyorlar; yani sorunu daha da anlamsız biçimde bazı ayrıntılara indirgiyorlar. Varsayımsal bir senaryo ile bunu somutlaştırmaya çalışayım. Sorun: gazete yayımlayacağız; amaç: tabiî ki kâr etmek. Düşünüyoruz: kâğıt gerek. İşi temelinden alalım. Gidip Amazon'da orman satın alalım, odunundan kâğıt yaparız; zaten yan şirketimiz X, deniz taşımacılığı yapıyor; o taşır malı. Böylece karar veriliyor. Kararla birlikte bir yığın insan ve önemli bir coğrafya üzerinde bir tasarruf başlıyor. Bunun ne olduğu, nereye varacağı kimsenin umurunda değil. İşin orası, o "analitik düşünme" çerçevesine girmiyor. Olay, her yeni adımında yeni yıkıcı sonuçlar üreterek dallanıp budaklanıyor. Ama şirket, "entegre" biçimde kâr ediyor.

Önemli olan kâr, önemli olan para. Bütün bu yeni "değerler" sonunda o kapıya çıkıyor. Burjuvazi dinamik sınıf. Şimdiye kadar çok başarı kazandı, çok düşman yendi - aristokrasiden başlayarak. Bir yıl kadar önce, şatafatlı adıyla "dünya sosyalist sistemi"ni de hezimete uğratmıştı. Ama bundan da biraz önce manevi alanda da bir zaferi var. Çoğu insanda temel bir eğilim olan, başkaları yokluk ve sıkıntı içindeyken zengin olmak ve lüks yaşamaktan ileri gelen *utanç duygusunu* yenilgiye uğrattı. Dünya tarihinde ilk kez seksenli yıllarda, Amerika'da, İngiltere'de, Almanya'da (buralarda Reagan, Thatcher, Kohl varken) ve başka yerlerde, bu arada böyle şeylerden hiç eksik kalmayan Türkiye'de, insanlar hiç utanç duymadan sadece para düşündüler, para konuştular, para kovaladılar, yakaladılar, kazandılar, yediler.

Bir zamanlar aristokrasi asil "mavi kan"ı üstünlüğün tartışılmaz kaynağı gibi görmüş ve üstelik bunu o çeşit kana sahip olmayanlara da kabul ettirmişti. Kimi zaman kültür, kimi zaman ahlâk değerleri insan yüceliğini temsil etti. Şüphesiz para ve zenginlik her zaman önemliydi ve insanlar her zaman zengin olmak için uğraştılar. Ama bu bir "yücelik" kaynağı değildi. İnsana rahatlıkla birlikte biraz mahcubiyet veren, biraz vicdan azabı yaşatan bir nimetti. Ama seksenlerde para, en az "mavi kan" kadar, sahibine şeref veren, onun üstünlüğünü kanıtlayan, olanda değil olmayanda vicdan azabı yaratan bir şey haline geldi.

Amacı da ölçüsü de para olan bu yeni iş adamları, kendilerine hızla yeni bir kültür yaratıyorlar. Örneğin büyük mektopoller, belirli bir gelir diliminin altındaki insanların şehirde yaşayamaması için gerekli tedbirleri alıyor. Zenginler ve onlara hizmet edenler yaşıyor artık buralarda. Dünyanın güzellikleri, bu sınıfın tüketeceği biçimde paylaşılıyor. Sözgelişi, Alman zenginleri Costa del Sol'de dünya kadar toprak sahibi, İspanyol işçileri de gidip yarı-gettolara yerleşip Alman fabrikalarında çalışabilir. Maldiv'lerden Seyşel'lere Yupi'lere tüketim yerleri kuruluyor. İngiliz tezgâhtarları da iki haftalık *"packet tour"*la Bodrum'a gelebilir - bizim Turizm Bakanlığının "turizm gelirlerimiz yükseliyor" sevinç çığlıkları refakatinde. Dünya hızla uluslararasılaşıyor da... İstenen böylesi miydi acaba?

Önemli dozda bir öz-güven ve bir küstahlık geliştiriyor bu yeni sınıf. Sosyalizm denilen saçmalığı ortadan kaldırmış durumdalar. Ama bununla yetinecekleri bana şüpheli görünüyor. Temsil ettikleri pırıltılı iradeye hayran bazı okumuş yazmışların (Fransa'nın "yeni filozofları" gibi) da yardımıyla, sonuçları daha uzaklara varan ideolojiler geliştireceklerini sanıyorum. Örneğin Aydınlanma Hareketine, bu yolla Rasyonalizme ve insan aklına da saldırıya geçebilirler. Faşizan bir

akıldışını arayabilirler. Nitekim Batı'da ne zamandır yıldız, burç, astroloji ve büyü gibi konularda artan bir ilgi var.

Batı düşüncesinin geçmişinde, bu gibi eğilimlerin felsefî-teorik temellerini bulacaklardır: örneğin Nietzsche'de ya da faşizan Romantizm veya fütürizm gibi akımlarda; ya da, örneğin, Kalvenizm'de: Bu dünyada kazanmışsan, zenginsen, bu Tanrı'nın sevdiği kul olduğunun kanıtıdır. Kazanamayanlara da hiç üzülme. Tanrı onları sevmediği için kazandırmadı. Ya da, bir süredir modası geçen Neo-Darwinism'i canlandırabilirler, Malthus'çu formüllerle. Bu sefer determinizmi yalnız üretim artışı şemalarında değil, üstün kültür ve "hak etme" kavramlarında temellendirebilirler.

Uzun süre dünyayı "Doğu" ve "Batı" diye ayırmıştık. Bu, ileri kapitalizmi temsil eden "Batı" ile onun dışında kalanları anlatıyordu (ve bu bağlamda Japonya "Batı", Brezilya da "Doğu" olabiliyordu). Sonra sanayileşmişlik ve kalkınmışlık ayrımı olarak "Kuzey" ve "Güney"den söz etmeye başladık. 1990'da siyasi anlamda Doğu ve Batı ayrımı geçersizleşti. Bu iki dünya birbirine "Kuzey"de yaklaşırken, ortada eskisinden de güçsüz bir "Güney" kaldı. Kuzey'deki her dengesizlik aslında katlanarak buraya yansıyor. Dünyanın ortak kaderini, bu tuhaf "Kuzey/Güney" ayrımıyla geçiştiremeyiz - sırf bencil nedenlerle de olsa. Çünkü bugünün dünyasında hiçbir sorun mevzîî değil. Ama yeni kapitalizm bu gibi konularda da hiç duyarlı görünmüyor. Uygar dünya, kendi sorunlarının çözümünde şiddetten ve silahtan gitgide uzaklaşıyor. Modası geçmiş teknolojiler ya da çevre kirliliği gibi şiddet ve silâh da bundan böyle periferiye, Üçüncü Dünya'ya, "Güney"e ihraç edilebilir.

Körfez Sınavı

Yukarıdaki satırları bundan sekiz ay kadar önce yazmıştım aslında. O sırada Körfez Savaşı da yoktu, olacağının belirtisi de. Dünya henüz bir hayli iyimserdi. Bloklar yıkılmıştı, Berlin Duvarı yıkılmıştı; yepyeni bir barış dönemine hazırlanıyorduk. Ama barıştan önce, Körfez Savaşı geldi.

Bu da beklenmedik bir şey değildi. Şöyle ki, iki-kutuplu bir dünyada yaşamaya alışmış ve yıllar boyunca buna göre dengeler kurmuştuk. Kutuplar iki tane de olsa, son analizde tek bir merkez oluşturabiliyordu, çünkü blokların önderleri işler çığırından çıkmaya başlayınca kendi saflarında bir denetleme işlevini yerine getirebiliyorlardı.

Merkezî otorite zayıflayınca derebeylik potansiyeli artar. Güçler dengesinde ara yerde kalan birileri, daha ön plana geçebilmek için bu otorite boşluğundan yararlanmayı akıl kârı sayabilir. Üçüncü Dünya'da bu yeni fetret döneminden bu biçimde yararlanmak isteyecek güçlerin çıkması hiç de şaşırtıcı değildi.

Gene de, Irak'ın Kuveyt'i işgali, dünyayı gafil avladı. Çünkü insanlık bloklar-sonrası dönem için ne düşünsel ne de kurumsal bakımdan hazırlıklıydı. Fetret döneminde ortaya atılması muhtemel yeni savaş beylerine karşı uluslararası hukuku korumak için bir aşamada silâhlı güç de gerekiyordu. Mantıken, bu silâhlı güç de, varolan en uygun uluslararası örgüt olan Birleşmiş Milletler'in komutasında bulunmalıydı. Ama ne öyle bir güç vardı, ne de zaten BM'nin, özellikle Güvenlik Konseyi'nin yapısı bu gibi işlere göre oluşmuştu.

Bu durumda ABD ortaya atıldı. "Ben yapacağım," dedi. Çaresizlik ve şaşkınlık ortamında bunu kabul ettirmeyi de başardı. Bu tezi kanıtlamak zor, ama bana öyle geliyor ki ABD'nin bu hızlı davranışta başlıca kaygısı, Soğuk Savaş'ta elinde tuttuğu dünya önderliği konumunu yeni koşullarda da

sürdürme ihtiyacıydı. Soğuk Savaş'ın bitiminde, ABD'de, bu zamana kadar "dünyayı kurtarmak" için gösterilen "fedakârlıklar" yüzünden, teknoloji alanında öncülüğün Japonya'ya, Almanya'ya kaptırıldığı yolunda karamsar değerlendirmeler yapılmaktaydı. Amerika Körfez'e müdahale ederek, dünya önderliğini en iyi bildiği yoldan sürdürdü.

Aslında bu, son kırk yıl içinde Amerika'nın yapageldiği müdahalelerin en "hukukî" olanıydı. Vietnam'a, Küba'ya, Grenada'ya, Orta Amerika'ya yapılanlardan epey farklıydı. Nitekim bu nedenle dünya kamuoyu da olabileceği kadar destekledi Amerika'nın davranışını. Gelgelelim, bu en haklı olduğu davada da Amerika Amerikalığını yapmaktan geri durmadı, kendini ve dilini zaptedemedi. Silâhsız yaptırımların sonuç vermesini beklemedi. Bunun inandırıcı bir açıklamasını da yapmadı. Örneğin, Gorbaçev'in Barış Planı açıklandığında ABD sözcüsünün "bu barış çabalarını takdir ettiklerini, ama ne yazık ki kara savaşını başlatma kararının verilmiş" olduğunu açıklaması çok anlamlıydı. Oysa bu zamana kadar tonlarla bomba yağdırılmıştı. Yetkili generaller her gün operasyonlarının çapını ve etkisini anlatıyorlardı. Savaş sonrası için anlamlı olan "Saddam'ın askerî gücünü kırma" hedefine yeterince ulaşılmıştı. Ama, hayır, iki yumruk fazla atmak, iki yumruk eksik atmaktan daha iyidir her zaman. Amerika da görevini hakkıyla yapmayı sever.

Orta Doğu dünyada Pandora'nın kutusudur. Bunca kin, intikam, nefret duygularıyla dolmuş ve yüzyıllarca çözümsüzlüğü, çaresizliği yaşamış bir bölgede yeni bir şiddetin neler doğuracağını kimse hesap edemez. Bush'un ve müttefiklerinin de, dünyanın pek çok yerinde ayaklanma bastıran kolluk kuvvetlerinin zihniyetinden farklı bir zihniyete sahip olduklarını düşündürecek fazla kanıt yok. "Bastır, döv, korkut! Bir daha cesaret edemesin!" Oysa dünya tarihinde en az işlemiş çözüm, bizim dilimizdeki saygıdeğer "ibret" kavramıyla

anlatılan çözümdür. Ve koca bir dünyanın "ibret almazlık" tarihinden Bush ve müttefikleri hiç ibret almamışlardır.

Saldırgan Irak durduruldu, cezalandırıldı, falan filan. Ama olayın yaşanılma düzeyinde olup biten, ezelî durumun tekrarıydı: üstün ve güçlü Batı, bir kere daha, Doğu'yu dövmüştü. Mısır'ın, Suriye'nin vb. bu kavgada Batı'nın yanında olması çok şey değiştirmiyor. Önemli olan kesim olayı böyle algıladı. Yapılan savaş teknolojisi gösterisi de başka türlü algılamayı güçleştiriyordu zaten. Bir yandan da, "savaş kayıpları" denince yalnız kendini hesaba katarak, bu yoğun bombardımanda kaç Iraklı'nın ölmüş olacağını merak bile etmeyerek, Batı, Batı-merkezli yaklaşımını hiç utanmadan sergiledi. "Gece ışığı açınca kaçışan hamam böcekleri" türünden sevimli edebî benzetmeler yapan bombardıman pilotları da eksik değildi.

Bütün bu davranışların ve bu bombaların bu bölgeye ektiği tohumların vereceği meyva, nefrettir. Ortadoğu'da bu meyvadan yeterince vardı zaten.

Ama bu işin bir yanı. Öbür yanına gelince, Saddam'ın da elbette bir biçimde durdurulması gerekiyordu.

Olaylar, bizim istediğimiz gibi değil, kendi mantıklarıyla biçimlenerek dikiliyor karşımıza. Batı bu krizde klasik Batı emperyalizminin tezahürlerini gösterdiyse Saddam da başından sonuna Doğu faşizminin özelliklerine sadık kaldı. Bu özelliklere petrol kuyusu yakmak ya da denize petrol boşaltmak gibi yeni hoşluklar eklemekten de geri durmadı.

Korkunç olan da bu ikilem: Üçüncü Dünya'nın Saddam tipi önderleri, "emperyalist" Batı'yı lanetlerken, demokrasi, insan hakları ve benzeri birçok şeyi de "Batı ürünü" gibi gösteriyor ve bunları toptan reddetme numarasıyla kendi gaddar rejimlerine gerekçe bulmaya çalışıyorlar. Batı öyle, Doğu da böyle davrandıkça, bu kalıbı kırmanın yolları habire azalıyor.

Ayrıca, bu savaşta sık sık görüldüğü gibi, iki dünyanın özellikle içiçe geçtiği alanlar var. İngiliz pilotları, İngiliz mühendislerin inşa ettiği koruganları bombalamak için hayatını tehlikeye atıyor, sözgelişi; ya da İtalyan pilotları, İtalyan firmalarının imal ettiği plastik hedeflere kanıyor. Sonuçta, hepimizi o kadar korkutan silâh ve savaş gücünü Saddam'a verenin de gene "hepimiz" olduğunu anlıyoruz. Bu da herhalde hemen değişmesi gereken bir durum.

Dünya bu krizden öyle fazla yüz akıyla çıkamadıysa da, olabilecek daha dehşetli şeyleri düşünerek "buna da şükür" demekte yarar var. Şimdi, her şeye rağmen, Ortadoğu'da barış ve insanca bir yeniden-yapılanma fırsatı doğdu. Ama bundan sonra kesin bir seçim yapmak gerekiyor: dünyanın neresinde olursa olsun, demokrasiden, insanlıktan yana güçlerle birlikte olmalıyız; onlar şimdi çok zayıf da görünse, bundan vazgeçmemeli, reel-politiği ilkelerin önüne koymamalıyız. Yoksa, Saddam'ların benzerleri çok; üç gün sonra aynı noktaya varmaktan kendimizi kurtaramayız.

Türkiye

Dünyada bütün bu olumlu, olumsuz işler olurken, Türkiye yoğun bir taşralaşma süreci içinde. Bunun bazı nedenleri çok fazla bizim elimizde olmayabilir; örneğin, "Doğu Avrupa Sosyalizmi"nin yıkılışını izleyen yeni "Avrupa" kavramı, Türkiye'yi içinde görme ihtimaline zaten pek sıcak bakmayan Avrupa Topluluğu açısından böyle bir olayı erteleyecek zorunlu bir aşama olarak ortaya çıktı. Ama bunlar sınırlı olaylar. Türkiye kendi iradesiyle kendini taşralaştırıyor - üstelik, bunun tersini yapmaya çabalayarak.

Örneğin, Körfez krizinde net bir tavır alıyoruz - Amerika'nın ve Batı'nın yanında. Özal kendisi, bunun bize Batı'nın yolunu açacağı için de gerekli olduğunu vurgulayıp durdu.

Batı'nın uçaklarına üs vererek mi "Batılı" olur bir ülke, yoksa Saddam gibi birisiyle bu koşullarda sınır komşusu olup, halkının güvenliğini düşünmekle mi? On kişiye bir gaz maskesi tedarik edemeden, savaşın eşiğine gelmekte sakınca görmeyen bir ülkenin Batılılığını kim ciddiye alır? Savaşın geçtiği sınıra binden fazla doktor gönderip, "Bir şey yok. Ana-çocuk sağlığı programı yapıyoruz," diyen bir sağlık bakanı, Batılı dediğimiz ülkelerde bakan makan olabilir mi? Kime sorumlu bu bakan? Ona "panik çıkarma" diyen birtakım güçlere mi, saldırıya hedef olacak halka mı?

Türkiye bu kitabın başka bölümlerinde de belirttiğim gibi, 2000'li yıllara bir hayli başarısız bir toplum olarak giriyor. Ciddi bir sanayileşmesi yok; buna karşılık büyük bir çevre kirliliği ve estetiksizlik yaratmış durumda. Siyasi sorunlarını çözememiş, siyasete uygar ölçüler getirememiş bir toplum. Bu özelliği zaten kazanabildiği birkaç başarıyı da gölgeliyor. En başta, yıllardan beri, koca bir Kürt sorunu karşısında, baskıyı artırma dışında çözüm düşünememek gibi bir çaresizlik içinde kalmışız. Demokrasi, çoğulculuk ve katılımın çok uzaklarındayız. İnsan haklarının durumu felâket. Eğitim sorunu başından sonuna berbat. Sağlık alanı çok kötü. Nüfusunu ne yapacağını bilemeyen ve bir şey yapma imkânını bulamayan bir toplumuz.

Bütün bunlar tarihî nedenlerin ve birikimlerin sonucu. Burada ayrıntısına girmeye gerek yok bu nedenlerin, ama kısaca, baskıcı devlet yapısının ve demokrasi yokluğunun, başlıca sorumlu olduğunu söyleyebiliriz. Bu birikime ek, 1980 askerî darbesi ve onun topluma empoze ettikleri, müthiş bir kambur yarattı ve Türkiye'yi beceriksizce de olsa ayak uydurmaya çalıştığı çağdaşlaşma rotasından tamamen uzaklaştırdı. "Komünizmi eziyorum," diye yaptıkları Batı'da kınanınca, Ata'larının Batılılaşma yolunu da terkeden generallerin, "Biz onlar gibi 18 yaşında kızımızı gece sokağa bı-

rakmayız" alaturka ağızlarıyla, "Türk'ün Türk'ten başka dostu yok" teraneleriyle, ne idüğü belirsiz "iç ve dış düşmanlar" mistifikasyonlarıyla dünyadan iyice koptuk. Zaten çok az tanıyorduk o dünyayı; o dünya da bizi az tanıyordu.

Bu insanlar ya da onların hiç eksik olmayacak yenileri, bu kopukluktan tedirgin değiller. Tersine, memnunlar, çünkü asıl demokrasi, düşünce özgürlüğü, özgürlük ortamı onları huzursuz kılıyor. Üyeleri, Avrupa'dan itilmiş olmanın toplumda yaratacağı tepkiyi şoven bir ideolojiye ve hedeflere kanalize etmeyi tercih ederler her zaman. Hattâ böylelikle Turan ülküsünü, Ziya Gökalp'i, Enver Paşa'yı, yüzyıl başında olduğu gibi yüzyıl sonunda da keşfedebilirler.

Böyle ihtimaller gene de oldukça uzak kalmakla birlikte, seksenler boyunca ülkenin tamamını kaplayan şoven milliyetçilik, otoriter devlet kültü, yırtıcı ve kültürsüz kapitalizm, her yeri saran zevksizlik ve estetiksizlik hayatımıza egemen. Tabiî en kötüsü, bütün bunlara karşı bir denge oluşturacak bir sivil toplumun da ortalarda görünmemesi.

Bir önceki bölümde, global düzeyde "Batılı emperyalizm" ile "Doğulu faşizm" ikileminin yarattığı çözümsüzlüğe değinmiştim. Türkiye'nin de buna benzer birçok çözümsüzlük ikilemi vardır. Körfez konusunda iktidarla muhalefetin aldığı tavırlar da böyleydi: Bir yanda ilkeler adına izolasyonizm, öbür yanda aktif politika adı altında "ne koparırım" tavrı...

İki muhalefet partisi, olay patlak verir vermez, "Türkiye'yi savaşa sokmayın," tavrına girdiler. Genel olarak da, "barışçı çözüm"ün bulunması dileğini dile getirdiler. Ama olay bu "dilekler" aşamasını geçmişti. Bunu söylemek, somut durumda hiçbir işe yaramayan bir doğruyu tekrarlamaktan başka bir anlam taşımıyordu. En kötüsü iki partinin de "bu savaş bizi ilgilendirmez" sözünü sık sık tekrarlamalarıydı.

Türkiye'de yıllardır, "halkımızı", "bana dokunmayan yılan bin yaşasın," felsefesinin ne kadar kötü olduğuna ikna

etmeye çalışmışızdır. Brecht'in faşizmle ilgili tekerlemesini aktarmışızdır: dün falancayı götürdüler, sesimi çıkarmadım... vb. Ama uluslararası bir çatışmanın temelde bundan hiçbir farkı yok. "Halkımız"a yanlış olduğunu anlatadurduğumuz tutumu önerdi muhalefet böylece.

Müdahale etmemek, özünde ahlâkçı bir tutum değildir. Nazi yayılmacılığına müdahale edilmemesi, dünya için iyi olmadı. Çok zaman, müdahale edilmeyen habaset büyür; sonunda gene müdahale kaçınılmaz olur. Ama arada olan olmuş, nice insanın canı yanmıştır.

Ne anlama geldiğini hiçbir zaman çıkaramadığım "Yurtta sulh, cihanda sulh" (bu, "yurtta asayiş, cihanda sulh" olduğu zaman, silâhlı kuvvetlerin tavrını açıklayabilir) bir "izolasyonizm" sloganıdır. Bugün dünyada ve Türkiye'de solun tavrı, izolasyonizm olamaz; bunun tam tersi olmalıdır: biz dünyalıyız ve dünyadaki bütün sorunlardan sorumluyuz. Barışı sağlamak da, ancak, izolasyonist olmayan bir politikayla mümkündür.

Öte yanda, ısıracak tombul bir et parçası aramak üzere "aktif" dış politika yapmak, izolasyonizmin alternatifi olamaz. Özal zaman zaman dünyada kabul edilmiş kavramlara başvurarak izlediği politikayı açıklıyor. Arada, "bir koyup üç almak" gibi, akla ve havsalaya sığmayacak sözler söylüyor, "girdiğim en kârlı iş," deyiveriyor, örneğin. Son olarak, Talabani'nin Ankara'ya çağırılmasını açıklama tarzı da olağanüstüydü. Tamamen tersinden bir mantıkla, "biz düşman olursak, aramıza fit sokarlar, daha kötü olur," diye bir açıklama yaptı. İnsan dost olmak için yeterli neden görüyorsa, dost olur. Bunun da başka türlü bir açıklaması gerekmez (bence Talabani ya da genel olarak Kürtler'le iyi bir ilişki zaten doğrudur ve gereklidir). Bu sade durumu olduğu gibi söylemek yerine, birtakım tersinden çıkar hesapları sunmak, "kapitalizm"le ilgili bölümde anlattığım o bencil mantıktan

başka bir yere oturmuyor, ama zaten bunda da şaşacak bir şey yok.

Dünya ile entegrasyon, ANAP politikasının başından beri önemli olan bir parçasıydı. Ama bu yalnızca kapitalist ekonomi içinde bir entegrasyon. Birtakım evrensel değerler düzeyinde bir entegrasyon şimdiye kadar sözkonusu olmadı. Olduğu birkaç durumda da, ortaya "çıkar" açıklaması sürüldü. "Biz şu anti-demokratik yasaları kaldıralım, Avrupa'ya girmemiz daha kolay olur," gibi. Bir şeylerin kendileri için yapılmasının yeterli olduğuna artık inansak; bir yasa anti-demokratikse, kalkmalıdır. Bir ilke doğruysa, yerine getirilmelidir. "Bundan cebimize de şu kadar girer," diye mide bulandırıcı bir bezirgân ruhuyla doğru olan her şeyi çıkarla kirletmekten vazgeçmeliyiz.

Taşralılıktan çıkmanın, dünyayla birleşmenin yolu bezirgânlık değildir.

SOSYALİZM-SONRASI "SİVİL TOPLUM"

1989-90 SIRASINDA gerçekleşen çarpıcı iktidar değişimi olaylarından önce, Doğu Avrupa ülkelerinin muhalif aydınları arasında, "sivil toplum" kavramına bir hayli önem verildiğini biliyordum. Ama öylesine bir "bilmek"ti bu. Okuyarak "haberdar" olmak, hiçbir zaman dolaysız deneyimin bilgisini vermiyor.

Batı'da daha çok tartışılan, özellikle de Gramsci'nin Batı toplumlarına özgü devrimci mücadele yöntemi üstüne yazdıklarının yeniden su yüzüne çıkması üstüne yaygın biçimde bir "referans noktası" haline getirilen "sivil toplum" kavramı yetmişlerden bu yana Doğu Avrupa'daki muhalefetin sıkça başvurduğu bir kavram olmuştu. Başından beri, yani Hegel'den beri "sivil toplum" kavramı, bir yanıyla, toplumla devletin ilişkisinin niteliğini açıklamak için kullanılmıştır. Bu bakımdan, "sosyalist" devletle ciddi sorunu olan Doğu Avrupalı muhaliflerin bu kavrama sarılmalarının anlaşılır bir yanı vardı. Doğu Avrupa'da, varolan devlet ve onun uygulamalarına yönelen eleştiri ve muhalefetin önemli bir kolu eskiden

sosyalistti; şüphesiz, zaten sosyalizme karşı oldukları için bu rejimlere düşman olanlar da çoktu, ama onların muhalefeti - bu bağlamda alınınca- özgün değildi. Sosyalist olmayan dünyanın zaten her yerde ve her zaman sosyalizme yönelttiği eleştiri kapsamında düşünüyorlardı. Sosyalist muhalefet ise, yaygın deyimiyle "varolan sosyalizm"i, varolması gereken sosyalizm noktasından eleştiriyordu. Ancak, seksenli yıllara gelindiğinde, Doğu Avrupa'da sosyalist muhalefet yok olmaya yüz tuttu. Başka düşünce çizgileri oluştu ve bunlar o küçük çaplı Marksist-sosyalist muhalefeti de özümsediler. Muhalefetin eleştirisinin ve taleplerinin ağırlığı insan hakları gibi alanlara kaydı. Nitekim bugün bu ülkelerde alınan seçim sonuçlarına *genel* olarak baktığımızda, eski komünizmin yanısıra sosyal demokrasinin de bir çekiciliğe sahip olmadığını görüyoruz. Başka bir söyleyişle, solun her türlüsü bu toplumlarda gözden düşmüş, kapitalizm ve Batı özlemi her şeye egemen olmuştu. Bu süreçte, "sivil" sözünü de içeren birçok önemli kavram çıktı: Sivil haklar, sivil forum, sivil toplum vb. Sonuç olarak "sivil" sözü, rejime karşı olan, rejimin de karşı olduğu her şeyi temsil eder hale geldi.

Bu durumda, Türkiye'nin seksenli yıllardaki serüvenini andıran bazı özellikler var. Türkiye'de son askerî yönetim (ve dolayısıyla devlet-toplum" ilişkisinde yeni bir biçimleniş) sırasında "sivil toplum" kavramının kullanımı yaygınlaştı. Askerî yönetime muhalif olanlardan Marksist kesim içindekiler, "sivil toplumculuğa"da şiddetle düşman oldular. Türkiye'de vurgu biraz farklı gibiydi. Kavram vulgarize edilirken, daha çok "askerî olmayan" anlamını kazanıyordu. İzleyebildiğim kadarıyla, "sivil toplumculuğu" sevmeyen Marksistlerin önemli bir karşı çıkış nedeni buna bağlıydı: Birileri, rejimin sivilleşmesiyle (demilitarize olmasıyla) yetiniyorlardı; demek ki, asker sultasından bir ölçüde arındırılmış bir burjuva toplumuyla yetinmeye hazırdılar. Aslında, "böyle düşü-

nenler yoktu" diyecek durumda değiliz. Belki vardı, hâlâ vardır, olabilir de. Biraz daha "teorik" denebilir bir düzeyde yazanlar, "sivil toplum" lafını eden herkese eşitlikçi ilkelerle hakaret yağdırırken, bunun Doğu Avrupa'daki, "varolan sosyalist rejimlere karşı" anlamını biliyor ve onun için mi tepki duyuyorlardı, orasını bilmiyorum, bir tahmin de yapamam.

Türkiye'de kavramın içeriğinin bu şekilde saptığını gözlerken, Prag'daki toplantıda işittiğim konuşmalarda Doğu Avrupa'da bunun kadar vahim başka sapmalar da olabildiğini gördüm.

"Sapma" derken, tekrar edeyim, alışılmış biçimde "insanların doğru çizgiden sapması" gibi bir şeyi kasdetmiyorum. Sadece bir kavramın şimdiye kadar saptanmış içeriğiyle şimdiki kullanımından edindiği içerik arasındaki mesafeyi anlatıyorum. "Vahim" derken de, öncelikle bu mesafenin büyüklüğünü söylüyorum. Örneğin, bir "ihanet"ten falan söz etmiyorum. Bunlar aslında olur, normaldir. Öz Türkçe yeni icat edilirken "uçak" kelimesi "hava meydanı" olsun diye türetilmişti; uçan nesne için "uçut" denmişti. Ama benimseme olayı böyle gerçekleşmedi. Sonuç olarak da, benimsenme önemlidir. Yeter ki, hangi kavramla ne anlattığımızı bilelim.

Toplantıda biri, 1989'da olan iktidar değişimlerini anlatırken, "şimdi sivil toplum iktidara geldi," dedi, örneğin. Sanıyorum bu, insanların ne konuştuklarını şaşırmalarına yol açacak anlam kaymalarının çarpıcı bir örneğidir. Bizim bildiğimiz anlamda tanımlamaya devam edeceksek "sivil toplum" iktidara gelmez, gelemez. Çünkü öyle bir özne değildir ve tanımı gereği "iktidarın dışında" olandır.

Türkiye'de de "altyapı/üstyapı" terimleri kimi zaman böyle bilmeden kullanılır; "altyapı" kimilerine "ezilenler" çağrışımı yapar ve "altyapının iktidara gelmesi"nden söz edilir. Sivil toplumun iktidara gelmesi de neredeyse bunun kadar "vahim" bir anlam sapması gösteriyor. Demek ki, aynı

kelime ve kavramları kullanarak bambaşka şeyler söyleyebiliyoruz.

"Sivil toplum" aslında bir hayli "sıkışık", *condensée* bir kavram. İlk bakışta belli etmese de içinde karmaşık bir içerikler yumağı gizliyor. Örneğin "kapitalizm" gibi bir kavram ona göre daha basit; "kapitalizm" içeriğini kendi oluşturucu ögelerine daha kolay indirgeyebilirsiniz: şu ve şu üretim ilişkileri vb. "Fransa kapitalist bir toplumdur," cümlesi görece daha düz bir cümledir (elbette bunun da özgülleştirilmesi gerekir, ama gene de daha düz). Sivil toplum bir kere bir "toplum" değildir (örneğin "Fransa bir sivil toplumdur," denemez, cümle olarak). Bir toplumun içinde bulunabilen bir "şey"dir, ama *niceliksel* bir şey de değildir. Daha çok bir toplumun varoluşunun, kendini yeniden-üretmesinin *üslûbuna* ilişkin bir nitelemedir. Bu soyutlukları nedeniyle böyle sık sık terminoloji sapmalarına yol açıyor.

Onun için "sivil toplum" iktidara gelmez, iktidara gelen türden bir şey, bir özne vb. değildir. Daha çok, varlığıyla, bir toplumda iktidarın oluşma biçim ve ilişkilerini belirleyen bir şeydir. Bunun, ille tanımladığımız anlamda demokrasiyle yakından bağlantılı olması da gerekmez. Sözgelişi faşizm, herhalde demokrasiyle yakından bağlantılı değildir. Ama sivil toplumun bir ülkede varlığı, orada olacaksa faşizmin niteliğini de belirler. Almanya'da ve İtalya'da nazizm ve faşizm aşağıdan yukarıya kitle hareketi oldularsa, olabildilerse ve olmak gereğini duydularsa, bu, o iki ülkenin geçmişinde önemli sivil toplum yapılarının bulunmasına da bağlanmalıdır.

Toplumda sivil toplum yapılarının bulunmasından yana olanlar iktidara gelebilir, sivil hakların yerleşmesi ve kökleşmesinden yana olanlar iktidara gelebilir vb. Bu gibi iktidarlar, o verili toplumda sivil toplumun gelişmesine katkıda bulunabilirler. Ama bu da ancak o kadardır, çünkü toplumu "sanayileştirmek" gibi bir şey sözkonusu değildir; "toplumu

sivil toplumlaştırmak" programı yoktur. Böyle bir süreç olacaksa, bu da toplumun kendi dinamikleriyle yürür.

Bugün "sivil toplum"dan söz ederken, hepimizin bildiği gibi, somut olarak Batı Avrupa toplumlarında gördüğümüz niteliklerden söz ediyoruz. Bu da, kimsenin bilinçli çabasının ürünü değil, aşağı yukarı bin yıllık bir tarihin sonucudur. Bilinçli bir çabayla, program ve planla sivil toplum yaratılmamıştır. Yaratılacağını da sanmıyorum.

Gene de bir şey var. Bu "şey"in ne olabileceğine gelmek için "sivil toplum"un bence temel olan özelliğini soyutlamam gerekiyor. Kendi hesabıma, en temel ögelerine (ya da tanımlarına) indirgediğimde, "sivil toplum"da şöyle bir özellik görüyorum. Sivil toplum özelliklerine sahip bir toplumda toplumsal ideoloji yukarıdan aşağıya belirlenmez; bireylerin şöyle ya da böyle, ama kendilerine özgü ideolojileri vardır. Çünkü toplumun temelinde bu sonuca varmayı mümkün kılan pratik hayat biçimleri de vardır: bağımsız örgütlenme gelenekleri, toplu olarak hak arama geleneklerine ortam hazırlar vb. Tarih içinde bu haklara ve bu hakların hukukunu koruduğu kurumlara (bu, dinî kurum olabilir, aile olabilir, pek çok şey olabilir) bir çeşit dokunulmazlık, neredeyse kutsallık yüklenmiştir ve siyasi yapı, iktidar vb. bu dokunulmazlıklara saygılı olmak zorundadır.

Bu nedenle bir toplumda sivil toplumun varlığı, o toplumda siyaset yapma geleneğini belirler. Önerilen şu ya da bu siyaset, toplumun genel ideolojisinde asgari kabul görebilmelidir. Toplumu ikna edemeyen ideoloji, iktidar olamaz (burada "ikna"nın dereceleri var: örneğin ben A ideolojisine ikna olmamışımdır, ama o ideolojinin iktidar olmasının meşru olduğuna ikna olmuşumdur). Dolayısıyla toplumun siyasî güce karşı ciddi bir dayanıklılığı vardır ve siyasi güç, her neyse, bunu hesaba katmak *zorundadır*.

Bu soyutluk derecesine getirdiğimizde, sivil toplum tü-

ründen bir toplumsallığı, bir özerklik ilkesini, bağımsız yurttaşlar sistemini, herhangi bir ideolojiyle, bu arada sosyalizmle eklemleyebiliriz. Bu elbette şimdiye kadar gördüğümüz biçimleriyle otoriter/totaliter, monolitik sosyalizm olamaz. Sonuçta uzun vadede ve mantıken demokrasiyle çelişen herhangi bir sistem olamaz. Ama olması gerektiği gibi demokratik olan bir sosyalizm, anlatılan türde bir toplumsallıkla bağdaşacağı gibi, ondan güç de alabilir.

Prag'daki toplantıda, sivil toplum kavramının "şişme"ye uğradığı anlaşılıyordu; pek çok kimse "olumlu" bulduğu her şeyi onun üstüne yığarak kavramı şişirmişti. Böylece "her derde deva" bir nitelik almıştı "sivil toplum." Bunun yanısıra başka mistifikasyonlar da gözlemledim. Bir tanesi, Doğu Avrupa'daki "devrim"le ilgiliydi. Doğu Avrupa'nın "sosyalist" rejimlerinin çöküşünü bir "devrim" olarak algılamak oldukça yaygın bir tavır. Buna bağlı olarak, tarih boyunca "devrim" konusunda insanların yapageldiği bir yanlışlık daha ortaya çıkıyor. O da şu yanlış: bilindiği gibi tarihte önemli olaylar, hele "devrim"ler, sonraki değişimler için "model" sayılmıştır. Ekim Devrimi'ni yapan Bolşevik kadroların başlıca uğraşı, bununla 1789 arasında paralellikler kurmaktı. Daha sonra da, dünyanın her yerinde insanlar Ekim Devrimi'ni yeniden yapmaya çalıştılar. Devrimler oldu, ama hiçbiri Ekim Devrimi'ne benzemedi. Sonradan, bunların herbirinin izleyicileri çıktı, onlar da başarılı olmadı. Devrim tarihi çok zengin olmayan Türkiye'de bile 68-71 arası, 27 Mayıs'ı tekrarlama çabalarıyla doluydu, gelen, 12 Mart oldu.

Şimdi de, Doğu Avrupa ülkelerindeki iktidar değişiminden böyle bir genel model çıkarma eğilimleri var. Dolayısıyla iki soru sormak gerekiyor: birincisi bunlara "devrim" denebilir mi? İkincisi, böyle bir genel model mümkün müdür?

İki soruya da basit olumlama ya da olumsuzlamalar çerçevesinde cevap verilemeyeceği kanısındayım. Birinciden

başlayalım. İlkin, buradaki "evet" veya "hayır"ları sosyalizme karşı alınmış duygusal tavırlardan arındırmak gerekiyor.

Şu döneme kadar "devrim" nicedir sosyalistlerin tekelindeydi ve kapitalizme, emperyalizme vb. karşı gerçekleşecek bir şeydi. Sosyalizme düşman olanlar sosyalizmin yıkılması gerektiğine inanıyorlardı, ama bunun bir "devrimci" şeklini geliştirmemişlerdi. Doğu Avrupa "mucizeleri" patlak verince, bu onlar için "hoş bir sürpriz" oldu. Demek sosyalizme karşı devrim de mümkündü ve bu olay gerçekleşmişti. Şimdi, Doğu Avrupa'daki olayın "devrim" olduğu konusunda ısrar edeceklerin önemli bir bölümü bu kategoriye girmektedir ve onlar buna inanmak isteyeceklerdir.

Ortodoks sosyalistlere gelince, onlar hâlâ, ne kadar kötü özellikleri olursa olsun, "sosyalist" bir rejime karşı bir "devrim" olabileceğini kabullenmeye hazır değiller. Şimdiye kadar ezberledikleri kitapta böyle bir başlık yok; kitapta yoksa gerçekte de olamaz. Demek ki, olsa olsa, bir karşı-devrim olmuştur.

Devrim dar anlamında, bir siyasi rejimin, kendi değişimi için koyduğu prosedürler dışında ve rejimin bünyesinde yer almayan kişilerin ve kitlelerin etkinliğiyle değişmesidir. İkinci niteleme bizi "darbe" kavramından uzaklaştırır. Buna göre devrim silahlı veya silahsız da olabilir.

Doğu Avrupa'da -ya da bu ülkelerin çoğunda- olanlara bu dar anlamında "devrim" diyebiliriz sanıyorum. Ama böyle söyleyince, "devrim" herhangi bir tıkanmış rejimin olağandışı ve kitleselliği de olan bir girişimle alt edilmesi anlamına geliyor ve sıradanlaşıyor. İçimiz rahat, büyük harfle yazacağımız bir "devrim" için sanki başka bazı şeyler gerekiyor: örneğin, devrim geleceğe dönük bir olaydır, temelde. Daha doğrusu, artık usandırıcı ve dayanılmaz hale gelmiş bir "bilinen"den, coşkulu bir "bilinmeyen"i kurmak üzere atılmış kuraldışı bir adımdır.

Bu söylediklerim de "politik" devrimle sınırlı. Tam bir devrimden söz edebilmek için, politik değişimden çok, insan ilişkilerindeki değişimin gerçekleştiğini görmek gerekiyor. Politik devrim kendisi gerçekleştiği halde bunu gerçekleştirmeyebilir, hatta gidişatıyla kendisi buna engel olabilir ki, tarihte büyük devrimlerde bu olay hep gözlenmiştir. Gene de devrim, yeniliğe doğru bir atılımdır; gerçekleştiremese bile, o yeni insan ilişkileri hedefi ve özlemi, kendi oluşumunun çok önemli itici gücüdür. Bu bir öznelliktir elbette, ama devrimler zorunlu olarak yüksek dozda öznellik içerirler.

Oysa Doğu Avrupa'da olanların hiç böyle bir boyutu yok. Bu toplumlar bir yeniliğe yönelmekten çok, varolan ve bilinen, ama kendilerine içinde olma hakkı tanınmayan bir düzene yönelmeyi seçtiler. Bu bağlamda, örneğin "Prag Baharı" adıyla bildiğimiz kısa süreli olay, benim yukarıda tanımlamaya çalıştığım "devrim"e, şimdikinden çok daha yakındı. Son durumda ise Doğu Avrupa ülkeleri, Batı Avrupa ülkeleri gibi, kapitalizmin egemen olduğu bir düzende yaşamak istiyorlar. Sorun bundan ibaret.

"İşte, zaten bu da karşı-devrimdir," diyenler çıkabilir ve çıkmıştır. Ama bu da yanlış teşhis. Karşıdevrim, insan ilişkilerini yeni ve bilinmedik, eşitlikçi ve özgür bir yönde dönüştürme mücadelesine karşı, bu ilişkilerin eskisi gibi kalmasından yana olanlar tarafından gerçekleştirilir. Ama Doğu Avrupa ülkelerinde zaten öyle insan ilişkileri kurulmamıştı. Kapitalist Batı'da olduğundan da beter, hiyerarşik, baskıcı, bireysel ve toplumsal gelişmeyi engelleyici ilişkiler kurulmuş ya da empoze edilmişti. Doğu Avrupa "sosyalizm"inin toplumda şimdiye kadar egemen kıldığı mantığı yıkmak, hiç de karşı-devrim değildir.

Olayın analizini sanırım başka kavramlarla yürütmek gerekiyor. Ne devrim, ne de karşı-devrim uyuyor Doğu Avrupa olaylarını açıklamaya.

Ortada içten içe kurumuş bir yapı var. Bu, Doğu Avrupa sosyalizmi dediğimiz şeyin kendisi. Onun resmî yüzü. Dışarıdan bakınca, ölmüş bir böceğin henüz sağlam kabuğu gibi duruyordu orada. İçinin boşaldığı hemen belli olmuyordu. Ama biri dokundu ve kurumuş kabuk dağıldı.

Doğu Avrupa'daki iktidar değişimini Sovyetler Birliği'nin rolü dışında anlamak mümkün değildir. Başka türlü söyleyecek olursak, Sovyetler Birliği'nin müdahale etmeyeceğinin anlaşılması, Doğu Avrupa'daki sosyalist rejimlerin birbiri ardına çökmesi sürecini olağanüstü hızlandırmıştır. Peki, Sovyetler Birliği müdahale etseydi, bu olmayacak mıydı? Bir zaman sonra mutlaka olacaktı; ama müdahale, hem bunu geciktirir hem de biçimini bir hayli değiştirirdi. Tabiî bu müdahale SSCB'de Brejnevci bir rejimin sürmekte olduğu koşullarda mümkündü. Bunu da Gorbaçov yapamazdı. SSCB'de Brejnev'i Gorbaçov'un izlemesi ise krizin "sosyalizmin anayurdunda", yani Sovyetler'de yaşanma biçiminin kaçınılmaz sonucuydu. Dolayısıyla bu olay da aynı karmaşanın bir parçasıydı. Brejnev'in ya da Brejnevciliğin yaşamaya devam etmesi, krizi başka türlü bir patlamaya götürecekti; ama mutlaka bir patlamaya gidilecekti.

Doğu Avrupa ülkelerinde sosyalist rejimler II. Dünya Savaşı'nı izleyerek kurulduktan sonra, bu ülkelerde huzursuzluk da başladı ve bir dizi irili ufaklı patlamayla kendini açığa vurdu: önce Doğu Almanya'da, sonra Macaristan ve Polonya'da, derken Çekoslovakya'da ve gene Polonya'da; bundan sonra, toplumsal kaynaşma hiç durmadı. Bu olayların hepsinde, başkaldırma, Sovyetler'in doğrudan veya dolaylı varlığıyla durduruldu. Böyle olması, o ülkelerdeki rejimlerin zaten tamamen kendi güçleriyle iktidar sürdürmediğinin bir başka kanıtıydı. Bu ülkelerde hoşnutsuzluk yaygındı, ama dünyada sosyalizm düşüncesi ve özlemi henüz *iflas etme* durumunda değildi. Şimdi de, sosyalizm herhalde iflas etmiş

değil (yaralar alsa da - bu gündemdeki en önemli tartışma maddemiz olacak, yakın gelecekte); ama *bu* sosyalizm iflas etti. Doğu Avrupa'daki sosyalist rejimlerin, şiddet uygulamayan göstericilere şiddet uygulaması mümkündü; örneğin Honecker, Tienanmen'de olanları, "karşı-devrimin bastırılması" olarak nitelerken, kendi ülkesinde olabileceklere karşı nasıl bir karanlık tavır alabileceğinin ipucunu veriyordu. Nitekim bu emri verdi de. Ama bu rejimler artık tükenmiş, takatsız kalmışlardı. Sovyet yardımı olmadan pek fazla yaşayacak halleri yoktu. Sovyetler'in de kendi sorunlarıyla başı dönmüş durumda kimseye yardım edecek halleri yoktu - hele bu içi boşalmış rejimlere yardım etmek, o zamana kadar yapılmış her şeyi tepetaklak çevirirdi.

Bu rejimlerin içten içe kurumaları, büyük ölçüde kendi özelliklerinin sonucu olmakla birlikte, Doğu Avrupa ülkelerinde "dış etki" her zaman oldukça özel, yani bu ülkelere özgü, önemli bir rol oynamıştır. Bu ülkelerin yurttaşları, dünyanın başka hiçbir yerinde görülmemiş bir biçimde, kendilerini başkalarıyla karşılaştırma durumundaydılar. Şüphesiz dünyanın her yerinde pek çok insan böyle karşılaştırmalar yapar: bir Arjantinli, "keşke ABD'de yaşasaydım," der, bir Tunuslu Fransa'ya imrenir vb. Ama Doğu Avrupa'da rejimin ideolojisi sürekli olarak bu karşılaştırmanın koşullarını yeniden-üretmekteydi. Çünkü zaten rejimin varoluş nedeni buydu. Resmî düzeyde sosyalizm, milliyet dahil her türlü ayırımın üstünde ve ötesinde, bir sistem sorunuydu; "sosyalist sistem, kapitalist sistemden iyidir": iddia buydu. Bu nedenle o insanlar, o rejimle yaşıyorlardı ve kendilerine yaşanabilecek en iyi sistemde yaşadıkları söyleniyordu. Ama yaşadıkları, bu iddianın doğruluğuna inanmalarını imkansız kılıyordu. Yaşadıklarından umutsuzlukları arttıkça, yoksunluk duyguları büyüdükçe, kendilerini, rejimin kötülediği dünyanın insanlarıyla kıyaslıyorlardı. Sonuçta, *yoksunluk,* o kötü-

lenen dünyadaki insanların sahip oldukları şeylerden yoksun olmaktı onlar için. Bu ruh hali, herhangi bir azgelişmiş kapitalist ülkenin Batı'ya duyduğu imrenmeden bir hayli farklıdır. Çünkü sözgelişi bir Çek ya da bir Macar, bir Alman ya da İtalyan gibi varolmayı, kendi *doğal hakkı* saymaktaydı. Bu doğal hakka sahip olduğu halde, bir yerlerde tarih sapmış, öyle olacağına işte böyle olmak zorunda kalmıştı. Sürecin başlarında, Doğu Alman halkının rejimine, Lenin'in deyimiyle "ayaklarıyla" verdiği cevap bu çerçevede anlamlıdır. Duvar, tel örgü, gedik vb. açıldığı yerden Doğu Almanyalılar Batı Almanya'ya geçtiler. Her şey son derece netti.

Bütün bu özellikler biraraya geldiğinde, Doğu Avrupa'daki iktidar değişikliği oldukça özgül bir durum alıyor. Böyle bir iktidar değişimi, "devrim" kavramımıza pek sığmadığı gibi (ya da "karşı-devrim"), başka ülkelerde tekrarlanabilir bir model gibi de gözükmüyor. Örneğin Doğu Almanya'da, "Biz de Batı Almanya'dakiler gibi yaşayabiliriz. Bunu rejimimiz önlüyor," demek çok geçerliydi. Ama bunu, sözgelişi, Türkiye'de söyleyemezsiniz, söylemeniz anlamlı olmaz. Meksikalılar, "Biz Amerika gibi olabilirdik. Bunu rejimimiz engelledi," diyemez. Buralarda yoksulluğun ve dolayısıyla yoksunluğun çok farklı tarihî nedenleri vardır.

Bu iktidar değişiminin başka ülkeler veya bölgeler açısından bir model olup olamayacağını tartışmak için biraz da oradaki muhalefetin eylem biçimlerine bakalım. Aslında burada da tek bir model bulmak güç, ama bazı ortaklıklar saptanabilir. Yalnız muhalefet biçimleri değil, iktidarın ya da iktidar partilerinin tutumları da bir hayli değişikti. Örneğin Polonya'da darbeyle iktidara gelen Jaruzelski ile Dayanışma elbette karşıt kutupları temsil ediyorlardı, ama ikisi de çok önemli bir noktada yaklaşıyor, hatta örtülü bir ittifaka girebiliyordu: bu da, muhtemel bir Sovyet fiili müdahalesine meydan vermeme noktasıydı. Macaristan'da Kadar'ı uğurla-

yan partinin kendisi değişimi gerçekleştirecek araç olma rolünü benimsemişti (ama bir süre sonra halk onu da fuzuli buldu). Böyle bir parti, kaskatı Çekoslovak partisine ya da hunhar Çavuşesku iktidarına elbette ki benzemiyordu. Öte yandan, Romanya ve Bulgaristan'da gözle kolay görünür bir muhalefet yoktu. Polonya'daki şanlı muhalefet hiçbir Doğu Avrupa ülkesinde görünmüyordu - burada Katolikliğin oynadığı rolün de benzeri yoktu.

Ancak, bütün bu ülkelerde, üç aşağı beş yukarı benzer özellikler gösteren bir aydın muhalefeti vardı ve bunun en olgunlaşmış biçimi Çekoslovakya'daydı. Nitekim, o zamandan bu zamana, bu muhalefetin felsefesini en iyi anlatan sözler de Havel'den gelmiştir. "Güçsüzlerin iktidarı", diyordu Havel. Ahlâki ve yasal bir karşı koyuştan söz ediyordu. "Politika olmayan bir politika"yı anlatıyordu. Muhalefetin meşruiyeti, insan hakları platformundan geliyordu ve bu platformu çiğneyen iktidar meşruluk dışına düşüyordu. Sonuçta bu yeni muhalif politikanın yöneldiği nokta, ne darbe ya da ihtilal, ne kitlesel gösteri, ne bilinen kalıplarda politik örgütlenme biçimleriydi: bireylerin vicdanına, ahlâk ve doğruluk, adalet ölçülerine yöneliyordu. Bu, "politika" olarak kabul edilecekse (ki bence o da bir tür "politika"dır), politikanın alışılmış anlamı ya da tanımının tamamen dışında olan bir şeydi.

Ama, bir başka düzeyde bakıldığında, bunun belki çok yeni olmadığı da düşünülebilir. Eğer Hıristiyanlığın da bir politikası olduğunu kabul ediyorsak, şimdi Havel'in ilkelerini açıkladığı politika yapma biçiminin buna yakın tarafları vardır. Temelde bir "mazlum" politikasıdır bu; ama ahlâken, kendini "mazlum" hale getiren kaba güce tepeden bakan, onu vicdanen mahkûm eden bir mazlumluk biçimi.

Doğu Avrupa'daki iktidar değişimi olayını bu gibi kökenlerine indirgediğimizde, burada gereğinde evrensel de olabilecek bazı ögeler bulabiliriz. Daha önce söylediğim gibi, doğ-

rudan doğruya Doğu Avrupa yaşantısının bu olaylardaki payı çok büyüktü, ama özellikle "iki-bloklu dünya" olgusunun kısa sürede tarihe karışmasından sonra, hep birlikte yeni bir döneme girdiğimiz görülüyor. Örneğin Güney Afrika'nın beyaz yönetiminin tam da bu dönemde önemli uzlaşma adımları atmasının bu yeni uluslararası bağlam açısından bir anlamı olsa gerektir.

Böyle ipuçlarını biraraya getirdiğimizde, sözkonusu uluslararası boyutun bundan sonraki dünya politikasında, şimdiye kadar olduğundan çok daha belirleyici bir rol oynamaya başlayacağını söyleyebiliriz. Şu ya da bu toplumun kendi bünyesi içinde sivil toplum oluşması veya güçlenmesinden öte (ama bunu da dışlamaksızın) şimdi *dünya kamuoyu* diyebileceğimiz bir şey çıkıyor ortaya. Her ülke, yaptıkları ve yapacakları konusunda, bu kamuoyunun da onayını kazanmaya gittikçe daha fazla ihtiyaç duyacak. Bu kamuoyunun yapısında ise "insana yakışan" diye özetleyebileceğim bir ölçü gelişiyor: "Bu davranış insanlığa yakışır. / Bu hareket insanlığa sığmıyor" vb. Bu, klasik "insan hakları"nı içeren, ama aynı zamanda onu aşan bir ölçü.

Bu kamuoyu şüphesiz eskiden de vardı; ama etkileri pek belli olmayan bir potansiyeldi. Konjonktür, daha belirleyici olmasına imkân vermiyordu. Şimdi bu imkânın doğmasını yalnızca merkezi SSCB olan "Dünya Komünist sistemi"nin yıkılmasına mı bağlamak gerekiyor? Başka bir söyleyişle, dünyanın çok daha iyi bir dünya olacağı vardı da, bunu komünizm mi engelliyordu?

Elbette ki böyle değildi. Ama kutuplaşmış bir dünya vardı; bu dünya, barut fıçısı da değil, nükleer bir cephanelik üstünde oturuyordu. Bu son derece gergin dünyada en geçerli "ilke" *reel-politik*'ti. İş buraya gelince, komünist dünyanın da ortaya farklı bir davranış koyduğu yoktu. Bu ortamda, sözünü ettiğim kamuoyunun edilgin kalması kaçınılmazdı.

Geçen zaman ve yaşanan olaylarla, bu edilgenleştirilmiş dünya kamuoyunun kendi çerçevesi içinde olgunlaşmasının yanısıra, fazla göze çarpmayan bir gelişme de bugün ve gelecek için, geri dönülmesi zor bir bilinçlilik yarattı: barış hareketi, ama ondan da fazla çevreci hareket, aramızdaki bütün ayrımlara ve çatışmalara rağmen, son analizde, tek bir gezegenin insanları olduğumuzu, çağdaş teknolojinin gücü yüzünden bunun insanlar arasında dehşetli bir kader birliği yarattığını, insanlar ile gezegen arasında da son derece ciddi ve tehlikeli bir kader birliği kurulduğunu zihinlerimize nakşetti. Bu düşünsel gelişme de, 1990'ların somut politik konjonktürüyle çakışıyor, onunla üstüste geliyor.

Bunun önemli sonuçları var. Günümüzün dünyasında sorunlar artık yerel değil; dolayısıyla çözümler de yerel olamıyor. Eskiden, "ben evimin temizliğinden sorumluyum," anlayışı vardı ve yeterli görünüyordu. Ama şimdiki "kirletme" imkânlarının genişliği nedeniyle, komşumuzun evinin temizliği de bizi kendi evimiz kadar yakından ilgilendiriyor. Bu durum, "bu dünyadan hepimiz sorumluyuz," anlayışını güçlendiriyor ve yaygınlaştırıyor. Çok olumlu bir gelişme, mutlaka.

Sorumluluk duygusu, yavaş yavaş kesinleşen değer yargılarına da bağlandığında, dünya artık şiddet istemiyor, insanlığa insanlık dışı muamele istemiyor. Eskinin son derece yaygın "çatışma" temelli söylemi arkaikleşiyor: "insan akıllı ve akılcı bir varlıksa, sorunlarını çatışmadan çözmeli." Bu mantık gittikçe güçleniyor.

Henüz güçlü eğilimler olarak ortada bulunan bu filizlenmeler etkili, belirleyici ve nihayet egemen olabilmek için, dünyanın kurumsal yapısında bazı değişimler gündeme gelmelidir. Örneğin artık yepyeni bir Birleşmiş Milletler yapısı oluşmalıdır. Yeni bilinçliliği taşıyacak ve geliştirecek yeni kurumlar kurulmalıdır.

Eşitsiz gelişmiş dünyada, bu olumlu gelişmelerden de kendi hesabına hegemonya çıkarmaya çalışanlar olacaktır. Bu bakımdan, böyle gelişmeleri gözönünde bulunduran yeni bir solun biçimlenmesi son derece önemlidir. "Dünyadan sorumlu olma" dediğimiz durumu, özeleştirisiz bir kibirle kendini uygarlığın sahibi sayıp o uygarlığa uymayanları azarlayarak ve hatta döverek terbiye etmeye kalkışanlara karşı insanlık değerlerini bilen ve önünü gören bir sol gerekiyor. Her şeyden önce, bencil çıkar hesaplarının ötesinde hiçbir değer tanımayan, şimdi rakipsiz kaldığı inancıyla adamakıllı şımarma eğilimine giren kapitalizme karşı böyle bir solun varlığı gerekiyor.

Birikim, sayı 23, Mart 1991, s. 10-15.

DÜNYA İLE TÜRKİYE ARASINDA BİR KÖPRÜ OLARAK 1968

1968: Dönüm Noktası

1988 YILININ Mayıs ayının uzunca bir kısmını Londra'da geçirdim. Bir arkadaşımın evinde kalıyordum. Anthony Barnett *(New Left Review)*'nun eski editörlerinden, şimdi serbest gazeteci ve yazar) çoğunu benim de tanıdığım bazı kişileri çağırmıştı bir akşam. Verso Yayınları'nın yönetmeniyken şimdi başka bir yayınevinin editörlüğünü üstlenen Neil Belton; bir zamanlar *New Left Review* editörü olan Amerikalı yazar Mike Davis; siyaset bilimi alanında öğretim üyesi ve yazar Doreen Massey; feminist ve sosyalist yazar Hilary Wainwright; kocası, bilim felsefecisi, Hintli Roy Bhaskar.

Mike bir oyun başlattı: sırayla hepimize 1968 Mayıs'ında ne yaptığımızı sordu. Anthony ile benden başka, orada bulunan herkesin o sırada öğrenci oldukları anlaşılıyordu. Neil, İrlandalı. O sırada İrlanda'daymış ve olan bütün gösterilere katılmış. Anthony öğrenci olmaksızın aynı davranışı Londra'da göstermiş. O dönemde *Black Dwarf* dergisini çıkaranla-

rın arasında zaten. Tarıq Ali'ler, Fred Halliday'ler, Robin Blackburn'ler ve bugünün İngiliz sol intelicensiyasının daha birçokları bu dergilerde yazıyor, Vietnam için ya da silahlanmaya karşı vb. gösterilerde bulunuyorlar. Doreen Massey tatil için Doğu Avrupa'ya gitmiş, kaza geçirip bacağını kırmış. Romanya'dayken Çekoslovakya işgalini izlemiş (bu tabiî Mayıs'tan sonra). İşgalden hoşlanmamakla birlikte, Dubçek'in devletçiliği azaltan girişimlerini o zamanlar o da "antikomünist" olarak değerlendirmiş. Hilary ile Roy Oxford'da öğrenciymişler (oradan tanışıyorlar zaten) ve buradaki üniversite eylemine baştan sona katılmışlar. Oldukça fantastik bir hayatı olan *(New Left* editörlüğünün yanısıra para kazanmak için TIR şoförlüğü de yapmak gibi) Mike ise Kaliforniya'da. Bir yandan eylem yapıyor, bir yandan Amerikan Komünist Partisi'ne gidip geliyor ve buradaki Doğu Avrupa göçmeni eski tüfek dostlarıyla tartışıyor. Onlar, bütün bu öğrenci patırtısının incir çekirdeğini doldurmayacağını anlatıyorlar Mike'a.

Onların anılarını epey kısalttım. Ama kısaltmasam da, kendi yaşadıklarımı anlatmam bir hayli daha uzun sürmüştü. Şimdi onu da özetleyeyim.

1960'ta, 27 Nisan'da başlayan öğrenci direnişine katılacak kafadaydım, ama yaşım küçüktü. 1968'de, Mayıs'ta başlayan öğrenci direnişine katılacak kafadaydım, ama yaşım ilerlemişti (aslında bu erkenlikler ve gecikmeler hep iki yıl gibi kısacık sayılacak süreler, ama o yaşlarda bu süreler çok belirleyici olabiliyor). İki yıllık asistandım. Öğrencilerin işgal ettiği üniversiteye, dayanışma için giren ilk asistan olduğumu hatırlıyorum. Edebiyat Fakültesi'nde, "İşgal Konseyi Başkanı" Uğur Büke ile tanışıp konuşmuştuk. Ben TİP üyesiydim ve partinin olay karşısında tavrı belli değildi. Teknik Üniversite'de öğrenci derneği başkanı olan Harun Karadeniz, partiye üye olmadığı halde parti çizgisine önem veriyor-

du. Ankara'ya gitti, kimse kendisiyle görüşmedi. Tabanı zaptetmekte güçlük çekiyordu. Birkaç gün sonra Teknik'te de işgal başladı. TİP, provokasyona gelmekten ürküyordu ve yalnızca bu kaygıyla hareket ederek ortadan kaybolmuştu. Aybar İstanbul'daydı ve kimseyle görüşmüyordu. Rahmetli Murat Sarıca, ben ve bir başka asistan arkadaş kendiliğimizden, adı konmamış bir komite haline geldik. Çünkü işgaldeki TİP'li, FKF'li öğrenci arkadaşların danışmaya, konuşmaya ihtiyacı vardı ve onlar da konuşacak kimse bulamıyorlardı.

İçeride daha ilk günden gruplaşmalar belli olmuştu. Ordudan ilerici darbe bekleyenler (MDD'ci olan sosyalistler ve 27 Mayıs'tan kalma CHP'li öğrenci önderleri) işgali uzatıp büyütmekten yanaydı. Buradan belki yeni bir 27 Mayıs müdahalesi çıkabileceğini düşünüyorlardı. Legalist bir parti olan ve işçi, emekçi sınıfların oylarıyla iktidara gelmeyi amaçlayan TİP bu düşünce tarzına karşıydı. Bizlerse biraz ortada kalmıştık. Cuntaya teoride karşıydık, oraya yönelen bir eylemliliği sevimli bulamazdık. Ama katı bir legalizme sarılarak özünde meşru olan koskoca bir devrimci potansiyelin dışına çıkmayı da doğru bulmuyorduk.

Demirel hükümeti o aşamada olayı polisle, jandarmayla bastırma yoluna gitmedi. Topu üniversiteye attı. Çaresiz kalan üniversite reformu kabul etti. O zaman da, çatışma çıkmadan üniversite boşaltılabildi. İlk raund bizce olumlu bitti, sonrası, malum.

İşte bunları, birçok somut olay ve örnekle anlattım. Öbür altı kişinin Mayıs 1968 anılarıyla benimkiler arasında hepimizin dikkatini çeken bir farklılık vardı. Bu da tabiî, ülkelerin farklılığından ileri geliyordu. Türkiye'de olanda sanki politik doz daha yüksekti. Çünkü daha ilk anda, *iktidar sorunu* somut bir şekilde ortaya çıkmıştı. Bunun yanında Batı ülkelerindeki olay daha çok bir "toplumsal hareket" niteliği taşıyordu. Ama bizdeki "iktidar", insanları belirlemekte çok etki-

li olduğu halde, sonuçta oldukça hayalî idi. Batı'da '68, kendini hemen iktidar alternatifi olarak koymadı, ama topluma genel ve uzun vadeli etkileri daha derin ve yaygın oldu.

1968'de olanlar, yirmi yıl sonra, enine boyuna ele alınmalı. Öte yandan, bunu yaparken bir '68 nostaljisi yaratmaktan da sakınmalıyız diye düşünüyorum. '68'den kalan kaldı, giden gitti. Gideniyle, kalanıyla farklı bir dünyada yaşıyoruz ve yaşayacağız.

Avrupa'da '68

1968 bence her şeyden önce, göreneksel dünyaya karşı bir başkaldırmaydı. Bu başkaldırmanın yalnız kapitalist Batıyla sınırlı kalmaması, çok başka koşullarda Çekoslovakya'nın da işin içinde olması bana bu bakımdan anlamlı görünüyor. Vietnam Savaşı da, bu genel olayın içine, Üçüncü Dünya'nın çok önemli etkisini getirmişti. Sonuç olarak, 1968 olayında bütün dünyanın etkileri vardı. Zaten onun için, bu olayı analiz etmek hâlâ çok güç.

Gelgelelim, 1968'de başlayan, başladığı anda bir hayli bulanık olan hareketlilik, zaman içinde bazıları biraz daha belirlileşen "hareket"lerde devam etti. Bunlara şöyle bir göz atmak, başlangıçtaki "nebula"yı daha iyi düşünmek için yollar sağlayabilir. Şimdilik bu incelemeyi Batı toplumlarıyla sınırlı tutalım. 1968'de Batı dünyasında bazı muhalif yapılar vardı. Ama 1968 hem bunların bazı özelliklerini bir ölçüde değiştirdi, hem de daha önce varolmayan muhalefet hareketleri ve biçimleri yarattı. Örneğin, feminizm. Reformist biçimleriyle çok önceleri de varolan, kadına toplumda erkeğin yanında eşit hak, eşit konum kazandırmaya çalışan bir hareket olarak feminizm eskiden beri vardı; bazı konjonktürlerde etkili de olmuştu. 1968 ise bugün bildiğimiz anlamda radikal feminizmi getirdi (ama şöyle: '68 kendisi

geleneksel erkek-egemen söylemle yürümüştü; feminizm daha sonra ortaya çıktı.)

Toplumdaki kötülüğün sınıf sisteminden ileri geldiğini düşünen, kendi örgütlenme anlayışını da sınıf temeli üzerinden yürüten sol muhalefet biçimi vardı. Bu, çok zaman ve ağırlıkla Komünist Partilerde, onlardan ayrılan ya da görece değişik anlayışlarla aynı temele dayanan (Troçkist gibi) hareketlerde, daha hafif ölçülerde de sosyalist partilerde cisimleşiyordu. 1968 bu partilerin dışında oluştu ve çok kere ve çok yerde onlarla çatıştı da. 1968'in özellikle KP'ler üzerindeki uzun vadeli etkisi, genellikle onları zayıflatma biçiminde olmuştur diyebiliriz. Çünkü daha önce birkaç filizlenme dışında pek izini göremediğimiz, sonradan da "yeni sol" diye andığımız anlayış 1968'in doğrudan bir ürünüdür ve toplumun tartışma gündemini daha çok belirlediği için KP'leri geri planda bırakmıştır. Böylece, 1968 sonrasında klasik solun yanısıra bir de Yeni Sol siyaset alanında belirdi.

Savaşa ve silahlanmaya karşı ciddi hareketler de 1968'in ürünüdür. Bunların oluşabilmesi için şüphesiz öncelikle savaş tehdidinin korkunçluğunun da anlaşılması gerekiyordu. Bu bakımdan İkinci Dünya Savaşı ve Japonya'da kullanılan atom bombası, barışçı hareketlere bir arka-plan kazandırır. Savaştan sonraki nükleer silahlanma yarışı da endişeyi artırmıştır. Ama barışçı harekete asıl ivmeyi Vietnam Savaşı verdi. Bu, somut bir olaydı; bir yandan ABD'nin Üçüncü Dünya'ya haksız müdahalesinin örneğiydi; bir yandan birçok genç bu haksız savaşta canını verme tehlikesiyle karşı karşıyaydı.

Savaşa ve silahlanmaya karşı hareket, zaman zaman büyük insan topluluklarını biraraya getirebilmiştir. Buna karşılık, yapısı gereği, öteki hareketlere oranla, uyarlı ve sürekli bir örgütlenme çatısından yoksundur. Bu alanda sürekli çalışma, yayın vb. yapan küçük kuruluşlar vardır, ama bunların tabanlarının genişlemesi konjonktüre bağlıdır.

Çevrecilik ise -gene 1968 sonrası bir sosyo-politik fenomen- bütün anti-hiyerarşik, kısmen anarşizan ideolojisine rağmen daha fazla süreklilik sahibi bir yapılanma gerçekleştirebildi ve '70'lerden sonra birçok Batı ülkesinin politik platformunda şimdilik kalıcı gibi görünen bir yer edindi.

Batı'daki ırkçılığa karşı hareketler İnsan Hakları kavramından esinlendiği gibi, gene özellikle Vietnam ve Latin Amerika etkisiyle, Üçüncü Dünyacılıkla da yanyana gelişti. Amerika'da zencilerin eşitlik talepleri '50'lerde ciddileşmeye başladıkları için, 1968 ürünü değildir. Avrupa'da ise '68'in bu hareket üstünde de etkileri daha fazladır. Irkçılığa karşı mücadele veren beyazların doğrudan ilişkiye geçtiği göçmen Afrikalılar, Karaibliler, Doğulular vb. aynı zamanda Üçüncü Dünya'daki kendi ülkelerinin de emperyalizme karşı kaderiyle yakından ilgili devrimcilerdi. Bu Üçüncü Dünyacılığın bazı kolları Batı'da RAF gibi örgütlenme biçimlerine de büründü. Öteki '68 ürünleriyle kıyaslandığında bunlar atipik görünür, ama böyle de olsa, kökenleri oradadır.

Son olarak bir de Roszack'ın, David Bouchier'in "karşıkültür" dediği akımlara bakalım. Bunlar daha gevşek, değişken, bir örgütten çok bir yaşama tarzı temeli üstünde kendini sürdüren toplumsal akımlar. Hippi'lerden Punk'lara, komüncülerden esrarcılara çok değişik kılıklarda varolan insanlardan oluşuyor. Politikaları, dolaylı.

Şimdi, saydığım bütün bu değişik kökenli hareketlere baktığımızda, gene de bazı ortak paydalar bulabiliyoruz. En başta gelen ortak tema da sanırım "Özgürlük"; Batıda "libertarian" denilen anlamda bir özgürlükçülük. Buna yakın derecede bir "bireysellik" taşıdıkları da söylenebilir. Bireyin kendinden kompleks duymaması, olduğu gibi olmayı ve öylece kendini dile getirmeyi, dışa vurmayı bir hak olarak görmesi, bu özgürlükçülükle atbaşı gidiyor.

Öte yandan, hiç ortak olmayan ögeler de az değil. En baş-

ta, bu hareketlerden her birinin *neyi* "en büyük kötülük" olarak koyduğunu bakalım. Hepsinde, *bir egemenliğe* karşı mücadele motifi var; ama "neyin egemenliği"nin hedef alındığı hepsinde değişiyor.

Yukarıda da söylemiştim: klasik ya da yeni solun hedefi, sınıf egemenliğidir. Bunun kırılması, daha iyi bir dünyanın yolunu açacaktır. Öte yandan, feminizme göre asıl sorun erkek egemenliğidir. Feminizmin bazı biçimlerinde, sosyalist feminizmde erkek ve sınıf egemenliğinde bir eklemlenme, içiçe geçme olduğu görüşü vardır, ama burada da, son kertede erkek egemenliği bir başka şeye indirgenemez. Barışçı hareketlerin hedefi ise savaş çıkaran kurumlardır. Bu da sınıf egemenliğiyle bir yere kadar eklemlenebilir, ama sadece bir yere kadar. Örneğin, sınıf egemenliğini yok ettiğini iddia eden devletler de savaşıyor: Vietnam, Kamboçya ve Çin üçgeni, Afganistan'da Sovyetler Birliği vb. Ayrıca, nükleer silahlanmaya karşı hareketlerin iki ana hedefinden biri gene Sovyetler Birliği. Ekolojik hareket adamakıllı geniş bir alanı, insanla doğa ilişkisini kendine temel alıyor. Doğayı kirletenler, yok edenler, sonuçta gene egemen olanlar. Ancak burada da sorun yalınkat bir sınıf analiziyle çözülemiyor. Kapitalizm gibi varolan sosyalizm de sorumlu, doğanın mahvedilmesinden. Irkçılıkla mücadele eden akımlar için de benzer şeyler söylemek durumundayız. Onların da hedefi, sınıf egemenliğine indirgenmesi her zaman mümkün olmayan bir ayırımcı zihniyet ve davranışlar toplamı. Son olarak, "karşıkültür" akımlarına baktığımızda, daha çok *kuşaksal* bir karşıtlığa göre tavır alındığını görüyoruz. Bir egemen kültür ve onun *değerleri* var, bir de farklı yaşamak isteyenlerin oluşturduğu kültür ve onun değerleri. Her ikisi de "sınıf-aşırı".

Şimdi, bu noktada, bütün bu hareketlerin daha iyi bir toplum için *neyi değiştirmeyi* amaçladığına bakalım. Burada, her birinin tavrıyla sosyalizm arasındaki "kontrast" daha be-

lirginleşecektir. Onun için, ilkin bu karşıtlığı özetleyeyim. Az önce değindiğim gibi sosyalizm, hiç değilse teorisinde, somut bir değiştirme önerisi getiriyor: toplumdaki sınıfsal egemenlik yapısı, bunun "regüle" edildiği *devlet* kertesinden başlanarak değiştirilirse, toplumsal hayatın bildiğimiz bütün kötülükleri zaman içinde giderek azalacak ve yok olacaktır. Sosyalizm bu öneriyi yaparken, 1968 sonrası akımların her birinin "kötülük kaynağı" olarak koyduğu hedefi de içeriyor ve bunların hepsinin yok olacağını vaad ediyor.

Bu bir "düzen değişikliği"dir. Oysa saydığımız öbür akımlarda, bu anlamda bir düzen değişikliği öngörülmüyor. Sosyalizme bu düzeyde en yakın biçim olarak sosyalist feminizmi ele alabiliriz. Çünkü bu akım, erkek olmayı değil, erkeklerde egemen olan düşünce ve davranış alışkanlığını kötülüğün kaynağı sayıyor. Dolayısıyla, belirli bir pratik çerçevesinde bu alışkanlıkların yok edilmesi, sömürüsüz ve adaletli bir dünya yaratabilecektir. Burada bir *dönüşüm* öngörülmüş durumda. Erkeğin kendisini düşman sayan feminizmde ise gerçekte fazla bir dönüşüm yok ya da fazlasıyla ütopik biçimde var. Çünkü, erkek soyu "gayrı kabili ıslah" bir soysa, yapılacak iki şey var: birincisi, bunları yok etmek; ikincisi, bunlarla ilişkiyi kesmek. Birincinin gerçekleşmesi epey zor görünüyor (ve zaten gerçekleşse de "imha", "dönüştürme" değildir). İkincisi de kötüyü dönüştürme değil, onunla yanyana varolma anlamına geliyor. Barışçılar savaşı ve şimdilik en azından nükleer silahları ortadan kaldırma amacındalar, ama bunları mümkün kılan genel düzen hakkında şimdilik uyarlı, sistematik bir program geliştirmiş değiller. Böyle olması da mantıklı, çünkü savaşa aleyhtar olan büyük çoğunluk bir düzen değişikliğine aynı net kararlılıkla bakmıyor. Çevreciler, Yeşiller de benzer durumda. Aralarında sosyalizme karşı olanlar da var, kapitalizme karşı olanlar da; maddeciler de, idealistler de vb. İn-

sanla doğa arasında oluşmuş çelişkileri gidermek konusunda bir dizi anlamlı öneri getiriyorlar. Genel sistemle ilgili olarak onlar da net değiller ve önerilerini, bu sistem değişmeden de gerçekleştirilmesi gereken şeyler olarak sunuyorlar. Karşı-kültürcüler, karşı-kültürleriyle birlikte bu düzen içinde yaşamak durumundalar (zaten ancak böylelikle "karşı" olunabilir) vb.

Konuyu bu terimlerle özetlediğimizde, bir tercih yapılacaksa, neyin *daha devrimci* tercih olduğu sanki şimdiden belli oldu. En köklü ve en geniş bakış, bu anlatımda, sosyalizmin bakışı. Gerçek ve gerçekçi düzelme, bu bakışla mümkün. Ama bence sorun bu kadar basit değil.

Geleneksel sol muhalefet, sık sık değindiğim gibi, "sınıfsallığı" bakışının temeline yerleştiriyor. 1968 akımları ise hep sınıfları dikine kesen sorunlar üzerine oturuyor. Onlarla sosyalizm, en azından klasik sosyalizm arasındaki başlıca tartışma, bütün bu sorunların indirgenir/indirgenmez olduğu üstüne. Sosyalizm, teorisinde, bu sorunları indirgiyor: "Sınıf egemenliğini kaldıralım, gerisi kolay" diyor. Ama dünyada sosyalizmin de iyi kötü bir tarihi var ve bu tarihe bakıldığında, işin ne başının ne de gerisinin hiç öyle kolay olmadığı görülüyor. Örneğin feminizmin talepleri hangi sosyalist toplumda başarıldı? ("Başarılma"dan önce, amaçlandı mı?) Erkek egemenliğinin en ileri derecelere vardığı toplumlardan olan SSCB'de bugünün Gorbaçov reformları da kadın konusunda ileri bir şey içermiyor. Tersine, ev kadınlığının önemi vurgulanıyor. Pek çok ülkede sosyalist sanayileşme "mucize"lerinin öbür yüzü yoğun bir doğa kirlenmesi oldu. Bugün de bu durum öyle kolay giderilir olmayan sorunlarla dolu. Çernobil birçok nesnenin bir simgesiydi: çevre açısından önemi de en başta geliyordu. Sosyalizmin savaş ve silahlanma konusunda sicili pek temiz olmadığı gibi ırkçılık, milliyetçilik de hiç aşılmış değil. Kuşakların görenekçi muhafazakârlığı-

na gelince, sosyalist ülkeler bu bakımdan burjuva toplumlarından çok daha katı bir tutum sergiliyorlar.

Öyleyse, hepsi de çok ciddi olan bu sorunları, "sınıf egemenliğini bir kaldıralım da"ya indirgemek hiç de inandırıcı değil. Ama "yeni" dediğimiz akımlarla sosyalizm arasındaki anlaşmazlık yalnız bu "indirgeme" sorunundan doğmuyor. Daha başta, '68 hareketi patlak verdiğinde gençler geleneksel soldan uzak durmuşlardı, çünkü bu yeni hareketlerin ortak paydası olarak nitelediğim özgürlükçülük, bu solun yapısına aykırıydı. Buradaki bürokratik, merkeziyetçi tavırla çelişiyordu. Geleneksel sol, ayaklanan gençlerin hedef aldığı göreneksel, otoriter düzeninin bir parçası gibi görünüyordu.

Türkiye'de '68

Bu noktada, Batıda olanları izlemeyi bir süre için bırakalım ve '68 ile sonrasına Türkiye çerçevesinde göz atalım.

Son paragrafta değindiğim olgunun, Türkiye'de '68 sonrası gelişmenin farklılığının başlıca açıklaması olduğunu sanıyorum. Batı '68'i yaşarken, dünyadaki bürokratik-merkeziyetçi sosyalizmin varlığından haberdardı. Sovyetler Birliği'ni de, Avrupa'nın çeşitli ülkelerindeki KP'lerde yansımalarını da izlemişti. Örneğin, Berlin'i ve Budapeşte'yi biliyordu; onun için Prag karşısında fazla şaşkınlık duymadı. Moskova mahkemelerini, Sovyet-Nazi Paktı'nı vb. biliyordu.

Türkiye'de ise sosyalizm hiç "olmamıştı" diyebiliriz. Bir avuç TKP'linin kural olarak acılı mücadeleleri dışında örgütlü bir sosyalizm yoktu, sosyalist düşünceyi anlatan kitaplar da yoktu. 1968'de kendilerini eylem içinde bulan ve sosyalizme hem merak, hem de ilgi duyan gençler, dünya komünizminin somut tarihini de bilmiyorlardı.

Şu düzeyde bir ortaklık kurabiliriz belki: yepyeni bir olay olan 1968 bütün dünya toplumlarında, *o zamana kadar ol-*

mayan şeye doğru bir eğilim, bir istek, bir el uzatma yaratmıştı. Türkiye'de de bu böyleydi. Ama Türkiye'de olmayan, başka birçok şeyin yanısıra, klasik soldu. Onun için 1968 potansiyeli bu boşluğa doğru aktı. Sosyalizm açısından bu akış olumluydu elbette; tek pürüz, sosyalizmin gerçek tarihinin bilinmemesi, dolayısıyla tarihten ders almış bir sosyalist hareketin kurulamamasıydı.

Ama sorun herhalde yalnızca sosyalizm tarihinin iyi bilinmemesi değildi; Türkiye'nin siyasi kültürünün, yeni yeşeren sosyalist harekette ağırlığını duyurmasıydı aynı zamanda. Bu ülkede '68 ile başlayan politik hareketliliğin Batı'daki gibi özgürlükçü ve bireysellikten yana gelişmemesinin bir önemli nedeni de buydu.

1960'lara gelindiğinde, komünist hareket bir insan tipi yaratmıştı. Bu insan tipinin oluşmasında Stalin'in komünizm üzerindeki etkisinin de epey payı vardı. Komünist tipi, ta başından beri, kendisini en radikal düzen eleştiricisi gibi görmeye alışmıştı. Ayrıca, insanlığın genel kurtuluşunun da, kendi kafasındaki düşünceler doğrultusunda gelişeceğine güveni tamdı. Bu kurtuluşun gerçekleşmesi için disiplinli ve merkeziyetçi bir çalışmanın gerekliliği de Lenin'in örgütü ve deneyimi tarafından kanıtlanmış sayılıyordu. Sabırlı ve gerçekçiydi bu tip. Amansız bir mücadele içinde olduğunu biliyor ve amansızlık kurallarını gerçekçi bir tarzda kabulleniyordu. Yaşadığı politik olaylar hayata zaman zaman "araççı" bir tavırla bakmasını da kolaylaştırmıştı. Kendi duygularını bastırıp başkalarının duygularını coşturacak biçimde konuşabiliyor ve davranabiliyordu. Genel olarak zeki, kıvrak ve esnekti. Sevimliliğiyle, kararlılığıyla, anlayışlılığıyla, güvenilirliğiyle vb. aralarında çalıştığı insanların saygısını kazanabiliyordu. İşte bu genel insanlık kalıplarıyla varolan komünist militan, özellikle 1930'lardan itibaren, Stalin'in komünist harekete verdiği biçimin etkisi altında girmeye başladı.

Bunun bir yolu, bazı komünist militanların fiilen ve fiziksel olarak ortadan yok olmasıydı. Başka bir söyleyişle, saydığım özelliklerden bazılarına sahip olan komünistler Stalin politikasının gerekleriyle uzlaşamadıkları için elendiler. Geri kalanlar da, kendilerini bu gereklere uydurmak zorunluğuyla karşı karşıya geldiler. Yeni durumlar eski insanî özellikleri büsbütün ortadan kaldırmaktan çok, onları yeni bir içeriğe göre düzenleme işlevini taşıyordu. Örneğin disiplin gene -ve her zamankinden fazla- gerekliydi. Merak edilmemesi gereken bilgiyi merak etmemek de öyle. Kendi dışındaki haksızlığa başkaldıran ve başkaldırısının uzlaşmazlığıyla özel bir ahlâk oluşturan komünist hareket ve onun bireyleri bu yeni durumda *kendi taraflarının* haksızlık gibi görünen davranışlarını onaylamak, gereğinde bunları hattâ şiddetle savunmak (ve mazur göstermek) ve zamanla kendileri bilfiil uygulamak aşamalarından geçti. Buharin'in idamını, İspanya İç Savaşı'nda komünist politikanın niteliğini, Kulaklar sürecini, Gulag'ı, Nazi Paktı'nı, Enternasyonal'in lağvını, daha pek çok şeyleri onayladı, sindirdi. Hepsinin üstüne, Kruşçev'in ağzından, o zamana kadar savunduğunun tersine, bütün bunların bağışlanamaz cinayetler olduğunu dinledi; onu da sindirdi. Macaristan, Çekoslovakya vb. Bütün bunlar olurken, partili militan, eskisi gibi kapitalizmin ve emperyalizmin oyunlarına karşı uyanık olmaktan da çok, kendi yanındakileri gözaltında tutmayı, "sapma"ları sezmeyi, ihbar etmeyi vb. öğrenme yolunda da epey eğitim görmüştü.

Bu tarihi yaşamış ve bu şekilde yoğrulmuş komünist militan tipi, 1968'de kendini sokağa atan Batılı gençler açısından fazla çekici değildi. Onlar, dünyanın ve insanlığın kurtuluşuna katkıda bulunmak için böyle bir rota izlemek istemiyorlardı. Doğrusu, çok da haksız sayılmazlardı. Türkiye'de ise, bu olgular pek bilinmiyordu. Bu insan tipi ve onun yer aldığı örgüt oldukça dar TKP deneyimiyle sınırlıydı. Dolayı-

sıyla '60'larda sosyalizme, '68'den sonra da ciddi bir devrimci eyleme yönelen Türkiyeli gençler sözkonusu rotayı önbilgisiz, kendi deneyimlerine dayanarak, bir kere daha katedeceklerdi.

Ama bu da aslında kolay olmadı; otomatik bir sürece de girmedi. Türkiye'de '68'de hareketlenen gençlerin büyük bölümünün partili bir çalışma tarzına değil, daha canlı ve heyecanlı Dev-Genç eylemliliğine yönelmeleri, acaba böyle bir bilinçaltı direnmenin sonucu sayılabilir mi? Aynı zamanda TİP üyesi olan Deniz Gezmiş'in öğrenci hareketinde önem kazandığı sırada, kayıtlı olduğu ilçede yönetim kurulu ya da başka bir kurula getirildiğini hatırlar gibiyim, ama yanlış hatırlıyor da olabilirim. O eylem hayatını dolu dolu yaşayan Deniz bunu bırakıp böyle bir bürokratik rutine girmeyi nasıl tercih edebilirdi?

Bu aslında ayrıca ele alınıp incelenmesi gereken bir konu. 1968 devrimciliği ve benzer konjonktürel hareketlilikler, içindeki insanlara belirgin bir yaşantı dolgunluğu tattırırlar. Ama süreklilikleri yoktur ve hayatın normal kalıplarını ancak belirli sürelerle sarsabilirler. Parti çalışmasında aynı yaşantı dolgunluğunu bulmak daha zordur. Ama onun da sürekliliği, iç disiplin gibi önemli erdemleri vardır. Başarılı bir örgütün, üye ve yandaşlarının yaşantı zenginliğini de kollaması, üzerinde durulması gereken bir konudur.

Bir "aparatçik" olma tehlikesini içeren, disiplinli örgüt adamı olmanın alternatifi gibi görünen Dev-Gençlilik, yani "Devrimci Gençlik" ise yerli ideolojiden daha baştan etkilenmişti ve yapısı gereği etkilenmeye açık olacaktı. Bu kesimi belirleyen Milli Demokratik Devrim ideolojisi zaten varsayılmış bir "yurtsever" tipini kapitalist düzene karşı ajite etmeyi amaçlıyordu. Sosyalizmden çok anti-emperyalizm söylemini kullanıyordu. Böylece, "milliyetçi" yanı ağırlıklıydı - "milliyetçi" ile "yurtsever" arasındaki mesafe *teoride* bir biçimde

açıklanır ama somut hayatta bu ayrımın ne olduğunu kestirmek o kadar kolay değildir. İdeolojinin gerek "komprador, ambalajcı ve montajcı burjuvazi" ögeleri, gerekse "demokratik" yanını oluşturan "anti-feodal" yanı, hem Türkiye'nin gerçek bir analizine dayanmıyordu, hem de çerçevesi son kertede gene burjuva olan geleneksel bir "kalkınma" özleminden çok farklı bir içeriğe sahip değildi. Bütün bunlar, geleneksel Kemalizm içinde eklemleniyordu. Kemalizm de, Batı'daki '68'in özgürlükçü, bireyselliğe önem veren yeni düşünce biçimlerine adamakıllı uzaktı. Bütün bu ögeler bir arada düşünüldüğünde, eylemleriyle Türkiye'nin göreneksel kalıplarının bir hayli dışına çıkan gençliğin, kafasının içinde buradan pek fazla uzaklaşmadığı sonucuna varılabilir.

Ayrıca, oldukça yakın görünen "iktidar" sorunu vardı. Topluma halka halka yayılacak bir özgürlük -her düzeyde özgürlük- düşüncesinden çok, toplumdan bir hayli uzak, daha çok politik hayatı dolaysız olarak belirleyen siyasî elitler arası manevralarla iktidara erişilecekti. Bu elitizmi kabulleniş, örneğin topluma oy hakkını ve böylece iktidarı değiştirme hakkını kazandıran 1950'yi "karşı devrim" diye tanımlama eğiliminde de yansıyordu. Halk, "kurtarılacaktı".

Aslında Batı'da da iktidar eylemci gençlerin çoğuna yakın görünmüştü. O dönemin bazı devrimci yayınlarına bugün baktığımızda, unuttuğumuz bir toyluğu biraz da şaşarak görürüz. Bir dergide "Bütün iktidar Kampus Sovyetlerine" başlığı; örneğin Tarıq Ali, Britanya -hem de Britanya!- Devriminin yakın olduğunu anlatan bir kitap yazmıştı. Dolayısıyla yaşadığı olayın çarpıcılığına kapılarak devrimi ve iktidarı kapının hemen ardında sananlar Batı'da da eksik değildi. 1969-70 arasında, İngiltere'deydim. Üniversite kampuslarındaki bazı öğrenciler bir hayli seferî görünüşlüydü. Ama çoğunluk "karşı-kültür"ün tadını çıkarıyordu. Bizdeki hızla askerîleşen harekete pek benzemiyordu oraların havası. Ni-

tekim, THKP, THKO ve başka örgütlerin gerillaya başladığı 12 Mart muhtırası günlerinde buraya uğrayan Batılı devrimci arkadaşlarım, Türkiye'de pek öyle "devrim öncesi" bir atmosfer görmediklerini söylüyorlardı.

Ama Türkiye'de solcu gençliği bir "devrim aciliyeti" sarmıştı. Bizler burada da klasik solculuğa pek girmedik. Sözünü ettiren gruplar ortodoks olmayan, ortodoksların da "maceracı" dediği mücadele biçimlerine rağbet ettiler. Gelgelelim, bu tip örgütlenme de kendi "aparatçik"lerini yaratma riskinden bağışık değildir. Çünkü yüksek disiplin, katı merkeziyetçilik, savaş davranışı vardır burada ve bu özellikler uzun vadede özgürlük üretmeye yatkın değildir. - hele ideolojileri başlangıçta yüklü bir özgürlükçülük şıringası yememiş insanlar arasında.

Bu yıllardan da sonra, özellikle '75-80 arasında, Türkiye'de devrimcilik, olan özgürlükçülüğünü de büyük ölçüde kaybetti. Aynı zamanda prestijini de zedelerken, darbe sonrasında bir hayli ufalandı. Ne var ki bu yalnız Türkiye soluna özgü bir şey değil. Başta İngiltere olmak üzere birçok Batı ülkesinde benzer durumlar yaşandı. Türkiye'de klasik solun '60'larda varedilmiş biçimleri tırpanlanırken Batı'da '68 sonrasının yeni ve özgürlükçü solu da benzer bir akıbetten kurtulamadı.

'80'lerin sonuna yaklaşırken, Batı'nın '68 sonrası hareketlerinin burada da oluşmaya başladığını görüyoruz. Burada bir yandan, Türkiye'nin hep yaşamak durumunda kaldığı *"time-lag"* (zaman aralığı) sorunu var herhalde; bir yandan, '68 dinamizminin daha ortodoks kanallara kayması sonucu bu hareketleri uzak tutması var. Son olarak da, bütünüyle insan haklarının çiğnenmesi olarak yaşanan son darbe dönemindeki atmosferin, insan haklarıyla yakından ilgili bu gibi hareketlere zemin hazırlaması sözkonusu. Gelgelelim, bunlar da toplumsal ve politik bir canlanma değil, tersine bir ge-

rileme döneminde Türkiye'ye geldiler ve kitlesel bir yayılma gösteremediler. Kitleler iyileşmeyi başka yerlerde arıyorlar.

Öyleyse, '68'in etkileri bizde de, Batı'da da, epey soldu demektir. Bu bir bakıma böyle, doğru. O yüzden de o tarihi yaşayan bizler için '68'i anmak nostaljik bir karakter kazandı ve bu da hiç sağlıklı değil. Ben kendi hesabıma, toplumdaki karşılıklı politik hareketlerde dönemsel ilerleme ve gerilemeler olduğuna inanıyorum. Bunun için de, solun pek çok ülkede yaşadığı gerilemenin duracağını, dalganın yeniden öbür yana doğru kabaracağını düşünüyorum. Tabiî bu, kendi başına yeterli değil. Eksiklerini, kusurlarını doğru dürüst gözden geçirmeyen bir politik hareket, toplumsal dalganın üstünde bir türlü seyreder, ama gene pek bir yerlere varamaz.

Böyle bir med-cezir konusuna daha derinlemesine dalmadan önce, '68'in ikinci ve Üçüncü Dünya'daki sonuçlarına da kısaca göz atalım.

Sosyalist "Sistem"de '68

İkinci Dünya bu yıllarda Brejnev dönemini yaşamaktadır. Bu dönem Stalin dönemi gibi kanlı değildir, ama resmî devlet sosyalizminin en fazla durgunlaşıp çürümeye yaklaştığı dönemdir. Biyolojik anlamda da ihtiyar bir bürokrasi, her alanda muhafazakâr bir iktidar temeline sahiptir. Toplumun yaratıcılığı en alt düzeye inmiştir. Tepedeki yozlaşma dizginsizleşmektedir (bir yüksek partiliye dönümlerce orman avlanması için tahsis edilir); varolan "sosyalist" terminoloji ve söylem ile bu fiilî gerçeklik, tabanı tam anlamıyla sinikleştirmiştir.

Böyle bir dönemde Prag Baharı gibi münasebetsiz bir olay başlar. Buna göz yumulmasına imkân yoktur. Varşova Paktı ülkeleri tanklarıyla, birlikleriyle, kardeş Çekoslovakya'nın yardımına koşar ve onu revizyonizmden kurtarırlar.

(Bizim solda da bunun "doğru" ve "proleter devrimci" tavır olarak alkışlanması, '68 kuşağı devrimcilerinin "tecrübeli" eskiler tarafından bu şekilde bilinçlendirilmesi, yeni oluşan solun potansiyelini erken kurutmasının başlıca aşamalarından biri olacaktır.)

Bunun anlamı şudur: "İkinci Dünya" dediğimiz ülkeler topluluğu ve onun önderi Sovyetler Birliği dünyadaki değişime gözünü ve kulağını tıkamakta, böyle bir şeyi anlamak ya da kabul etmek istememektedir. Kapitalist Batı '68'i başarabildiği ölçüde kendi içinde özümleme, o enerjiden düzen adına yararlanma zekâsını gösterir. Bunun düzen açısından olumlu sonuçlarını halen de yaşamaktadır. SSCB ise (ona bakarsanız, tabiî Türkiye de - hem daha büyük bir şiddetle) her türlü yeniliği bastırmaya kararlıdır. Böylece SSCB, bugün Gorbaçov'un "Reform yapmazsak sosyalizm ölecek" gibi sarsıcı bir söz söyleme gereğini duyduğu vahim noktaya gelir - bu arada, bizim gibi Sovyetler Birliği'ne eleştirel gözle bakanlara göre bu ülkeyi pek çok *seven* sosyalistler de onun hakkında kötü söz söylemeyi ihanetlerin en büyüğü haline getirerek Brejnev çürümesine kendi küçük katkılarını yapmışlardır. Kimileri hâlâ Brejnev'den Gorbaçov'a önemli bir değişiklik olmadığını söyleyerek avunmaktadır.

Bugün Gorbaçov önemli bir umut ışığı, Sovyetler Birliği için. Tedbirlerinin yeterli olmadığı, bütün bu yukarıdan aşağıya reform hareketinin sosyalistçe olmadığı söylenebilir. Ama gene de olanlar önemlidir - tam da Gorbaçov'un son alarm sözü nedeniyle: "Reform yapmazsak sosyalizm ölecek". Öte yandan kurulu düzenin, nomenklaturanın ve toplumdaki başka muhafazakâr güçlerin ona bu reformu yaptırıp yaptırmayacağı da önemli bir soru. Engellenmesi hiç de şaşırtıcı olmaz (daha önce Kruşçev örneği var).

Fakat hiç şüphe yok ki Gorbaçov'un varlığı hem Sovyetler Birliği, hem de dünyadaki sosyalizm açısından olumlu bir

olay. Çünkü Sovyetler Birliği kendi içinde tıkandıkça bütün dünyada da sosyalizmin yolunu tıkamaya başlıyordu - hem yalnız komünizmin değil, yerinde ve zamanında sosyaldemokrasinin bile. Şimdi burada göreli bir açılma olabilir, çok farklı sorunlarıyla Polonya'da, Çekoslovakya'da, Macaristan'da, Çavuşesku hegemonyası son bulursa Romanya'da da başka ilginç gelişmeler olabilir. Kısacası, donukluğu ve statikliğiyle tanıdığımız bu rejimler uzun süreli taşlaşmadan çıkarak toplumdan gelen dinamizme, rüzgâra pencerelerini açabilirler.

Üçüncü Dünya ve Vietnam

Üçüncü Dünya'da düğüm Vietnam'daydı. Vietnam Savaşı Batı'da '68 hareketine büyük bir coşku ve inanç verdi. "...daha daha Vietnam, Ernesto'ya bin selâm!" sloganı o günlerin Üçüncü Dünya'dan aldığı esini çok iyi dile getirir. Vietnam'ların artması, emperyalizmi kurutacaktı. RAF gibi örgütler de, metropollerde terörist eylemle emperyalizmi Üçüncü Dünya karşısında zayıflatmayı umuyorlardı.

Vietnam kahramanca savaştı ve kazandı. Onun yanında Laos ve Kamboçya'da da sosyalizm iktidara geldi. Ama ne yazık ki bu sevinç de çok uzun sürmedi. Ne oldu?

Vietnam da, Kamboçya da, "devrimci romantizm"in bütün koşullarını yerine getirecek şekilde uzun süreli silahlı mücadeleyle dünyanın en büyük kapitalist gücünü yenilgiye uğratmış ve sosyalizmi kurmaya başlamışlardı. Bu mücadele tarzı, kısa süre göz kamaştıran Küba Devrimi'nden daha önemli görünüyordu. (Nitekim Küba'yı model alan Latin Amerikalı devrimci hareketler birbiri ardına etkisizleştirilmiş, bunların uzaktaki bir kopyası olan Sri Lanka'daki hareket de ezilmiş, üstelik Çu En Lay da bunu onaylamıştı.) Vietnam ayrıca sosyalist ülkelerle ilişkilerinde bağımsızlığına

önem veriyor, bunu da "Ho Şi Minh" tavrı diye bildiğimiz politikasında somutlaştırıyordu.

Ama Vietnam çok yoksuldu; kuzeyiyle güneyi arasında önemli dengesizlikler vardı. Yıkıcı bir savaştan çıkmış olarak, sorunları büyüktü. Üstelik iç sorunlarla sınırlı değildi Vietnam'ın dertleri. Kuzeydeki komşusu Çin'le ilişkileri tarih boyunca kötü olmuştu - batısındaki Kamboçya ile de. Ve Kamboçya'nın devrim hükümeti, dünyanın en koyu Maocu partisinden oluşuyordu. Bütün korkulanlar gerçekleşti. Çin Vietnam'a savaş açtı. Vietnam Kamboçya'yı işgal etti vb. Bu siyasi gelişmeler karşısında "Ho Şi Minh tavrı" işlemedi: Vietnam, Sovyetler Birliği uyduluğuna itildi; Çin'in yanısıra, katı bir ekonomik ablukayla sefaleti kalıcılaştırmak isteyen kapitalist Batı'nın da katkılarıyla. İç sorunlar, yoksulluk devam ediyor, Amerikan işbirlikçileri herhalde tükendi ama ülkeyi terketmek isteyenlerin sonu gelmiyor. Demokrasi, bizim tanıdığımız şekliyle, pek yok.

Böylece Batı kendisini kahramanca bozguna uğratan Vietnam'dan ekonomik bir intikam aldı. Onu da azgelişmiş ülkelerin yarı Stalinci sosyalist kalkınma yoluna iterek, çevresinde iyi örnek diye tanınmasını önledi. Gerçekten de savaşırken hepimizi heyecandan heyecana düşüren Vietnam'dan bugün çevresine yayılan bir ışık pek görünmüyor.

İkinci olay da Kamboçya... Pol Pot rejiminin sosyalizmi kurma adına işlediği inanılmaz cinayetler, sosyalizmin dünyada zaten sarsılan itibarını berbat etti (ne var ki, Birleşmiş Milletler'de, haddini bilmez Vietnam'a karşı diplomatik zaferler kazanmaya çalışan Batılı "uygar" ülkeler, Pol Pot'un bu yöntemlerinden çok da olumsuz etkilenmiş gibi görünmüyorlar).

Dolayısıyla, ikisi de klasik tanımlara uyan silahlı halk savaşlarıyla emperyalizme ve kapitalizme karşı zafer kazanan bu iki ülke, aynı zamanda bütün dünya komünistlerinin

zihnini bir şekilde kurcalayan Çin ve Sovyet modellerinin de temsilciliğini üstlendiler ve zaferden sonraki eylemleriyle bütün bu kavramları, uzaktan bakanlara pek fazla zevk vermeyecek bir hale getirdiler. Vietnam'ın ve Kamboçya'nın bu başarısızlıkları, Batı solunun ortak bilincinde pek çok diri ögeyi soldurdu. Bir anlamda bir çağı, bütün değer ve kavramlarıyla birlikte kapattı. Böylece, Yeni Sol'un ilk coşkusunda olduğu gibi, sonraki bezginliğinde de Hindiçini devriminin önemli bir payı olduğunu söyleyebiliriz.

Sonrası

Bütün bunlar olumsuz hikâyeler. Başka türlü olmasını bekleyemeyiz ya da başka türlü olduğunu iddia edemeyiz zaten. Çünkü 1980'lerin sonuna geldiğimizde, dünyada solun durumu çok iyi görünmüyor. Ama genel olarak baktığımızda, pek çok önemli kazanım da var. Yaşanmış doğru şeyler, büsbütün yok olamaz. Doksanlarda belki farklı sosyo-politik biçimlenmelere gireceğiz.

Bugünden geleceğe doğru bakıldığında, birkaç "trend" görülüyor ki, bunlar sürekli olacağa benzer. Bir tanesi, Komintern geleneğinden gelen ve çoğu KP adıyla yaşayan örgütlerle İkinci Enternasyonal'in Sosyalist ve Sosyal-Demokrat partileri arasındaki ayrım çizgilerinin silikleşmesi. Batı ülkelerinin çoğunda KP'ler kendileri silikleşiyor; buna karşılık, Sosyalist Partiler de kimi yerde radikalleşiyor ve klasik suçlamadaki gibi burjuvazinin yedek lastiği olma özelliklerinden sıyrılıyorlar. Sosyalist Partilerin "doktriner" olmadıkları için, toplumdaki yeniliklere daha duyarlı ve açık oldukları söylenebilir.

Çizgilerin silikleşmesi bence iyi bir şey; çünkü bu, hangi olaydan başladığı hatırlanmayan bir kan davasına dönmüştü ve bir partinin öbüründen daha radikal, daha solda olduğu

anlamını taşımaz hale getirmişti - Sovyet sosyalizmini savunmak, daha zor ve meşakkatli olduğu için bunun daha sol bir tavır olduğunu düşünmüyorsak.

Daha önemli bir konu, geleneksel sol ile 1968 sonrası yeni hareketler arasındaki ilişkidir. Yukarıda değindiğim gibi, bu hareketlerin geleneksel solu çeşitli nedenlerle eksik, yanlış bulmaları, eleştirmeleri, onların dışında örgütlenmeleri doğal ve anlaşılır bir şeydir. Solun eksiği gerçekten çoktu; birçok önemli demokratik sorunu gerçekten sorun etmeksizin, her türlü sol ve radikal muhalefeti kapısına nefer yazılmaya çağırması da yanlış bir tutumdu. Ama bu yeni hareketler geleneksel solun her zaman hiç değilse potansiyel olarak temsil ettiği değişiklik imkânını içermiyorlar. Toplumda o ölçüde bir değişikliği gerçekleştirme hedefine göre örgütlenmiş değiller. Bunun yanısıra, solun şimdiye kadar gördüğümüz örgütlenme ve hareket etme biçimleri de, sonunda o hedefin gerçekleşmesini sağlamadı. Ama bu durum değişen koşullarda yeniden gözden geçirilebilir ve gerekli uyarlama yolları denenebilir; oysa sözkonusu yeni hareketler demokratik baskı grubunun ötesine geçen bir perspektife pek fazla sahip değiller. Şüphesiz, onların bu niteliklerini ve bağımsızlıklarını korumalarında yarar vardır, çünkü böylece bağıtlandıkları özgül sorunların gündemde kalmasını, genelde olup bitenlerin o sorunlar açısından eleştirilmesini daha rahat sağlarlar. Düzen değişikliğini gerçekleştirme amacını bir varoluş nedeni olarak koruması gereken sosyalizmin ise (Yeni Sol'un katkılarını da değerlendirerek) bütün bu demokratik güçler ve akımlarla en fazla federatif denebileek bir yapı içinde ortaklığını sürdürmesi, onlardan fikren etkilenmekten kaçınmaması, örgütsel düzeyde kıskançlığa, tekelcilik hevesine kapılmaması gerekir.

Düzeni değiştirmek gibi muazzam bir hedefin gerektirdiği örgütlenme, hele hedefin gerçekleşmesi de uzadıkça, hayli

lagar, zaman zaman fazla bürokratikleşmiş bir yapı üretebiliyor - açıkçası üretiyor. Bu yapıya bazı iç mekanizmalarla canlılık getirmenin yolları düşünülmelidir. Öte yandan, sözkonusu hareketlerle kurulacak olumlu ilişkiler de dışardan canlılık kazandıracaktır. Ama şöyle ya da böyle, düzeni değiştirmeyi amaçlamadıkça, ciddi bir iktidar alternatifi oluşturulmadıkça, özgürlükçü hareketlerin de amaçlarına gerçekten ulaşmaları çok zordur.

Bu hareketlerin hemen hemen hepsinin dayandığı "bireysellik" üstüne de kısaca birkaç şey söylemek gerekiyor. Bireye değer verilmesi genelde ve teorik olarak doğru bir şeydir. Gelgelelim, bunun da bir derecesi olmalıdır. "Ben böyleyim ve böyle olmak benim hakkım," diyorsak, dünyada milyonlarca "öyle" olan ve bunun bir "hak" olduğunu iddia eden insan var. O zaman da gerçekten bir şeylerin değişmesi imkânsız. "Birey" sorununun da, "düzen" değişikliği sorunuyla birçok dolaylı bağlantısı olduğunu bilmek gerekiyor.

'80'ler sol için, genel olarak daha özgür bir toplum özleyenler için kötü bir dönem oldu. Özellikle sol açısından bunun böyle olması yalnızca konjonktürle açıklanacak bir durum değildir. Çelişkilerle dolu uzun bir tarihin de sonucudur. Bütün bu geçmişin çok iyi değerlendirilmesi ve ders çıkarılması gerekiyor.

Konjonktürel olan ise ergeç değişecektir. Fransa'da başkanlık seçimleri bunun bir göstergesi olabilir. Avrupa'nın kuzeyine baktığımızda solun dağınıklığı devam ediyor, ama Akdeniz ülkelerinde, İspanya, İtalya ve hattâ Yunanistan'da durum değişik. İngiltere'de Thatcher'ın kaçıncı sefer parlamentoya getirdiği idam cezasının yeniden yasalaşması önergesinin kendi partisinden bazı milletvekillerinin de oylarıyla geri çevrilmesi bile kendi başına anlamlı bir olay. Hiç değilse bazı çarpıcı insanî sorunlarda, uzun zamandır solun savunduğu temel ilkelerin artık muhafazakâr sağda da köklenme-

ye başladığını gösteriyor.

Sağın, son moda liberalizmi dinamizmini ve inandırıcılığını kaybediyor. Japonya ve Almanya, Amerika'nın önderlik bedelini ödemeyi reddedince borsalar birbirine giriyor. Dünyanın ekonomik ağırlık merkezleri Büyük Okyanus'a kayarken ardısıra birçok önemli değişkeni getirebilir. Dünya hâlâ mutlu değil. Belki olmadık ütopyalardan, gerçekleşmeyen global vaadlerden usanarak insanlar bir dönem sağa kaydı. Ama bu kayış sürekli olamaz.

Demokrasinin, sosyalizmin yeniden inisyatifi ele geçirmesi için bir yenilenme, bir tür "rönesans" bence zorunlu. Ama bunun ille de *büyük yeni fikirler* gerektirdiğini sanmıyorum. Eskiden beri bizim olan, ancak somut tarih içinde içeriksizleştirdiğimiz düşüncelerimiz, özlemlerimiz hâlâ geçerlidir. Yeter ki bunlara kendimiz de gerektiği gibi inanalım. Tutarlı ve ahlâklı olalım. Ütopyalarımızdan vazgeçmeden gerçekçi olmayı öğrenelim.

O zaman 1968'e nostaljiyle bakmaktan kurtuluruz. Londra'da bir araya gelmiş insanlar olarak konuştuğumuz konu, "Yirmi yıl önce bugünlerde ne yapıyorduk?" elbette önemli bir konu. Birçok zenginlikle dolu bir konu. Ama ben, ömrüm yeterse, bundan yirmi yıl sonra da bir şeyler yapmak niyetindeyim.

Toplum ve Bilim, sayı: 41, Bahar 1988.

Ek (1991)

1968 kuşağı Türkiye'de önemli bir rol oynadı. Buna hiç şüphe yok. Bu insanların temsil ettikleri değerlere tamamen düşman olanlar bile rolün önemini teslim etmek durumundadır.

Aradan geçen bunca zamandan sonra, dönüp geriye bakar ve "asıl nerede önemliydi bu rol?" diye sorarsak, cevabı-

mız ne olabilir? Böyle durumlarda hep olduğu, olmak zorunda olduğu gibi, baktığımız perspektif vereceğimiz cevabı belirleyecektir. Bu öznellik payını baştan belirterek, ben, oynanan bu rolün asıl önemli yanının, Türkiye'nin politik, kültürel, toplumsal kalıplarını aşarak bir evrensellik düzeyine adım atma çabası olduğu kanısında olduğumu söyleyeceğim. Altmışlar Türkiye'de ezelî kimlik arayışının belli başlı dönemeçlerinden biriydi. Yeni anayasanın getirdiği görece özgürleşme, yıllardır bastırılmış ve sıkıştırılmış toplumda bir soluklanma imkânı yaratmıştı. Dünya ile kurulacak bağlantının köprüsü o konjonktürde soldan bu yana uzanıyordu. Değişimi isteyenler oraya yöneldiler.

Toplum hayatı böyledir ve bu noktada fiziksel olayları andırır. Sıkışan toplumda bir delik açılınca, basınç orada rahatlama arar. O çıkış yerine doğru yüklenen akıntı kendi içinde son derece karmaşıktır, her türlü ögeyi barındırır. Akımda yer alan bireylerin hareket nedenleri de, hareket amaçları da çok farklı olabilir. Ama basınç ve çıkış yerinin darlığı, bu karmaşaya bir tür üniforma giydirir. Toplum, daha sonra, insanlara çeşitli seçenekler sunuyorsa, zaman içinde bu bireyler harekete geçme nedenlerine ve amaçlarına göre, kendilerine en uygun düşen çizgileri benimseyebilirler. İki örnek vereceğim. Franco döneminde İspanya'da tek örgütlü muhalefet Komünist Parti'ninkiydi. Genel olarak solda ve muhalif olan pek çok birey bu örgütte mücadele etti. Ülkede demokrasi kurulunca, bu insanların büyük çoğunluğu başka siyasi çizgilere kaydı (bu yeni dönemde Komünist Parti'nin onları kendi safında tutamamış olması da incelenmesi gereken bir olgudur).

Buna karşılık Doğu Avrupa ülkelerinde, "reel'sosyalist" devlet bütün muhalefeti birleştiriyordu. Herkes ona karşıydı, onu yıkma çabasında ortaktı. Yıkılınca, bütün bu insanların birlikte yürüyecekleri ortak hedef kalmadı.

Türkiye'de seçeneklerin çoğalması çok zaman aldı. Altmışlarda o özlemleri duyan gençlerin, sağda veya ortada, özlemlerine karşılık bulma ihtimalleri yoktu. Bu dönemde CHP İnönü'nün ağzından "ortanın solunda" olduğunu ilân etti, ama o kuşaktan buna kulak veren az oldu. Bunda da şaşılacak bir şey yoktu. Kırk yılın CHP'si kimi inandırabilirdi? Çoğunluk, Marksizm-Leninizm çizgisine aktı. Oysa bunların birçoğu daha inandırıcı olabilecek bir sosyal-demokrasiyle pekâlâ yetinebilecek kişilerdi. Birçoğu, hattâ hiç solcu olmayabilirdi - liberal-demokratik bir düzenin irili ufaklı kurumlarını bu toplumda bulabilselerdi. Süreç içinde -ama hayli uzun bir süreç- bunlar bir ölçüde gerçekleşti; böylece, '68 kuşağından birçok birey de çıkış noktasına uygun yerini aldı. Bu bakımdan, ikide birde bu gibi insanları "dönek" diye suçlamak, "eski Marksist-Leninist falanca şimdi şurada" demek, suçlayanın kendinden daha da hoşnut olmasına yarayabilir; toplumda lânetleyecek suçlu arayan insanlara da gerekli malzemeyi sağlayabilir; ama bu kapsamlı bir tarih ve toplum anlayışının ürünü değildir. Sağlıklı bir ruh hali de olmadığı gibi. O gibi bireyler arasında, fazla sert viraj almış olanlar bulunabilir ve bunlar sinir bozucu hareketler yapabilir. Ama böyle olmayan bireyler çoktur ve hepsine birden ahlâkî bir saldırıya geçmek doğru değildir.

Asıl sorun ya da eleştirinin yönelmesi gereken asıl nokta, insanları bu derece seçeneksiz bırakan düzendir; aynı zamanda, ihanet ettiler diye birilerini suçladığımız o "Marksist-Leninist" dünya görüşünün, genel bir kalkınma ideolojisi sorunsalının dışına yeterince çıkmamasıdır.

Bu konular bir yana, '68 kuşağının önemli bir çoğunluğu o dönemde Marksist-Leninist çizgiden yürümüştü. Oysa o çizgide, o tarihlerde, tehlike çanları çalmaya başlamıştı. Türkiye'de kimse bunun farkında değildi. Çoğunluk, bu alanda en *otantik* -dolayısıyla pratikte en "ortodoks"- çizgiyi

arıyordu. Troçkizm bile Türkiye'de Marksistlere çekici gelmedi.

Bilinçlilik düzeyinde benimsenen ve dile getirilenler, toplumsal bilinçaltını her zaman olduğu gibi yansıtmayabilir - özellikle de, bir alanda "bilinçli" olabilmenin asgarî koşullarının bile yetersiz kaldığı bir ortamda. Türkiye'de bu koşullar yoktu. Böyle bir saptamadan akıl yürüterek, bütün bu insanların "yanlışlıkla" Marksist olduğu gibi bir sonuç çıkarılamaz elbette. İçlerinden bir çoğu tercihini bilinçli yaptı; böyle olduğunu daha sonraki yılların, dramatikliği hiç azalmayan çeşitli olaylarında kanıtladı. Ama '68'de başlayan üniversite hareketine katılmış insanların tamamı bu formasyonda değildi.

Hangi formasyonda olurlarsa olsunlar, değişimden yanaydılar. Türkiye'de o tarihe kadar olmayanı istiyorlardı. Yalnızca "kalkınma", "sanayileşme" gibi özünde maddi yanı ağır basan hedeflerle sınırlı değildi bu istekleri; en geniş anlamıyla kültürel düzeyde de, farklılaşma özlemi yoğundu. Bunu şöyle anlatmaya çalışayım: Türkiye'nin resmî ideolojisinde "çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak" diye bir kavram hep varolmuştur; ama çağdaş uygarlığın aslî ögeleri olan pek çok şeyin Türkiye'de varolabilmesi de hep yasaklanmıştır. Bu kuşak, genel olarak, işte bunun arayışındaydı ve bunlarla da yaşamanın mücadelesini vermişti.

Aradan geçen zamandan sonra o yaşantıyı değerlendirmeye çalıştığımda bana en önemli ve anlamlı görünen nokta bu. Bütün eksikliğine, bütün "gençlik hastalıkları"na rağmen bu kuşak, Türkiye'nin bilinen tabularından uzaklaşmayı en fazla gerçekleştirmiş kuşaktır. Öncelikle bir "dünya yurttaşı" olmaya en fazla yaklaşmış kuşaktır. Daha sonraki yıllarda, o kuşakla başlayan siyasî alanda bulunanlar dahi, birçok bakımdan geleneksel Türk düşüncesine daha fazla taviz verdiler (eylemde daha radikal oldukları halde). İlk kuşak, örneğin enternasyonalizmi kuru ve soyut bir ilke olarak

değil, birçok kültürel uzantıları ve gerekleriyle daha sıkıca benimsemişti. Bunun sonraki kuşaklarda biraz törpülendiği kanısındayım ve bunu söylüyorum. Gene de, bir siyasî platform olarak buraya baktığımızda, öbür siyaset platformlarına kıyasla, Türkiye'ye özgü tabular en az burada etkilidir. Kürt sorunu gibi bir sorunu düşünelim, örneğin: sorunun varlığını, sorunun ciddiyetini en fazla bu kesim kavramış olduğu gibi, burada önerilebilecek en radikal çözümlere en az ulusal önyargıyla tartışmaya hazır olan kesim de buradadır. Bu tutum, milliyetçi-şoven tabuların etkisi altında kalmış bütün başka alanlar için de geçerlidir. Denilebilir ki, Türkiye'nin Marksist solu, ulusal bir siyasî güç olma şansını zedelebilecek oranda, popüler eğilimlerden çok evrensel ilkelere uyma içgüdüsüyle davranmıştır.

'68 kuşağının, dediğim bu noktaya varmakta, bir önemli avantajının olduğunu düşünüyorum: entelektüel formasyonlarını, tek-parti döneminden sonra edinmişlerdi. Çoğu DP yönetiminin son yıllarında entelektüel düzeyde dünya ile tanıştı. Ve muhalif olmayı öğrenmeye başladı. Sonra da, altmışlı yılların düşünsel bakımdan hareketli ve dinamik ortamına girdi. Asıl zihnî kalıplarını tek-parti döneminin olağanüstü duvarları arasında edinmiş önceki kuşaklara göre bu bakımdan avantajlı bir kuşaktı.

Altmışların başındaki kültürel birikimleriyle özellikle de '68'den sonra politikaya giren bu kuşak, Türkiye'nin politik tarihine birçok yeni tema getirdi. Olumlusu olumsuzuyla bu son analizde Türkiye'nin ihtiyacı olan bir şeydi. Birilerinin pek kıvanç duyduğu o ünlü, "bizim yalnızca bize benzememiz" durumu yeterince boğucu bir durumdu, hâlâ da öyle. Altmış sekizli Marksizmi bugün kabaca iki çizgiye ayrılır. Biri, gerçekten muhafazakâr bir çizgi ve şimdi her türlü gerçekliğe karşı birtakım dogmaların savunması haline gelmiş bulunuyor. İkincisi, daha yaratıcı bir arayış. Bunların ara-

sında birçok nüans var. Ancak kuşağın bazı temsilcilerinin bu anlamlarda devam eden *politik* varlığının yanısıra, kuşağın bütününün, *sosyolojik* varlığı da bir hayli önemli. Yukarıda değindiğim gibi, "tek-parti" dönemi sonrası yetişen, dolayısıyla zihnen daha esnek olan bu kuşak şimdi birçok kurumda, devlette veya özel teşebbüste, gündelik hayatı belirleyen konumlarda bulunuyor. Politik bağlılıkları, eylemlilik biçimleri, deneyimlerini değerlendirme tarzları, altmışlara göre bir hayli değişmiş durumda. Ama birçok özlemlerinin çok fazla değiştiğini sanmıyorum. Bu *sosyolojik* varlığın, Türkiye'nin geleceğine önemlice bir katkısı olacaktır.

Yeşiller ve Silahsızlanma Hareketi

Önceki yazıyı 1988'de yazmıştım. Bu yazıda, '68'den sonra doğan ve geleneksel sol muhalefetin dışında gelişen *yeni* muhalif akımlara gereken önemi vermeye çalıştım; bunların solda eksik kalan bazı yerleri nasıl doldurduğuna değinmedim. Bunlara karşılık, bu yeni akımların da, hayatın ya da sorunların bütününü kapsamakta yetersiz kaldığını savundum. Bu arada, Yeşiller'den söz ederken, "birçok Batı ülkesinin platformunda *şimdilik kalıcı gibi görünen* bir yer edindi," demişim. 1988'den bu yana Yeşiller'de genel bir zayıflama gözlemlendi. Hernekadar o platformda bir yerleri kalmadığını göstermese de, bu zayıflama bir olgu. Durumun genel açıklaması bana da hayli inandırıcı görünüyor: Yeşiller çok doğru bir şeyi savundukları için zayıfladılar. Paradoks şu ki, düşüncelerini topluma benimsettikleri ölçüde, varolan partiler Yeşiller'in taleplerini programlarına almaya, ekolojiye önem vermeye başladılar. Onların iktidara daha yakın olması, bir ara Yeşiller'e giden oyların geri dönmesine yol açtı. Dolayısıyla, etkili olmak Yeşiller'i zayıflattı. Bu durum, hiç değilse şimdiki konjonktürde, Yeşiller'in kalıcı politik örgütlenme biçimi olarak "zaaf"ını

gösteriyor. Ama iktidar hedefi açısından "zaaf", muhalif söylemi yayma ve kabul ettirme bakımından bir "güçlülük". Bu da iyi bir şey. Ayrıca bu zayıflamanın devam edeceği ve Yeşiller'in dünya politikasında bir "fazlalık" haline geleceğini de düşünmüyorum. Dünyanın bu görüşe, bu görüşün en radikal dışavurumlarına her zaman ihtiyacı olacaktır.

Benzer bir gerileme barış hareketi için de geçerli. Seksenlerde CND Avrupa'da çok etkiliydi. Yüzbinlerce insanı meydanlarda toplayabiliyordu. Neydi bu etkililiğin nedeni? Nükleer silahlanmanın belirli bir aşamasına kadar, olayın bütün korkunçluğuna rağmen insanlar savaş olmayacağı konusunda tuhaf bir güven duydular. Bu silahların gücü öylesine fazlaydı ki, ancak bir manyak bunlarla savaşmaya kalkışabilirdi. Birçok yetkili ağız, o dönemde, bunun bir caydırıcılık sağladığını anlatmıştı. Derken kısa vadeli ve görece sınırlı etkisi olan nükleer silahlar geliştirilmeye başlandı. Bu da, ansızın, yeni bir alarma yol açtı. Şimdi birileri, bütün dünyanın yok olacağı tehlikesinden korkmadan, bu silâhları sınırlı biçimde kullanmaya kalkışabilirdi. Bunun getireceklerini, buna muhtemel hedef olacakların azımsamasına imkân yoktu. Böylece bütün Avrupa'da nükleer silahsızlanma hareketi kısa sürede yayıldı.

Gelgelelim, eski Blokların yıkıldığı şu son durumda, bu endişe, bu hareketliliği de ardına takarak geriledi. Onun için şimdi barış hareketi de durgunlaştı. Bunu gene normal karşılamak gerekiyor; ayrıca, barış ve silahsızlanma hareketlerinin artık gereksizleştiği safdilliğine de kapılmamalıyız. Bu göreli durgunlaşma döneminde, tam tersine, barış bilincini derinleştirmek gerekiyor. "Bizim" başımıza düşecek bombaya karşı duyarlı olmak elbette gerekli ve iyi, ama başkalarına yağdırılacak bombalara karşı da duyarlı olma gereğinin fazla kökleşemediği, Körfez Savaşında kendini belli etti. Bundan sonra Batı dünyasında çatışma olmayacağının garantisi yok, yalnız bu ihtimal -şimdiki koşullarda- zayıflama eğilimi gös-

teriyor. Ama aynı zamanda, şiddete dayalı çatışmaların periferiye ihraç edilebileceği ihtimali de görünüyor. İşte bunun için barış ve silahsızlanma hareketlerinin takviye edilmesi ihmal edilmeyecek bir şey.

"Yeni Fikirler"

1988'de yazdığım yazının sonunda, sosyalizmde bir rönesans gerektiği, ama *"büyük yeni fikirler"* gerekmediğini söylemişim. Gene böyle düşünüyorum.

"Büyük düşünceler", onları düşünecek "büyük düşünürler" gerektirir. Bu düşünürler ya da onların sonraki temsilcileri, savundukları düşünce ya da düşünürlere lâyık "büyük" yapılar kurarlar. Bu "büyük"lükten, insanlığa hiçbir zaman hayır gelmemiştir. Büyüklerin mezarları ne kadar büyükse, yaşayanların özgürlük alanları o kadar küçüktür. Firavunlardan bu yana pek fazla değişmemiştir bu durum.

Sosyalizmde gerekli her şeyin varolduğunu ya da söylenmiş her şeyin doğru olduğunu iddia etmiyorum. Zaten bunun için "rönesans" gereğini savunuyorum. Ama temel değerler ortadadır; toplumu yönlendirmenin bilimsel yöntemleri eskiye göre çok daha iyi bilinmektedir. Yanlışlar görülmüş, eksiklerin önemi anlaşılmıştır vb. Şimdi önemli olan, bunları *yaygınlaştırmaktır;* büyükler yaratmak değil, küçük insanları eylemlileştirmektir. Büyük fikirler üretmekten çok, olan fikirlerin uygulanmasını sağlamaktır. Değerleri kurumsallaştırmak, katılımı genişletmek, etkinlikleri artırmak gibi hedeflerimiz olmalıdır bundan sonra.

Dünya tarihinin bir döneminde, düşünme imkânlarının geniş çoğunluktan esirgendiği bir dönemde, büyük düşünürler hem kaçınılmaz, hem de gerekliydi. Ama şimdi öyle bir dönemde değiliz. Birkaç büyük düşünüre değil, yöntemli ve sağlıklı düşünebilen çok sayıda alçakgönüllü insana ihtiyacımız var.

Siyaset Geleneği

TÜRKİYE'NİN "siyasi kültür"ü, içinde olumludan çok olumsuz ögeler barındıran bir kültürdür. Nelerdir bu olumsuz ögeler? En başta, siyasi mücadelenin kırıcı ve kıyıcı özelliğine değinebiliriz. Siyasi mücadele, farklı görüş ve çıkarları savunan taraflar arasında bir yarışma ve çatışmayı öngerektirir. Ancak, bir toplumun siyasî kültürünün olgunlaşma düzeyi, bu çatışmanın örneğin cana kıyma gibi eylemlere varmasını engellemelidir. Türkiye'de böyle bir olgunluk düzeyine ulaştığımızı söyleyemeyiz. Bu kıyıcılık ancak siyasî düşüncedeki bir bağnazlığın sonucu olabilir ki, bu özelliğin de Türkiye'nin siyasî kültüründe köklü bir yeri olduğu açıktır. Bunların yanısıra, parlamenter demokrasilerin varolduğu ülkelerde bilinen ve çoğunlukları siyasetten soğutan her türlü çıkarcılık, çirkin politikacılık numarası bu ülkenin tarihinde yaşandı ve öğrenildi.

Bu olumsuzlukların büyük bir kısmı, Cumhuriyet öncesi

tarihimize uzanır. Osmanlı devletinden devralınan önemli bir olumsuzluk, politikanın kitlelerden kopukluğudur; bu, son yılların çok-partili hayatında da yeterince giderilememiştir. Osmanlı devleti toplum hayatında "politik" bir alan olmasına izin vermemişti. Onun mantığına göre devlet yönetir, toplum yönetilirdi ve bu rollerde herhangi bir karışıklığa göz yumulamazdı. Şüphesiz altı yüz yıllık bir tarih içinde bu "ideal" düzenin dışına da çıkıldı: başkentte ordunun veya esnafın ayaklanmaları, Anadolu'da Celali ayaklanmaları ya da sonraları daha ulusal karakterli ayaklanma çeşitleri görüldü. Ancak bunların başarılı olanları bile düzenin kendisini değiştirmedi -tabiî düzenin mantığını da. Kitlelerin "politik" denebilecek herhangi bir örgütlenme veya eyleme girmelerinin yasaklanması, bir yanda tarikat tipi kapalı örgütlenmelere, öbür yanda da, çeşitli entrikalar ve komplolarla politika yapan iktidar elitlerinin oluşmasına yol açtı. Özellikle merkezî devletin zayıflamasını izleyen oldukça uzun süre içinde, varolan çeşitli güçler, sözgelişi Yeniçeriler ve Sipahiler, ulema ve esnaf gibi kesimler arasında çeşitli entrikalar yaparak iktidar olan "devlet adamları" görüldü.

Bu saydıklarımın hepsinin günümüze kadar yaşamış uzantıları vardır. Kitlelerin politikayla ilişkisi hâlâ bir hayli soğuktur. Seçim olayına sahip çıkmakla birlikte daha somut, özgül veya yerel amaçlar için aşağıdan örgütlenme geleneği zayıftır; yetkililerden yardım bekleme tavrı ise egemendir. En başarılı siyaseti en ustaca komplo olarak gören siyaset kadroları kalabalıktır; ayrıca her türlü siyasi olayı arkasında yattığı varsayılan komployа göre anlamak ve açıklamak da bu siyaset kadrolarının başlıca uğraşıdır. Üçüncü olarak, politikayı, kitlelerin zinhar içine bulaşmaması gereken bir iş gibi gören devlet anlayışı da devam etmektedir. Seksenlerde Türkiye'nin yapısını bu doğrultuda baştan aşağı değiştiren darbeci generaller bu eski devlet anlayışının son anakronik

uygulamasını yaptılar. Bu arada, çeşitli fakültelerdeki "Siyasal Bilim" bölümlerinin adlarının YÖK sonrasında "İdarî Bilimler" olarak değişmesi, o anlayışın küçük ama anlamlı bir örneğidir.

Osmanlı'da idam yalnız bir ceza değildi. Oldukça düz bir mantıkla, tehlikenin ortadan kaldırılmasıydı. Bir kişi ya da kişiler herhangi bir nedenle tehlikeli görünüyorsa, iktidar sahibinin gücü de yetiyorsa, o kişi ya da kişileri idam eder ve böylece tehlikeyi giderirdi. Onların yapmış olduğu işin hukuken idamı gerektirecek ciddiyette olup olmadığı, hattâ bir şey yapıp yapmadıkları önemli değildi. Ama bir insanı canını alarak yok etmek, onun gösterdiği tehlikeyi gidermenin en sağlam, en garantili yoluydu.

İdam aynı zamanda bir "ibret" vesilesiydi. İdam edileni görenlerin korkup aynı işi yapmayacaklarına inanılırdı. Osmanlı devletinden gelen bu anlayış ve uygulamaları Cumhuriyet döneminde de devam etti. Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstiklâl Mahkemeleri tam da bu amaçları gerçekleştirmek üzere bir yığın insanı idam ettiler. Örneğin İzmir suikastından sonra, bu olayla ilişkisi hukuken kanıtlanamayan, Cavit Bey gibi insanlar, varlıklarıyla temsil ettikleri tehlikenin ortadan kaldırılması için idam edildiler. Yığınla insan da ibret olsun diye can verdi.

27 Mayıs'ta bir başbakan ve iki bakan idam edildi. Onları halk seçmişti. Bir halk, kendi seçtiklerinin, kendi seçmedikleri tarafından idam edilebildiğini görür, yaşarsa, toplumunda gerçekten bir demokrasi olduğuna pek inanamaz. Sonra darbeciler asıldı. Bunlardan sonra da idamların sonu gelmedi. Çoğu Marksist olmak üzere yığınla genç insan idam sehpalarına gönderildi. Böyle bir toplumda sağlıklı bir siyasî kültür olamaz.

Üstelik, devletin ya da iktidar sahibinin sorununu -şu ya da bu tür bir hasımla hesaplaşması- insanları yok ederek

çözme yönteminin tek biçimi idam da değil. Cumhuriyet öncesinde İttihatçıların cinayetleri, öldürülen gazeteciler; Kurtuluş Savaşı sırasında muhalif milletvekili Ali Şükrü'nün öldürülmesi, Mustafa Suphi ile arkadaşlarının öldürülmeleri, yani pek çok siyasi cinayet de süslüyor siyaset kültürümüzün tarihini. Yetmişlerden sonra siyasî amaçla cinayet işlemek "demokratik"leşti, devletin ve iktidarın tekelinden çıkarak topluma yayıldı. Doğrusu, böyle bir siyaset geleneği olan bir toplumda, bu o kadar şaşılacak bir şey değildi. Ama, devlet de, adam öldürme yetkisini kendisinden başkalarının kullanmasına katlanamadı.

Osmanlı politik jargonunda, "siyaset etme"nin "idam etme" anlamına gelmesi de hiç yadırgatıcı değil.

İnsan öldürmek kolay bir şey değildir. Bunu yapan için kuvvetli bir ahlâkî dayanak gerektirir. Başka bir söyleyişle, insan öldüren ya da öldürten kişi, bu pis eylemi haklı gösterecek kadar "kutsal" bir şey adına hareket ettiğine kendini inandırmalıdır. Bu da, siyaset kültürümüzün önemli bir ögesini oluşturur.

Osmanlı devleti, kendinden önceki ve kendisiyle zamandaş başka devletler gibi, "devlet" kavramının kendisini kutsallıkla donatmıştı. Devlet mutlaktı ve her şeyi yapabilirdi. Doğu geleneğinin hükümdarı, onu kendini denetlemeye çağıran bütün ahlâkî ilkelerine rağmen, başına buyruk bir despottu. Bu çağda genelgeçer ideoloji sonuçta dinî ideolojiydi ve dinî aygıt genellikle hükümdarın buyruğunu, iradesini onaylıyordu. Gelgelelim, keyfîlik bu çağda öyle çok fazla kamufle değildi. "Amacın kutsallığı", tuhaf bir şekilde, sanki dindışı modern ideolojilerin daha fazla öne çıkardığı bir şey oldu. Bizim bağlamımızda, Osmanlı devletinin zayıflaması ve Batı karşısında gerilemesi, bu tür görece yeni ideolojilerin adaptasyon yoluyla oluşmasına yol açtı. Devletin "kurtarılması" gereken bir yerde olması, ideolojilerin amaçlarını büsbütün

kutsallaştırmaları sonucunu verdi. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca, başta Namık Kemal'ler olmak üzere, bütün edebiyat insanın uğruna kendini feda etmesi gereken amaçların envanterini veren olağanüstü bir hamaset retoriği yarattı. Bu retorik, yüzyıl sonunun Pan-Türkist ve Pan-İslâmist söylemlerine de yerleşti. Her iki "dava" da kendilerinde bir kutsallık yarattılar; bunu yaratırken, yoğun bir "öl-me/öldürme" edebiyatı oluşturdular.

O zamandan beri bu retorik Türk eğitiminin içeriğinin vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Cumhuriyet bu alanda herhangi bir önemli değişiklik getirmediği gibi bu retoriği yaygınlaştırdı, yeni motiflerle genişletti, sistematikleştirdi. Bugün de eğitimimizin temel direği bu "vatan/millet" retoriğidir.

Cumhuriyet ve laiklik, düşüncenin özgürleşmesini sağlamalıydı -ancak bunu sağladığı ölçüde toplumsal- tarihî bir başarı olabilirdi. Ama bunu amaçlamadı ve dolayısıyla gerçekleştirmedi. Düşüncenin "seküler"leşmesi, Türkiye Cumhuriyeti bağlamında, baskıcı bir dinî ideolojinin yerine baskıcı bir milliyetçi ideolojinin konması dışında bir anlam taşımadı. Gene ezberletilen ve gene karmaşık bir korkutma mekanizmasıyla insanlara belletilen bir milliyetçilik. Bu sistem içinde bir öğrenci neyin tartışılabilir, neyin kesinlikle tartışılamaz olduğunu hemen anlıyordu. Aykırı davranmanın sonuçları yeterince açıktı.

"Hayatta en hakiki mürşit ilimdir." Bilim bu dönemde öne çıkarıldı. Ama nasıl bir bilim? Bilimden anlaşılan, sıradan bir pozitivizmdi. Bilimin onsuz edilmez özelliği olan *eleştirelliği* tanımayan bir bilim kavramı yerleştirildi. Böyle tanımlanan bir bilim, yeni bir tartışılmaz otorite olmaya adaydı; oldu da. Tek-parti döneminin tarihçiliği, Güneş-Dil Teorisi, Orta Asya'dan Türklerin dünyaya uygarlık yaydığını gösteren oklar çizilmiş haritalar, bütün bu *ırkçı* yaklaşım (ki bu-

güne kadar devam ettiğini söyleyebiliriz) bu bilim anlayışının acı örnekleri arasındadır. Bugün bile tek-parti dönemi zihniyetini devam ettiren kesimler, gerçek bilimle uzlaşamıyorlar - 12 Eylül Üniversite rejiminde görüldüğü gibi.

Cumhuriyete özgü "laik"liğin en acı yanı budur: dinle rekabete girişen yeni milliyetçi ideoloji kendini alternatif bir "inanç" sistemi olarak sunmuş ve böylece din kadar "fundamentalist" bir zihniyet oluşturmuştur. Bunda, o çağdaki zihnî alışkanlıkların ve genel ideolojik yapılanmanın, gerçek bilimin eleştirelliğini ve esnekliğini sindirecek bir düzeye varmamış olmasının önemli bir payı vardır.

Bu "fundamentalist" bilim anlayışı, eğitim sistemi yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılırken, zaman içinde Türkiye'de gelişmeye başlayan farklı ideolojilere de bulaştı: örneğin, sosyalizme. Çünkü Türk millî eğitim sisteminden geçen her birey, aşırı bir çaba göstermez ya da olağandışı bir talih sonucu kendini o sistemin etkilerinden bağışık tutamazsa, zihninde ciddi bir dogmatizm tortusu oluşur. Resmî ideolojik yapıyla hesaplaşmaya girmeyen bir kimse için bu o ideolojinin dogmatik biçimde benimsenmesi olur. Ama hesaplaşmaya girenler de, inanacakları herhangi bir şeye eleştirel değil, bağnazca inanmalarını sağlayacak olan zihnî altyapıyı edinmişlerdir.

Marksist sosyalizmin bilimciliğinin bu dogmatizm altyapısı ile eklemlenmesi Türkiye sosyalizmi açısından acı sonuçlar verdi.

Ciddi bir hümanist anlayış geliştirememiş, dindışı gerçekten laik bir "etik" oluşturamamış bir toplumda, böylece, siyasi ideolojiler, mutlaklıklar ve kutsallıklar olarak kavranmış, benimsenmiştir. Genel ideolojiler, örneğin İslâm ya da sosyalizm, pratikte düşünce ayrılığını önlemek mümkün olmadığı için, ister istemez parçalanmışlar, ortaya Nurcular ya da Nakşi'ler gibi ya da birçok sol fraksiyon gibi daha küçük

birimler çıkmıştır. Ama bu küçük birimler kendi yorumlarının, o genel ideolojinin de gerçek biçimi ve dolayısıyla gerçek temsilcisi olduğu inancından vazgeçmemişlerdir. Hepsi için en büyük erdem, ideolojiden hiçbir düzeyde hiçbir şüphe duymamaktır. Şüphelenilmeyen bu doğru, fedakârlık ve feragat ister. İlk feda edilecek şeylerden biri, bireyselliktir. Çünkü bireysellik farklılık getirir, oysa istenen, doğru ve haklı dava çevresinde topyekûn birleşmedir. Bunun en ileri - ve kendi yerinde gerekli- örneği bir zikir ayinidir. Ama Türkiye'deki *bütün* dindışı siyasi ideolojiler de, bu sefer yerinde olmayan ayin biçimlerini yarattılar.

Şu halde, Türkiye'nin siyasî kültürünün en olumsuz ögesi bu mutlaklıktır. yukarıda değindiğim gibi bu ideolojik mutlaklığın ve bunun doğal sonucu olan pratikteki kıyıcılığın modelini devlet ve çeşitli iktidarlar oluşturmuştur. Ama bu model biraz da kaçınılmaz olarak ülkedeki *muhalif* hareketleri de etkilemiştir. Siyasî mücadelede "gerçekçi" ya da "etkili" olmak gibi çeşitli gerekçelerle, sonunda, oluşabilen muhalif hareketler de aynı mutlakçı bakış açısını benimsemişlerdir. Bu, özellikle eleştirel ve esnek olması gereken sosyalist hareket için bir talihsizlik olmuştur. Tek bir örnekle yetineceğim; bir sosyalist önderin ölüm gününde, 10 Kasım'a alternatif yaratma düşüncesiyle olmalı, meyhaneleri kapatmaya çalışmak gibi. Oysa alternatif, o kişi yerine bu kişi için yas yasası getirmekte değil, sözgelişi, şu ya da birey adına koca bir toplumu yas tutmaya zorlamanın yanlışlığını gösterebilmektedir.

Kutsallık, "ciddiyet" gerektirir; bu da Türkiye'de siyaset pratiğinin günlük ilişkilere de sinmiş bir özelliğidir. Siyasî inanç, benimseyen grup açısından, gülümseyişe, ironiye, mizaha yer bırakmaz. Karşı tarafın, tarafların inançlarıyla sonuna kadar alay edebilirsiniz, edersiniz de. Ama kendi inançlarınız her şeyin üstünde olduğu gibi şakanın da üstündedir.

Kutsallık, kendini açığa vuran bir şeydir, tanımı gereği. Kalkış noktanız dinse, din Allah kelâmıdır, inanılması gereken, iman gerektiren bir şeydir. Buna rağmen ona inanmayan kişi münafıktır, zındıktır vb. Sonuç olarak, katli vaciptir. Ama Atatürkçülük de böyledir, üç aşağı beş yukarı. Türkiye'deki resmî metinlerin hemen hepsi niçin onun doğru olduğunu, ondan başka bir şeyin doğru olmadığını, onun niçin bizim ideolojimiz olduğunu, niçin ondan başka bir inancımız olamayacağını vb. anlatmaktadır. Bu apaçıklığa rağmen Atatürkçü olmayan için her durumda "katli vaciptir" denmese de, tarihimizde birçok durumda "vacip" görüldüğünü biliyoruz. Burada da, "doğru" yolda olmayana yönelen dil yeterince tehditkârdır, korkutucudur. Atatürkçü kalıbın dışında gelişen ırkçı-milliyetçi söylemi çok iyi biliyoruz. Burada kutsallık Türk ırkında yatmaktadır. Onun dışındakilerin teorik olarak zaten "katli vacip"tir. Türk olduğu halde Türk faşizmine karşı direnen kansızların, sütü bozukların tezelden katli gerekir. Bütün bu mutlakçı ideolojilere dayalı, dolayısıyla eyleminde şiddete eğilimli güçlerin belirlediği siyasi ortamda, kendisi de başlangıçta çeşitli kaba saldırılara hedef olarak yetişen sosyalizm de, içindeki barışçı ve eleştirel ögelerin değil, şiddete ve mutlakçılığa yönelik ögelerin doğrultusunda gelişme gösterdi.

Bu son paragraflarda tartıştığım siyasî grup ya da ideolojiler, "radikal" dediğimiz kategoriye giriyor. Tabiî bir de radikal olmayan partiler ve politikalar var Türkiye'de -örneğin komünizm ile sosyal-demokrasi, bazı bakımlardan, biri öbürünün ılımlısı ya da radikali olarak görünebilir, radikal ve ılımlı milliyetçi partiler, radikal ve ılımlı İslâmcı partiler olabilir (burada konuşmak istediğim özel bağlam için böyle bir ilişki kuruyorum, yoksa birçok başka bakımdan farkları böyle görmek yanlıştır). Türkiye'de bütün bu akımlar ortak mutlakçı (ve fundamentalist) düşünce mirasından etkilendiği

için, yöntemde farklı oldukları halde, değerlerde ve duygularda daha çok benzeşebiliyorlar. Şöyle açıklamaya çalışayım: "radikal" olanlar kendilerine münafık görünen birinden nefret ediyor, dolayısıyla onu öldürmeyi de meşru hak gibi kabul ediyorlar. Buna karşılık, siyasî yöntemde öldürme gibi eylemleri yanlış bulan onların "ılımlı"ları, olayı onaylamamakla birlikte, öldürülenin birileri tarafından bir biçimde öldürülmesinde bir haklılık olduğunu düşünmekten geri kalmıyorlar. Bu durumda, ılımlılık Türkiye'de kayda değer bir güç olamıyor. Çünkü yöntem farkı bu noktada önemli değil - yöntem farkı, belirli bir biçimde işleyen bir düzenin *varlığını kabul etmeye* dayanıyor çoğu zaman. Önemli olan, "gebersinler"den farklı değerlerle dünyaya, topluma ve insanlara bakabilmek. Bu da aslında, "radikal" veya "ılımlı" ayrımlarını dikine kesen başka bir şey.

Bu tutumun pratikte yansıyan bir önemli sonucu, cepheleşmeye çok yatkın olan bu toplumda, çoğu politik güçlerin, kendi cepheleri tarafından işlendiğini tahmin ettikleri bir suç ya da benzer eylem karşısında, o cephedeki nefret birikiminin potansiyelini de hesaba katarak sessiz kalmayı, genel insanlık değerleri ve genel ilkelere sahip çıkmaya tercih etmeleri oluyor.

Bir de "radikal" olmayan siyasî güçlerin, "düzen partisi" dediğimiz türden örgütlerin "siyasî kültüre" katkılarına kısaca göz atalım. Yukarıda değindiğim nokta bunların da polemiklerinde, tartışmalarında, birbirlerini eleştirmelerinde egemen tonu verir. Türkiye'de yalnız siyasî değil, her türlü tartışmada, *karşı tarafı fiziksel değil ama manevi anlamda imha etmeye yönelik bir şiddet ve saldırganlık* geleneksel olarak vardır. Siyasette her türlü karalamaya alışmışızdır ve bu karalamalar varolan toplumsal önyargılara, şovenizme, gelenekçiliğe, taşralılığa, kısacası Türkiye'nin kültür hayatının bütün yetersizliklerine dalkavukluk eden bir hava ve üslupla

yerine getirilir. Ancak, "düşman"a yönelik bu üslûbun yanısıra, bir de düzen partilerinin kendi iç hayatları vardır ki, burada da öyle yüksek değerlere rastlamak pek kolay değildir. Ayrıntısına girmeme gerek yok, bunlar çok bilinen, çok sık söylenen şeyler. Varolan bütün politik tarafların birbirleri için söylediklerini toplasak ve bunların sadece yarısını geçerli saysak, bu ülkede bir dirhem siyasî ahlâk olmadığı sonucuna varırdık. Parti içi adam kayırmalar, senden olmayanı tasfiye etmeler, politik nüfuzla ekonomik çıkar sağlama prosedürleri vb.

Bütün bunları çok fazla abartmamak da gerekiyor. Bir kere demokrasilerde "vasat" insanların öne çıktığı sık sık söylenir. İkincisi, politika son analizde bir "çıkar" çatışmasıdır. Toplumda değerler vb. ne kadar yüksekse, ne kadar ciddiye alınıyorsa, politik yapılarda yer alan vasat insanlar da bunları o kadar benimser. Herkesin "nasıl bir kurnazlık yapsam" diye düşündüğü bir toplumda, politikacı ortalamasından da başka bir şey beklenmez.

Günlük politikanın, düzen partilerinde temsil olunan bu çeşit politikanın küçüklüklerinden rahatsız olan insanlar, normal yurttaşlar, sonuna kadar haklıdır elbette. Ama bizimki gibi gelenekleri oluşmuş bir toplumda, bu noktada abartılı ve gene *mutlakçı* bir ideolojinin başkalarına da hizmet ettiğini unutmamak gerekir. "Politika pis iştir, politikacı pis insandır." İyi, öyleyse ülkeyi bu pisliğe bulaşmayanlar yönetsin. Bu düz mantıkla varılacak yer besbellidir. Kaldı ki, o pisliklere "bulaşmamış" kadroların nelere kadir olduğu da her seferinde görülmüştür.

Dolayısıyla, bu abartılı söyleme girmemek, ama varolanla da yetinmemek gerekir. Düzen partileri de sonuçta Türkiye'nin siyaset kültürüne yeterince olumlu değer katamamışlardır. Bu politik yapılanma içinde katmaları da -bunu başlıca amaçlarından biri olarak benimsemedikçe- kolay değildir.

Gene 12 Eylül'e ve bütün darbeler geleneğine dönüp bakmak ve politik kadroları en elitleştikleri düzeyde doğruyan bu geleneğin, siyasî partileri toplumun tortusuna mahkûm ettiğini görmek gerekiyor.

Sonuç olarak, şimdiki politik partilerin de varoluş biçimleriyle güçlendirdiği yoğun bir depolitizasyon yaşanıyor Türkiye'de. Bu ülkenin standartlarına göre "klasik"leşmiş politika, normal insanlara, hele normalin biraz üstünde yeteneği olan genç insanlara hiçbir şey söylemiyor, hiçbir şey vaad etmiyor. Politika, Kenan Evren gibi birinin yedi sekiz yıl "devlet başkanı" olarak dolaşmasını, konuşmasını engellemiyorsa, politika kimseye bir şey vaad edemez.

Ama belki "klasik" olmayan bir politikanın bu toplumda gene yeri vardır. İnsanlar, sorunlarının politika yoluyla çözülebileceği inancını kaybederlerse depolitize olurlar. Ama bu "sorunları yok" demek değildir. Sorunların ne olduğunu, çözümlerin ne olabileceğini, bütün bunların nasıl bir üslûp içinde gerçekleşebileceğini ise, Türkiye'de, ancak Türkiye'nin "siyaset kültürü"nün kalıplarından kendilerini kurtaranlar sezebilir ve anlayabilir.

Laiklik

Tarihin çeşitli dönemlerinde çeşitli kutuplaşmalar yaşayan Türkiye'de, içinde bulunduğumuz konjonktürün önde gelen kutuplaşması laiklikle ilgili alanda ortaya çıkacak (ya da "çıkmış") gibi görünüyor.

Bu durumun kendisi, başlı başına vahim bir sorundur. İki yüz elli yılı aşkın bir süredir Batılılaşmaya çalışan, altmış yedi yıldır Cumhuriyet olarak varolan bir toplum, 2000 yılının eşiğinde, laiklik ile bunun karşıtı arasında bir seçim yapmayı, bulunduğu aşamanın en gergin kutuplaşması olarak yaşıyor. Bunun niçin böyle olduğunun bir açıklaması olsa gerek.

Laiklik cumhuriyetin altı ana ilkesinden biri. Uzun süredir, varolan anayasalarımızın temel ilkeleri arasında. Altmış yedi yıldır uygulanıyor ve onun belirleyici bir parçası olduğu söylenen genel bir sistem uygulanıyor. Ama bütün bu sürecin sonunda ve bütün bu yıllardan sonra, laikliğe karşı bir grup insan var. "En büyük tehlike" gibi ciddi nitelemelerle anlatıyoruz onları. Demek ki sayıları ve etkileri azımsanacak gibi değil.

Bu olguyu "laikliğe karşı olanların olağanüstü inatçılığıyla mı açıklayacağız? Bu olağanüstü "inat yeteneği" İslâmiyete özgü bir nitelik mi?

Yoksa, laikliğin, bize özgü bir "laik"liğin belirleyici bir parçası olduğu o genel sistemimizde, bu "olağanüstü inatçı" kişilerin tutumlarını geçersizleştirecek değerler yaratmayı başaramadık da, onun için mi laikliği dışlayan İslâmi hayat 2000 yılının eşiğinde birçok insanımıza seçmeye değer bir alternatif ve insanın kendini içinde huzurlu hissedeceği bir kimlik olarak görünüyor?

Doğruya yakın cevap, galiba bu sonuncusu.

Dinî inanç ve düşünce vardır ve daha uzun zaman olacaktır. Çeşitli dinler, dinler içinde çeşitli anlayışlar vardır - kimi daha katı, kimi daha hoşgörülü vb. Ancak dinî düşünce son analizde insanın üstüne insandan çok daha büyük, yüce bir otoriteyi koyar; insanî bütün nitelikleri, bu kaynağa bağlar; insanı, bu kudretin kulu olarak tanımlar; insanî amacı, bu kudrete kullukla sınırlandırır. Sonuç olarak bu düşüncede insan, kaynağı insanda olmayan değerlere uymaya zorlanır. Bir maddeci olarak ben, dinî düşünceyi benimsemeyi öncelikle bu nedenlerden ötürü reddederim.

Peki Türkiye'deki laik sistem ya da laikliği başlıca ilkelerinden biri olarak benimseyen sistem, insanı gerçekten kulluktan çıkaran, en yüce değeri insana tanıyan, insanı kendi hayatına egemen kılan bir yaşama tarzı yarattı, yaratmayı

başardı mı?

Başarmadı.

Herhangi bir toplumda, "fundamentalist" denilen türden bir dinî düzenle kurtuluş sağlanacağına inanan insanlar olabilir. Türkiye gibi bir tarih yaşamış bir toplumda bunu düşünen ve buna inanan kişiler haydi haydi olacaktır. "Laiklik elden gidiyor" endişesini yaşadığımız bugünlerde, sorun onların varlığı değil; sorun onların toplumu ya da toplumun yeterince geniş bir kısmını kendi düşünce ve inanç tarzlarına ikna etmeleri "tehlike"si. Dolayısıyla sorun *toplum*. Asıl sorun *toplum*.

Şimdiye kadar bu toplumun hayatının çerçevesini laik devlet çizdi ve belirledi. Onun yasaları ve anayasaları, onun yasakları altında yaşadık. Onun eğitim sistemi içinde öğrendik-bilgileri ve değerleri. Onun belirlediği çerçeveler içinde ekonomik ve başka her türlü faaliyette bulunduk ve bugünlere geldik. Sonuç, okuduklarımız doğruysa, tehlike büyük! Laiklik gitti gidiyor.

Laikliğin belirleyici parçası olduğu bu sistem, Türkiye Cumhuriyeti devletinin sistemi, topluma bu sistem içinde insanca yaşadığına dair yeterli inancı verebilmiş olsaydı, böyle bir "tehlike"den söz ediyor olmazdık.

Ama bu inanç verilmedi. Ağır bir şoven ideolojiden başka bir şey verilmedi. Bu şoven ideoloji kendisi zaten baştan aşağı bağnazlıkla doluydu, bugün de bağnazlıkla doludur. Dinden özgürleşmiş düşünce, böylece, eleştirel ve yaratıcı insan düşüncesi olma imkânına kavuşur. Budur özgürleşmiş düşüncenin o büyük coşkusu. Türkiye Cumhuriyeti devleti bizim düşüncemizi nerede özgürleştirdi? Hangi eleştirelliğe, hangi yaratıcılığa izin verdi? Bu değerler, bir toplum için hayatî önemi olan eğitim sistemimizin neresinde? Çocuklara savaşçı marşlar, her dizesinden "ölüm" fışkıran şiirler öğrettiğimiz ilkokulda mı, "dünyayı titreten Türk" imgelerini ve

azıcık farklı düşünme çabasının "hiyanet-i vataniye" olacağını bellettiğimiz orta öğrenimde mi, yoksa Kenan Evren'in YÖK'üyle taçlanmış yüksek öğrenimde mi?

Türkiye'de laikliğe karşı olanlar "fundamentalist." Peki, birkaç istisnaî bireysel örneği saymazsak, bu ülkede "fundamentalist" olmayan neleri gösterebiliriz? "Ladinî" bir kişilikten dinî bir ayin tarzı türeten atavist Atatürkçüler mi "fundamentalist" değil? Topluma içinde "korkutma"dan başka bir öge olmayan bir retorik söylemle hitap etmek dışında, insanca bir dil konuşmayan devlet mi "fundamentalist" değil?

Düşüncesi hiçbir zaman özgürleşmemiş, hiçbir zaman eleştirel olamamış, dolayısıyla hiçbir zaman yaratıcılığa erişememiş bir toplumun üyeleri, Türkiye Cumhuriyeti devletinin her zaman ıslaha muhtaç haylaz çocukları olarak, biz hepimiz "fundamentalist"iz... Ama kimimiz Müslüman olarak, kimimiz Atatürkçü olarak, hattâ kimimiz de sosyalist olarak öyleyiz.

Bu sistem içinde biz daha "Düşünüyorum, öyleyse varım," deme aşamasına bile gelmedik. Tarihimiz boyunca bize, "Varım, öyleyse derhal kutsal bir dava uğruna şehit olmalıyım," demek belletildi. Şehit olunacağına göre, şehit olurken karşı taraftan mümkün olduğu kadar çoğunu götürmek de, başlıca politik erdem.

Dolayısıyla laiklik elden gitmez, çünkü gerçek laiklik zaten hiç olmadı. Alternatif "fundamentalizm"ler dışına hiçbir zaman çıkmadık. Gerçek laiklik benim için de çok önemli bir değer. Ama ben onun ne olduğunu, soyut-teorik bir düzeyde biliyorum. Olan ve yaşayarak öğrendiğim bir şey değil, olmayan ve hiç yaşamadığım bir şey. Bu eğitimle donatılmış bunca insandan oluşan bir toplumun böyle soyut-teorik düzeylerde bir şeyler öğrenmesini bekleyemeyiz. Adına "laik" dediğimiz sistemde edindikleri bilgiler, onları laikliği koruma konusunda hiç de duyarlı yapmamışsa, bundan öncelikle so-

rumlu olan, aynı zamanda bu hırpalanmış, örselenmiş, itilip kakılmış insanlardan, bu bağnaz ve şoven resmî ideolojiden, asıp kesme ve korkutma dışında değer üretememekten sorumlu olandır.

("Laiklik" arabaşlığından itibaren:)
Ekonomi ve Politikada Görüş, sayı: 49, s. 10.

2000 Yılına Doğru Türkiye ve "Türk Ulusal Kimliği"

Geçerliliklerini hemen hemen hiç sorgulamadan kabul ettiğimiz ve yaşadıkça sık sık başvurduğumuz "hayat bilgileri" vardır; sözünü ettiğim bu bilgi türü insan tipleri üzerine yapılmış genellemelerden oluşur: "gençler şöyledir; yaşlılar böyle yapar; kadınlar şöyle davranır" vb. Bunlar kısmen her bireyin kendi kişisel ampirik gözlemlerinden, yaşantılarından, daha çok da toplumların tarih boyunca veregeldiği hükümlerden oluşan "hayat bilgileri"dir. "Ulusal kimlikler" hakkında "bilgi"miz de aşağı yukarı aynı türdendir. "Biz Türkler böyleyizdir...", "tam bir Alman davranışı...", "tipik bir Amerikalı..." Bu gibi sözler durmadan çıkar ağzımızdan. Böyle cümleler söylediğimizde, oldukça nesnel bir gerçekliğe dayanarak genelleme ya da değerlendirme yaptığımıza inanırız. Almanların, Amerikalıların vb. "kimliği" üzerine geçerli bir "bilgi"miz olduğu varsayımıyla konuşuruz. Ama, böyle bir "bilgi" var mıdır, olması mümkün müdür?

Böyle bir bilgi bence olabilir; ama bu "bilimsel bilgi" değildir. "Knowledge", "connaissance" denilen türden değil, "folklore"daki "-lore" türünden bir bilgidir. Nitekim, herhangi bir "ulusal kimlik" hakkındaki, veri saydığımız bilgileri birtakım tekil örneklerde doğrulamak üzere daha kesinlikli bir çabaya girdiğimizde, bu verilerin her durumu açıklamaktan bir hayli uzak olduğunu görmekte gecikmeyiz. "Amerikalılar böyledir" tanımımıza uymayan bir yığın Amerikalı ile karşılaşırız; "Almanlar böyle yapar" gibi yapmayan bir sürü Almanla tanışırız vb.

Çünkü "ulusal kimlik" fazlasıyla geniş bir kavramdır ve doğal olarak içinde pek çok aykırı öge barındırır. Toplumsal bilgi edinmeye yönelik bütün araştırmalarda olduğu gibi burada da eriştiğimiz "bilgiler" matematik kesinlikten çok uzaktır. Ayrıca, ulusal kimlik gibi somut tarihle içiçe geçmiş bir yapı sınıfsal, ulusal vb. birçok çatışmaların izini taşır. Örneğin bütün dünyada İskoçlar öncelikle cimri olarak tanınır, ama bu İskoç ulusal kimliğinin gerçekliğinin bir parçası olmaktan çok, egemen İngilizlerin İskoçlar hakkında uydurduğu fıkralardan yayılmış bir yapıntıdır. "Lore" türü bilginin özelliklerine uygun olarak, kendi hayatınızda sahiden cimri bir İskoçla tanışacak olursanız, bütün bu edebiyatın kanıtlandığına da inanırsınız. Oysa bu iddiayı çürütecek pek çok başka örnek bulmak da mümkündür.

Bir yanda bütün insanlığa özgü davranışlar var (yukarıdaki "cimrilik" örneği gibi). Bu gibi davranışlara "ulusal" köken aramak zor. Öte yanda, sınıf gibi, her ulusallığı dikine kesen evrensel diyebileceğimiz insan toplulukları var. Aynı şekilde, belirli nesnel ve evrensel pratikler çevresinde varolan, sınıftan daha dar meslek grupları, örneğin mühendisler, doktorlar, gazeteciler vb. sayılabilir. Bunlar çok zaman kendi uluslarından bir köylü, bir işçi vb. ile yakın olduklarından daha fazla yakın olabiliyor bir başka ulustan "meslekdaş"la-

rına. Son olarak bir de aydınları saymak gerekiyor: Eleştirellik aydın olmanın temel özelliğiyse, aydınlar kendi uluslarının kültürlerinin en azından belirli ögelerine karşı eleştirel, aynı zamanda başka kültürlerin belirli ögelerine de açık insanlardır. Bu bakımdan ulus-aşırı, daha doğrusu uluslararası-evrensel bir insanlık kültürünün gerçekleşmesinde en önemli rolü oynamaya hazır insan grubu halen de aydınlardır. Eleştirelliğin yanısıra, aydın kategorisinin tanımlanmasında hangi açıdan bakılırsa bakılsın önemli olan "bilgi" ögesi de bu uluslararasılaşma eğilimini güçlendiriyor. Dolayısıyla aydın diyemeyeceğimiz "burjuvazi" kategorisi de kendi çerçevesinde sahip olduğu "bilgi" yoluyla ulusallıktan uluslararasılığa kayıyor günümüzde. Çağın kapitalizmi de bu doğrultuda yapılar kuruyor: ulus-aşırı (çok-uluslu) şirketler gibi. Böyle şirketlerde yeni burjuvazi, günümüzün işadamları, Amerikalı, Alman, Güney Koreli demeden, yanyana varolabiliyorlar.

19. yüzyılda burjuvaziler milliyetçiydi; kapitalizm milliyetçilikle içiçe gelişiyordu. Onun için o zaman, başta proletarya olmak üzere dünya halklarının kardeşliği vurgulanmış, proletarya enternasyonalizminin ulusal ayrımları aşabilecek (böylesi kendi somut çıkarı gereği olduğu için) tek akım olduğu düşünülmüştü. 20. yüzyıl sonunda durum böyle değil. Bilginin denetimini elde tutan egemen sınıflar kendi çıkarları gereği çok daha rahat uzlaşabiliyor, ulusallığı aşan geniş bir çerçevede bakabiliyorlar dünyaya. Milliyetçi denebilecek özellikler ise o bilgiden yoksun bırakılmış halklarda, emekçilerde çok daha ağır basıyor. Sosyalist ülkelerde merkezî denetim gevşeyince sahneye ilkin etnik, ulusal çatışmalar çıkıyor. Kapitalist ülkelerde, özellikle Avrupa'da yabancı düşmanlığı en çok işçi kesimlerinde köklenebiliyor ve koca sendika konfederasyonları da tabanın bu eğilimine belli bir utangaçlıkla boyun eğiyor. Burada da tek tük karşıt eğilim örneği verilebilir belki, ama genel doğrultu böyle.

Bir ulusal kimliğin ne olduğunun saptanmasında tek güçlük, kimliğin kendi içinde barındırdığı çeşitlilik değil; bir de, değişkenlik sorunu var. Dünyadaki her şey gibi, ulusal kimlik dediğimiz şey de zaman içinde değişiyor, değişebiliyor. Sözgelişi Amerika ellilerde yaşanan soğuk savaş atmosferinden ve McCarthy döneminden altmışlarda Kennedy'nin çok daha az paranoyak dönemine geçebilmişti. Yükselen liberal rüzgar altmış sonlarında Vietnam savaşına direniş gibi dalgaları da içererek parlak öğrenci hareketlerini doğurdu. Ama bunu da yeni bir toplumsal-politik paranoya dalgası izledi ve Reagan dönemine girildi.

Daha ilginç bir değişim sürecini Almanya'nın yaşadığını söyleyebiliriz. Otuzlarda dünyanın görüp göreceği en feci siyasi rejimi iktidara getiren ve bunun sonuçlarını yaşayan Almanlar altmışlardan bu yana büyük bir değişimden geçtiler. Yetmişlerde başlayan Alternatifler-Yeşiller hareketleri de bu değişime önemli katkılarda bulundu. Almanya'da bugün de Nazi kalıntıları var, ama Nazizm'e karşı çok güçlü direnç mekanizmaları geliştirmiş bir toplum olduğunu söyleyebiliriz. Önümüzdeki dönemde yeniden "birleşik Almanya" perspektifinin bu "ulusal kimlik"te ne gibi değişimlere yol açacağını hep birlikte gözlemleyeceğiz.

Dolayısıyla ulusal kimlik statik bir olgu değil. Değişik dönemlerde değişik dışavurumları olabiliyor. Ne var ki, içinden baktığımızda da, değişmeyen bir olgu. Şöyle anlatmaya çalışayım: Nazizmi gerçekleştiren de Alman kimliğiydi, bugün Nazizme karşı içsel direnç mekanizmaları oluşturan da Alman kimliğidir. Başka bir söyleyişle, ulusal kimlik dediğimiz şey, sonunda, bireysel kimlikten çok farklı değil, o da bir "mukadderat" gibi bağlı olduğu "özne"yi tanımamızın yolu oluyor - kendi içinde ne kadar değişse de. Herhangi bir "Ahmet bey", sözgelişi çocuğunu severken de, çocuğunu döverken de nasıl Ahmet beyse, bir ulusun kimliği de böyle. Ama ulus

için, kendinde barındırdığı çok çeşitli ve genellikle çelişen ögelerden bazılarını bir dönem içinde geliştirmesi, egemen kılması mümkün. Bütün bu etmenleri gözönüne aldıktan sonra "ulusal kimliği" yeniden tanımlamaya kalkıştığımızda, öyle çok kesinlikli bir formüle ulaşamıyoruz. Son analizde, bir toplumun yaşadığı özgül tarihin o toplumun davranışlarına vurduğu damga oluyor "ulusal kimlik." Bu haliyle, neredeyse bir davranış üslubu gibi bir şey. Mekana ilişkin bir mecazın terimleriyle söyleyecek olursak, ulusal kimlikler, kendi tarihleri içinde, yanyana ve dikey bir yapılaşma halinde dururken, evrensel mekanizmalar da yatay olarak bütün bu kimlikler içinde kendi etkilerini üretebiliyor. Çağın kapsayıcı gerçekliği kapitalizm de, aslında büyük ölçüde standartlaştırıcı bir işlev görüyor - metalarıyla, metaları üretme teknikleriyle, iletişim şebekeleriyle, zihniyetiyle vb. Böylece ulusal olanla evrensel olan arasında hep belirli bir gerginlik yaşanıyor.

Marx'ın, işçi sınıfının emek-gücünün yeniden-üretimi üzerine konuşurken söylediği bir söz vardır: İngiliz işçi sınıfının yeniden-üretimini birasıyla, Fransız işçi sınıfının yeniden-üretimini şarabıyla hesaplamak gerekir, der. Üstünde durduğu konu ulusal kimlik değil, yeniden-üretim olmakla birlikte, geçerken söylenmiş bu söz ulusal kimlik açısından da düşündürücüdür. "Bira" veya "şarap" burada simgeseldir; son analizde kendilerini bir hayli aşan genel kültürel formasyonlara işaret ederler. Marx'ın bu sözüne hak veriyorsak -ben vermekten yanayım- örneğin evrensel proleter sınıfında bile ulusal belirlemelerin çok önemli olduğunu kabul etmemiz gerekiyor.

"Türk Ulusal Kimliği"

"Ulusal kimlik" kavramı üstüne bu girizgâhtan sonra, Türk ulusal kimliği konusuna, yani asıl konumuza geçeceğim.

Ama bundan önce bir iki parantez açma gereğini duyuyorum. Aslında "Türk ulusal kimliği" sözü hemen polemiklere yol açabilecek nitelikte. Çünkü Türkiye yaşadığı karmaşık tarih sonucu birçok farklı toplulukların birbirleriyle karıştığı bir toplum. Ama resmî ideoloji "Türk" derken, bu karışımı gözden silmek ve toplumda yaşayan herkesi soyut bir Türk kimliğine indirgemek gibi bir tutum izliyor. Oysa başta Kürtler olmak üzere farklı kökenlerden gelen birçok insanın bu topraklarda yaşaması bir yana, bizim gibi kendini "Türk" olarak tanımlayabileceklerin birçoğunun da resmî ideolojinin ima ettiği *safkanlık* açısından ne derecede Türk olduğu bir hayli şüpheli. Bir ülke toprakları üzerinde yaşayan herkesin o ülke yurttaşı olması doğaldır. Ama bu, etnik köken olayının sözkonusu olmaması anlamına gelmez. Örneğin yeni tanıştığınız biri size Belçikalı olduğunu söylerse, otomatikman soracağınız ilk soru Valon mu, yoksa Flaman mı olduğudur - eğer kendisi zaten bu bilgiyi eklememişse. Ne bu soruyu sormak suçtur, ne de cevabını vermek. Ama Türkiye'de durum pek de böyle değil.

Benim burada söyleyeceklerim Türkiye'de yaşayan Türklerin kimliğiyle ilgili - Türkiye dışında yaşayan Türklere uyduğunu sanmıyorum. Türkiye'de yaşayan Kürtlere -veya başka azınlıklara- kısmen uyacaktır, ama sadece kısmen. Bu kimlikler üstüne konuşmak ayrı bir konu ve benim bilgi sınırlarımı aşıyor.

İkinci parantez, genel olarak Türk ya da Türkiyeli kimliğine geçmeden önce, Türkiye'nin günümüzdeki görünümüyle ilgili: Türkiye, bence, 2000 yılına yaklaşırken çok başarısız bir toplum olarak görünüyor.

Bir toplum neye göre "başarılı" ya da "başarısız" sayılır? Bunu ölçmenin bir yolu, kendisine yakın toplumlarla karşılaştırmak, bir yolu da sahip olduğu potansiyelle gerçekleştirdiği gelişme düzeyini karşılaştırmak olabilir. Bu ölçülere gö-

re bence Türkiye sözgelişi Fransa ya da İsveç gibi olamadığı için değil, ama örneğin Portekiz ya da İspanya gibi olamadığı için başarısızdır. Kendi potansiyelinden, örneğin Yunanistan, hattâ Mısır kadar da yararlanamadığı söylenebilir.

Türkiye geniş, tarımsal bakımdan verimli bir ülkedir. Denizi çoktur. Tarımı çeşitlidir, tek ürüne bağlı değildir. Madenleri bakımından çok zengin olmayabilir, ama çok yoksul da sayılmaz. Başka azgelişmiş ülkelerle, Üçüncü Dünya ülkeleriyle karşılaştırıldığında, sanayileşmeye görece erken başlamıştır.

Kültürel tarih bakımından hiç yabana atılmayacak bir geçmişe sahiptir Türkiye. En eski zamanlardan beri uygarlığın merkezi olmuş, birçok önemli uygarlığın yaşadığı topraklarda yerleşmiş bir toplum. Kendisi de uzun yıllar dünya tarihinde merkezî bir rol oynamış. Sayısız deneyimler biriktirmiş. Çok sayıda uluslardan, kültürlerden gelen insanları birarada yaşatmış, bütün bu zenginliğin sentezini yapabilecek konumda bir ülke.

Türkiye Cumhuriyeti'nde belirli bir ekonomik gelişme var. Ama gelir dağılımını asgari bir adillik düzeyine getirdiğimiz söylenemez. Ciddi bir iş ahlâkı oluşturduğumuz söylenemez. Sanayileşmede derme çatmanın ne kadar ötesine geçtiğimiz şüpheli; aynı zamanda bu derme çatma sanayii doğaya ve çevreye ne kadar ağır zararlar verme pahasına gerçekleştirdiğimiz sorusu her geçen gün keskinleşiyor. Ekonomik gelişmenin sonuçlarını halkın hayatına ve kültürel zenginleşmesine ne ölçüde aktarabildik - sağlık hizmetinde, eğitimde, boş zaman kullanımında vb?

Manevî-kültürel düzeyde başarısızlık çok daha belirgin. Bütün şehirlerimizde modernleşme kaçınılmaz biçimde çirkinleşme ve zevksizleşmenin standartlaşmasıyla içiçe yürüyor. Hâlâ bir demokrasi varedebilmiş değiliz. 21. yüzyıla girerken hâlâ 141-142 ve 163. maddelerden ne kadarını sakla-

mamız gerektiğini, Türkiye'de Kürtlerin olup olmadığını tartışıyoruz. Herkesin bildiği olguların telaffuz edilmesi bir ceza kanunu sorunu oluyor. İnsan haklarında son derece gerilerdeyiz. Kadın eşitliği perişan. Çocuklarımızı ne zaman seveceğimiz, ne zaman döveceğimiz belli değil, durmadan güvensiz, ürkek insanlar yetiştiriyoruz. Eğitim sistemimiz bir felaket. Bilim ve sanatta dünya çapında katkılarımız yok denecek kadar az. Ülke içinde bu doğrultuda bir ilgi de yok gibi.

Başarısızlık listesinin maddelerini daha fazla uzatmayayım. Biz Türkler kendi durumumuzdan biraz fazla yakınmakla ünlüyüzdür; ama bu saydıklarımı abartmadığıma inanıyorum. Dolayısıyla da Türkiye'nin 2000'li yıllara oldukça köhne ve külüstür bir toplum görünümüyle yaklaştığı kanısındayım.

Devletin Başarısız Kıldığı Bir Toplum

Tabiî bunun nedeni önemli. Niçin Türkiye başarısız bir toplum? "Türk kimliği" üstüne konuşurken, ister istemez bu sorunun cevabı çevresinde dolaşmış olacağız. Buna varmadan önce, daha doğrusu buna geçmek için, genel bir cevap verebileceğimi sanıyorum.

Türkiye'de özel bir devlet egemenliği var. Bu devlet, kendi toplumuna hiçbir zaman gerçek bir inisyatif tanımış değil. ("Devlet" derken, oldukça uzun bir zamandan beri varolmuş bir devlet geleneğini kastediyorum. Hiç şüphe yok ki bütün bu süre içinde toplumda, üretim tarzlarında, buna göre oluşan sınıflarında, sınıfların egemenlik ittifaklarında ve bütün bunların devlet aygıtına yansıyışında önemli değişimler olmuş. Bütün bunlara rağmen devletin baskıcı, otoriter tavrında gelenekleşen bir süreklilik görülmüş. Batı'da bir "burjuva demokratik devrimi" kategorisinden söz ediyoruz; Türkiye'de belki bir "burjuva anti-demokratik devrimi"nin sözü edilebilir.)

Bu durumda, başarısızlığın temel nedeni de ortadadır. Toplumu her an yönlendiren, bir an başıboş bırakmayan, iktidar tekelini kıskançlıkla kavrayan devlettir, bu ülkede olabilecek her şeyin nedeni. Sonuç başarısızlıksa, bunun nedeni de odur. Çünkü bir şeyi başarma ya da başaramama fırsatını kendinden başka kimseye tanımamıştır. Devlet, bu başarısızlığın sorumluluğunu da ona hiçbir zaman yaranamayan topluma yükleme eğilimindedir. "Bilgisiz" olan, "yobazlara" inanıp bilgisiz kalmakta ısrar eden, "disiplinsiz" davranan, kimi zaman "anarşi"ye kapılan bu münasebetsiz halktır Türkiye'nin kalkınmasını önleyen. Ama biz devlet katından gelen bu tür suçlamaları ciddiye almak durumunda değiliz.

Bugün şöyle bir durup, "Türk kimliği acaba nasıl bir kimliktir?" diye düşündüğümde, aklıma ilkin bunun bir hayli yaralı bereli, bir hayli ezik büzük bir kimlik olduğu geliyor.

Türkiye, bugün dünyada varolan birçok başka ülke gibi bir sömürgeleşme tarihi yaşamış değil. Bu yara bereler, sömürgeleştiren yabancı bir ülkenin bura halkına yaptıklarının sonucu değil; doğrudan doğruya devletin halkına yaptığının sonucu.

Dünyada hiçbir toplum yalnız kendinin dikte ettiği koşullarda özgürce gelişip serpilmedi. Her toplumun tarihi güçlükler, sorunlar, mücadelelerle dolu. Herkes acı çekti, daha da çekiyor ve çekecek. Ama hiç değilse belirli bir tarihten bu yana, Türkiye gibi devleti tarafından itile kakıla anlamadığı süreçlere sokulan bağımsız bir toplum bulmak güçtür. Devlet kendi çıkarları için Batılılaşmaya karar verir; bunu kimseye danışmaz. Uygulamaya girişir. Halk, kendi dışında verilmiş kararа -ne olduğunu bile anlamadan- uymak zorundadır. Hayatı toptan değişir, takviminden kılığına, buna da alışmalıdır.

Bir konferansta, başta Almanya olmak üzere Avrupa ülkelerine işçi gönderme kararının nasıl verildiğini, kararı verenlerin ağzından dinlemiştim. Bir düzeyde -olması gereken-

inanılmaz; bir başka düzeyde -hep olan- çok normal bir düşüncesizlik, aldırışsızlık içinde, "Bu iyi bir şey galiba. Haydi gönderelim," demişler ve göndermişler. Salyangoz yollarken bile, salyangozun oraya gereken nitelikte varması için daha çok tedbir düşünmek gerekir. Evet, çok sayıda insan gitmek istedi, gitti, bir şeyler kazandı vb. Bunlara bakarak, sonuçta, demek ki iyi olmuş diyebiliriz. Ama bu kadar basit değil. Bir kere, gitmek istediler, çünkü evlerinde yaşadıklarından umutları yoktu. İkincisi, gittikleri yerde çok çektiler, çünkü hiçbir hazırlıkları yoktu. Nice kültürel şoklar, nice dile gelmemiş acılar, eziklikler, nice horlanmalar, hakaretler, nice psikolojik bozukluklar pahasına bu ülkelerde yaşayıp para kazandılar. Sonunda kafalarını gözlerini yara yara, iyi kötü adapte olmayı öğrendiler - Türk milletinin her zaman, her yerde bir şeyleri öğrendiği biçimde.

Geçmişi, bir siyasi program adına neredeyse kazınarak ortadan kaldırılmış bir toplumun kimliğinde birtakım bozukluklar olması kaçınılmazdır. Hastanesine, okuluna, sigortasına, gelirine, her şeyine bu kadar az özen gösterilen bir toplumun kimliği de sağlıklı gelişemez. Döviz gerekince ilkin Avrupa'ya, sonra Libya ve S. Arabistan'a sevkedilen, ABD ile iyi ilişkiler gerekince silah altına alınıp Kore'ye gönderilen, sanayi gerekince büyük şehirlere çağrılıp gecekondulara iteklenen, bir yandan da "buraya doluşup ortalığı rezil ettiniz" diye hakaret gören bir toplumuz biz. Buna rağmen yaşadığımız daha güzel günler de olmuş ve iki arada bir derede bazı insancıl, sevecen değerler üretebilmişiz. Bu değerler, bugünkü insan yapımızın dokusunda bir yerlere sıkışmış duruyor olabilir hâlâ. Bunlar nasıl şeyler ve nasıl canlandırılabilir?

Türkiye'nin sömürgeleşmemiş olması, uzun zaman bir imparatorluk, bir büyük devlet olarak varolması âdet ve geleneklerinin dış baskı sonucu değişmemesi, bu topraklarda yaşayan insanlara bağımsız bir tavır vermiştir.

Tanıdığım bir Fransız gazeteci Paris'te gözlemlediği bir olay anlatmıştı. Paris'te, işçilerinin çoğu Türk olan bir fabrikada grev oluyor. İyi Türkçe konuşan gazeteci greve gidiyor, fabrikanın önünde bekleyen bir Türk işçiyle mülâkata başlıyor. Bunu bitirip başkalarına yönelirken, işçinin yanına yaklaşan ikinci bir Türk'ün sorduğu soruyu işitiyor: "Ne istiyor ecnebi?"

Paris'in ortasında kimin ecnebi olduğu gerçekten merak konusu. Yabancı işçi olarak greve giren Türklerin başı ciddi dertte olabilir; ama kültürleri, onlara her yerde kendilerini dünyanın merkezinde gibi görme yeteneğini kazandırıyor.

Avrupalıların bazılarını kızdıran bir huyumuz da aynı kökene indirgenebilir: alışkanlıklarımızı, âdetlerimizi değiştirmeye karşı direncimiz. Sömürgeleşme tarihinden gelen başka uluslar, azınlıkta oldukları Avrupa ülkelerinde pek böyle davranmıyorlar. Bulundukları toplumun yapılarına uyarak varolma yolunu seçenler daha fazla. Türkler kadar grup dayanışması gösteren de pek yok.

Şüphesiz bu, iki tarafı keskin kılıç gibi. Çünkü yukarıda anlattığım olumlu yanın karşıt yüzü, dünyadan kopuk kalmakta diretmek âdeti. Bu özellikler, başka bakımlardan pek fazla ortaklığı olmayan Türklerle İngilizlerin benzer bir yanı. İngilizler de eski imparatorluktur (ve çok daha yakın zamanda gücünü kaybetmiştir), ayrıca da adalıdır (Türklerin de tarihleri boyunca kültürel bakımdan "adalı" oldukları söylenebilir). Böylece İngilizler de kendi bildikleri hayatın en iyisi olduğuna inanır, alışkanlıklarını değiştirmek istemezler. Öte yandan onlar da kendi dışlarında olup biteni pek bilmez, merak da etmezler.

Osmanlı devleti daha erken bir tarihte güçsüz düşmüştü. Ama şimdi, bu kadar uzaktan bakarak saptadığımız bu olgu, yaşandığı sırada kendini ne derecede hissettiriyordu? Perişanlığın en fazla yükseldiği 19. yüzyıl boyunca İstanbul'da

Beyoğlu oluştu (kendine özgü görkemiyle) ve Dolmabahçe'den başlayarak Boğaz'ı süsleyen saraylar, yalılar yapıldı. Güçsüzleşme, Batı karşısında yenik düşme bile, yeni *emperyal* ideolojilere yol açtı: Pan-Turanizm, Pan-İslamizm gibi. Sömürgeleşmiş toplumlarda, milliyetçilik, hegemonyacılık vb. güçlenir; ama kaybolan bir imparatorluğun yerine yeni tip bir imparatorluk kurmak gibi iddialı ideolojilere pek rastlanmaz.

Bu da iki yanı keskin kılıçtır. Böyle bir tarihin, onu yaşamış insanlara güven vermesi, büyük düşünemez hale getirmemesi vb. güzel şeylerdir. Ama aynı zamanda eski şanını kaybetmiş olmanın kompleksiyle körüklenen güçlü olma, yayılma, hegemonya kurma özlemleri pek çok sağlıksızlık üretir. Bugünün Türk kimliğinde ikisinin de ögeleri var. Dolayısıyla demokratik bir hareket, birincinin gelişmesine, ikincinin de eleştirel bir akılcılıkla denetlenmesine çalışmalıdır.

Afrika ülkeleri gibi sömürgeleşmiş toplumların aydın kesimleri Türkiye'ye oranla çok dar ve sınırlı. Kabile ileri gelenlerinden oluşuyor genellikle; bu da, o ülkelerin büyük bir dezavantajı ve geri toplumsal yapılarının bir göstergesi. Buna karşılık, o dar aydın çevrelerin bireyleri, Türkiye'deki ortalama aydına oranla dünyayı çok daha yakından tanıyor ve izliyor. Bunu genellikle eski sömürgeci gücün eğitim kurumları yoluyla ve dolayısıyla o pencereden yapıyor. Tersine bir süreç de sözkonusu. Sömürgeci güç, eski sömürgelerinde olup biteni hâlâ izliyor. Türkiye açısından bunların ikisi de yok. Biz kendi dışımızda olanları bilmiyoruz. Dış dünya da bizi bilmiyor. Dünyadaki nesnel önemimizle kıyaslandığında, gerçekten çok az tanınıyoruz.

Dünya Bilgisi ve Taşralaşan Türkiye

Böylece, sömürgeleşmemiş olmak gibi özünde olumlu bir olay, yeterli eğitim ve bilgilenme gerçekleşmediği için, bazı

olumsuz sonuçlar yaratıyor. *Taşralılaşıyoruz.* Dünyayı, başkentte olanları taşradan seyreden kasabalılar gibi izliyoruz. Bu durum, herkesten çok egemen güçlerin işine geliyor. Daha geniş bir dünya bilgisi bu halkın bazı şeylere itiraz etmesini kolaylaştırırdı. Bu olmayınca, "biz bize benzeriz" ideolojisinin şemsiyesi altında her şey mümkün oluyor. Nitekim 12 Eylül boyunca demokratik dünyanın eleştirisi "Türk'ün Türk'ten başka dostu yok" ilkel propagandasıyla etkisizleştirilmeye çalışıldı. Bu eleştirinin büyük kısmı da zaten halkın bilgisinden gizlendi.

Dünya bilgisi çerçevesinde bir "anayasa" nosyonu yerleşmiş olsa, 1982 Anayasası daha zor yutulurdu; hukuk nosyonu gelişse, böyle bir ceza kanununa dayanılmazdı. Liberalizm teorisi ve pratiği bilinse, böyle bir ANAP olmazdı; sosyal-demokrasinin dünyada ne yaptığı izlense, SHP düşünülemezdi vb. Çoğu sosyalist SSCB'de, Doğu Almanya'da, Romanya'da vb. "komünist" denilen sistemin berbat bir şey olduğunu, ancak bu rejimler çökünce öğrenebildi.

Dolayısıyla biz bu artan taşralılığımız, dünyadan uzaklığımızla sahiden yalnızca "biz"e benziyoruz, ama bu "biz" de bir şeye benzemiyor. Dünya uygarlığının kullanmaktan çoktan vazgeçtiği hırdavatın yığılı durduğu bir sandık odası haline gelmekteyiz.

İmparatorluk zamanında varolan olumlu bir şey, Osmanlı'nın çok-uluslu yapısıydı. Osmanlı devleti pragmatikti; böyle yaşamak zorunlu olunca, bir tür sağduyuyla, pratik bir yol seçti: içinde barındırdığı çok çeşitli dinî ve etnik azınlıkları içişlerinde, kültürlerinde serbest cemaatler halinde bıraktı, yalnız politik anlamda merkezî denetime soktu. Bunu şimdi "millet sistemi" olarak tanıyoruz. Asimile olmayan bütün bu cemaatler kendi otantik kültürlerini yaşatmaya daha çok fırsat buldular böylece; aynı zamanda yanyana yaşamayı ve birbirlerine saygılı olmayı da öğrendiler. Yukarıda dediğim

gibi olay pragmatikti. Dolayısıyla bu durum felsefe düzeyine yansımadı, bir teorisi yapılmadı, buradan ciddi bir azınlıklar hukuku vb. doğmadı. Ayrıca, karşıt örnekler de sık sık görüldü. Ama halkın günlük yaşantısı düzeyinde bu olay yaşandı ve sindirildi. Burada böyle bir sistem yerleşirken Avrupa'da engizisyonun işlediği, Protestanların Katolikleri, Katoliklerin Protestanları ve hepsinin Yahudileri doğradığı hatırlanırsa, Osmanlı'nın insancıllığı daha fazla değer kazanır.

İmparatorluk dağılırken bu düzen fiilen değiştiği gibi, milliyetçi ideoloji de güçlendi. Böylece, 20. yüzyılı Türkiye güçlü bir milliyetçiliğin gölgesinde geçirdi. Oysa yüzyıl başına kadar, çok-uluslu bir Osmanlı sosyalizmi için çalışmış, bunu gerçekleşebilir bir ideal olarak görmüş, Vlahof Efendi gibi birçok Balkan sosyalisti de vardı. Kesintiye uğramış bu hayat tarzı içinde oluşmuş gelenek, onun saygılı ve hoşgörülü mirası, geleceğin uluslararası kültürüne uzanacak şekilde geliştirilebilir. Hâlâ içinde çeşitli ögeler barındıran Türkiye toplumu, bütün bu ögelerin kardeşçe yaşaması için gerekli bir gelenekten ve temelden yoksun değildir.

Özgür Olmayan Bireyler

Türk kimliğinin oldukça belirgin ve hiç olumlu olmayan bir özelliği, bu kimliğin oluşumunda hemen hiç özgürlük görülmemesidir. Bunu bir yanıyla gene birinci temamıza, yani bu toplumda devletin varolma biçimine bağlayabiliriz. Ama sorun bununla bitmiyor. Yukarıda olumlu bir yanına değindiğim Osmanlı düzeni özellikle Türk-Müslüman uyruklarının özgür olmamasında çok kötü bir rol oynamıştır. Daha sonraki egemenlik sistemleri de bu temel çizgiyi değişik yöntemlerle sürdürmüştür. Başta ideolojinin kendisi özgürleştirici değildir. İslâm dünyasının büyük ve belirleyici ideolojik tartışması, İbni Rüşd/Gazalî çatışmasının Gazalî lehine karara

bağlanmasıyla naklî ilim egemen olmuş, aklî ilim geri itilmiştir. Böylece bizim dünyamız Galileo'dan Descartes'a uzanan rasyonalizm olayının tamamen dışında kalmıştır. Sonuç olarak ideolojinin üretimi ve yeniden üretiminde özgürlük gibi bir etmen olmamıştır.

Toplumun yeniden-üretiminde özgürlüğe yer bırakmayan model bireysel hayatta da doğal olarak etkilidir. Bireyin oluştuğu yer olan aile de, bütün ataerkilliğiyle, hem kadını ezmiş, hem de özgür olmayan bireyler yetiştirmiştir. Baskı/ceza sistemi böylece her düzeyde "korku"yu üretmiştir. Özgün olmaktan, içinden gelene kulak vermekten, farklı davranmaktan korkan bireylerden oluşan bir toplum... Dolayısıyla her durum ve düzeyde otorite arayışı, itaat.

Ateş olmayan yerde duman olmaması gibi özgürlük olmayan yerde yaratıcılık olmaz. Aynı şekilde iç disiplin de olmaz. Bu sonuçları bugün de yaşamaktayız.

Belki biraz keyfî bir semantik ayırım yaparak "özgürlük" ve "serbestlik" kavramlarını yeniden tanımlayacağım. Özgürlük içsel bir şeydir; düşünsel bir içeriği vardır; kendi kendini tanımlar ve sınırlar. Serbestlik ise dışsaldır, yani, dışarıdan konmuş sınırların gevşemesiyle ortaya çıkar ve kendini denetlemez. İşte bu anlamda Türk kimliği özgür değildir, ama zaman zaman serbestleşme fırsatı bulabilmektedir. Bu da, yatılı okulda çocukların, öğretmenin uzakta olduğunu anladıkları zaman azıp örneğin yastık kavgası yapmaları gibi bir şeydir. Baskıcı bir genel kültürün izini taşıyan bu yapı, zaman zaman, "felekten bir gün çalmak" veya "bugün çok güldük, yarın ağlayacağız" gibi klişeleşmiş deyimlerde kendini ele verir.

Ulusal kimliğin bu en önemli olumsuzluğuna rağmen, Türkiye'nin insanları kaderlerini bir şekilde aşmaya çalışmaktan vazgeçmiyorlar. Varolan devlet düzeninin ve sınıf yapısının getirdiği kıstırılmışlık durumundan kurtulmanın

yolları da doğrusu fazla değil. Özellikle son kırk yıllık dönemde ekonomi çok sayıda insana kurtuluşun tek olabilir yolu gibi göründü. İnsanın insan yerine konmadığı düzende, para sahibi olan biraz da prestij sahibi olabiliyordu. Yukarıda tanımladığım anlamda özgürlüğe değil, ama epey bir serbestliğe erişebiliyordu. Türkiye'nin sağ politik güçleri aslında kitle psikolojisindeki bu yaygın eğilimi kendileri için kullanmayı başardılar. Demokrat Parti'den bu yana Türkiye sağının içinde her zaman etkili bir popülist renk taşımasının temel nedeni budur. Aynı şekilde, devletle özdeşliğinden vazgeçemeyen (CHP çizgisindeki) sözde sol da hiçbir zaman popüler olmamıştır.

Kapitalizm, kapitalizmi bizden önce yaşamış toplumlarda yerleşmiştir, kabullenilen sistem haline gelmiştir. Bu toplumlarda yaşayanların çoğunluğu bugün hâlâ bu sistemde bulunmayı tercih ediyor. Ama böyle olması, kapitalizmin popüler bir sistem olması anlamına gelmiyor. Oysa Türkiye'de birçok kişi için kapitalizm hâlâ, Avrupa'da olduğu gibi "ehven-i şer" değil, aynı zamanda popüler bir şey. Çünkü bireylere, bireysel kurtuluş umudunu açık tutuyor. Yeterince açıkgöz olan, fırsatları değerlendirip "adam sırasına geçme" imkânını kazanıyor.

Bu noktada Avrupa'dan çok Amerika'ya benziyoruz (onun için de Celâl Bayar'ın sözü o kadar boş değil). Nedeni, Avrupa'nın kapitalizme feodalizmden, dolayısıyla katı bir sınıf hiyerarşisinden gelmesi. Orada sınıf atlamak bir hayli zor olduğu gibi, sınıf atlayanın kendini "adamdan saydırması" da hiç kolay değil. Feodal bir dönemi yaşamadan bakir bir ülkeyi fethederek kurulan Amerika'da ise kültürel bir eşitlik ve "özgür müteşebbis" ideolojisi çok güçlü. Türkiye'de de klasik yapıda (devlet ve reaya) sınıfsal hiyerarşi fazla katı değil. Bir tür toplumsal mobilite, toplumsal merdivenden tırmanma imkânı Avrupa'ya göre daha fazla olmuş. Son kırk yılda,

ellilerin Hacı Ağa tipinden bugünün Maganda'larına kadar, en alt kültür düzeyinden en üst ekonomik basamaklara tırmananların sayısı bir hayli kabarık.

Türkiye seksenli yıllarda upuzun tarihini sanki sıkıştırılıp yoğunlaştırılmış olarak yeniden yaşadı (ideolojik algılama düzeyinde). Önce 12 Eylül'le klasik devlet geldi. Dövdü, azarladı, horladı ve kendi altın çağını, yani tek-parti dönemini restore etmek için elinden geleni yaptı. Daha önce bir "serbestleşme" evresi geçirir gibi olduğu için zaten vicdan azabı çeken toplum ("bugün güldük, yarın ağlayacağız") hovardalıktan baba ocağına dönüşün o son derece âşina tekrarını yaşadı. Bunu da, yeni "köşe dönme" vaatleriyle Özal dönemi izledi.

Şimdi memlekette herkes, kahvede, sokakta, vapurda, otobüste, trende para konuşuyor. Kim ne kazanmış, nasıl kazanmış, beş yüz milyon bulunsa ne yapılabilirmiş vb. Sınıfsal uçurumlar aslında derinleşiyor, ama gene yeni zenginler ve bazı umutlar hâlâ ayakta (tabiî, seksenli yılların sonuna doğru bu umutların büyük kısmı söndü ve bu da son seçimlere yansıdı. Ama halkın çoğunluğu sağın yönlendirdiği kapitalizmden vazgeçmiş değil). Ulvileştiğimiz anlar, bireysel kazanç düşüncesini terkedip soylu davalar uğruna kendimizi feda etmeyi aklımızdan geçirdiğimiz dakikalar, Beşiktaş'ın, Fenerbahçe'nin vb. maçlarında gerçekleşiyor. O zaman, "ölmeye, ölmeye geldik" diye bağırıyoruz.

"Sosyalizm ya da Barbarlık"

Batı'dan baktığımızda Batılıdan çok Doğulu, Doğu'dan baktığımızda Doğuludan çok Batılı; geleneksel kimliğinden kopmuş, ama kolay tanımlanır yeni bir kimliğe erişememiş, kim olduğuna ya da kim olmak istediğine karar verememiş bir toplum. Devletin kendisine verdiği, "nüfus kâğıdı" adlı bir kimliği var. Üniformalı ya da sesinde tanıdık bir yetkililik

tonu taşıyan biri "kimlik göster" deyince, onu gösteriyor. Ama bu yalınkat resmî düzeyin ardında son derece belirsiz ve kaotik özlemler ve zenginliği azımsanmayacak bir eski ve yeni yaşantılar karmaşası var. Çok farklı tarihî zamanları, sıkıştırılmış bir kısa evrede içiçe yaşamaktan gelen traumatik bir çeşitlilik ve gene çok çeşitli kaynaklardan, iletişim kanallarından sürekli pompalanan özlemler. Tarihî *trend* olarak, ortak arayış ve çözümlerden, bireysel ve bireyci kurtuluş ve yükselmeye doğru bir yöneliş, gitgide güçleniyor. Sığlaşma ve yüzeyselleşme, eskiden değerli değil ama kaçınılmazdı, çaresizlik sonucuydu; şimdi ise değer olarak resmî kabul görür şeyler oldular. Akıl değil kurnazlık, bilgi değil haberdar olma, duygu değil geçici duygusallık (santimentalizm), yaratıcılık değil beceriklilik hayatımızın yeni değerleri.

Böyle bir toplum da olunur elbet. O zaman, işte bu kadar bir toplum olunur. Bu kadar bir toplumun sahip olabileceği değerler ve prestijle yaşanır, daha doğrusu, varolunur.

Bundan kimsenin gerçekten, bilerek mutlu olduğunu sanmıyorum; böyle olduğuna inanamıyorum. Kısıtlanmış, çaresiz bırakılmış bir toplumun sendromları bütün bunlar. Bunları içine sindiremeyen, böyle varolmak istemeyenler mutlaka var içimizde, şu anda; zamanla bunları anlatabileceğimiz, daha değerli bir hayatın gerekliliğine ikna edebileceğimiz insanlar ise daha da kalabalık olmalı.

Hamlet'in Danimarka için dediği gibi Türk ulusal kimliğinde de çürüyen bir şey var. Hiçbir toplum bunu haketmez ve buna lâyık değildir. Ve bu arada dünyada sosyalizm de bir "malûl gazi" kimliğiyle varolmakta. İnsanın eşitliğini, özgürlüğünü, insanların hayata en geniş katılımını ve bireyselleşmesini anlatan sosyalizm de başına gelenlere lâyık değildi. Bu iki onarma ve yeniden yeşertme işlemi biraraya getirilebilir gibi görünüyor bana. Yani, Türkiye'de sağlıklı bir kimliğin ögelerinin geliştirilmesi, onun içinde serpileceği sağlıklı

bir sosyalist sistem projesiyle birlikte ele alınabilir. Bütün bunların hiç de kolay olmadığını biliyorum, ama "değer"den bu derece yoksun yaşamak da kolay değil - ve şerefli değil.

Bunun cevabını bir zaman önce Castoriadis vermişti: "Sosyalizm ya da Barbarlık." Bugün de aynı noktada olduğumuza inanıyorum.

Birikim, sayı: 9, Ocak 1990, s. 49-55.

Toplumsal Değişme ve "Arabesk"

Türkiye'nin başlıca özelliklerinden biri, sanırım, bir "işsizler ülkesi" olması. Bunu ekonomi politiğin bildiğimiz "istihdam" kavramı çerçevesinde söylemiyorum, daha geniş bir çerçevede söylüyorum. Ama, evet, bu bildiğimiz "istihdam" kavramı bakımından da işsiz çok. Üstelik, istatistiklere geçenden çok daha yüksek oranda bir işsizlik olduğunu biliyoruz. Bunun da çeşitleri var: Örneğin ancak mevsimlik işçi olanlar bu resmî istatistiklerde işsiz gibi görünmüyor; kırsal kesimde yaşayanlar arasındaki gerçek işsizlik oranını tam rakamlarıyla bilmiyoruz. Bunun yanında, devlet memurluğu ve KİT'ler de bir başka "gizli işsizlik" alanıdır. Resmî işsizlik büsbütün artmasın diye -ve siyasî nüfuz ve çalım aracı olarak- memur ya da devlet işçisi sayısı durmadan şişirilir. Sonunda iki kişinin yapacağı işi sekiz kişi yapar; daha doğrusu yapmaz.

Bütün bunlar toplandığında Türkiye'deki gerçek işsiz sayısı resmî belgelerde görüldüğünden çok daha kabarıktır. Ama ben şimdi daha başka bir işsizlik türünden söz etmek istiyorum: İş sahibi gibi görünenlerin manevi işsizliği.

Şimdi ben günün birinde badanacı olduğumu ilan etsem, karşıma çıkanlara badanacı olduğumu bildirsem, ama badanacılık hakkında hiçbir şey bilmesem, badanacılığı hiç beceremesem, boyadığım duvarı rezil kepaze etsem, benim lafımla badanacılığıma inanmak, bunu ciddiye almak gerekir mi?

Bir iş sahibi olmak, insanın işiyle kurduğu ilişkinin niteliğine de bağlıdır. Bu anlamda, bu ilişki çerçevesinde, bu toplumda sanıldığından çok fazla sayıda insanın aslında işsiz olduğunu söylüyorum.

Türkiye kadar sık iş değiştirilen bir ülke daha bulmak zordur. Hangi düzeyde olursa olsun, alınan eğitimle yapılan iş arasındaki farkın bu kadar fazlalaştığı bir başka ülke bulmak daha da zordur. Yaptığı işten memnun olmayan insan sayısının bu kadar yüksek olduğu bir ülke bulmak ise en zorudur.

Bu bakımdan Türkiye'de ekonomik işsizliğin yanısıra, ama ondan çok daha ciddi bir yaygınlıkta, *kültürel işsizlik* var. Bu da, bazı *tarihî* belirlenmelerin bir sonucu.

* * *

Altmışların başlarından beri sosyalist hareketin içindeyim. Bu süre içinde çok sayıda işçiyle tanıştım. Şimdi bu tanıdıklarımın hiçbiri işçi değil. Hepsi serbest çalışıyor.

Oysa hepimiz proleter olmaya özellikle önem ve değer veren bir kültür içinde soluk almıştık. Buna bütün o işçi arkadaşlarım da o düzeyde inanıyorlardı - hâlâ da inanıyorlar. Ayrıca, bazı sosyalistler, işçilikle hiç ilgileri olmadığı halde işçi olmaya çalışıyorlardı. Bazıları, şimdi o pratikle ilişkileri kalmadığı halde, bir zaman işçi olmuş olmanın onur payını çıkarıyor, bir ikisi bunu hattâ bir "rantını yeme" derecesine de getiriyor. Ama sonuç olarak, hiçbiri işçi değil.

Sanıyorum Avrupa'da böyle bir gelişme enderdir; tikel örnekler olabilir, ama bizdeki gibi genelleşmez. O ülkelerde, bırakın bireyleri, aileler iş geleneğini sürdürür. Üç kuşaktan, dört kuşaktan beri işçi olanlara sık sık rastlarsınız. Fiilî işçilikten uzaklaşmak, oralarda, hemen hemen yalnız sendikacılık yoluyla gerçekleşir. Ama burada, şu kadar yıllık işçi, şu kadar yıl sonra her şey olabilir: bakkal, her türlü esnaf, tamirci, tüccar ve hattâ müteahhit!

* * *

İstanbul'da acaba kaç diplomalı mimar var? Beş altı bin vardır sanıyorum. Acaba kaçı gerçekten mimarlık yapıyor? Oldukça azı, sanıyorum. Peki İstanbul'da yılda kaç bina yapılıyor? Bu soyut sayıları birbirine böldüğümüzde mimar başına kaç bina düşüyor? En önemlisi, bu binaların kaçını sahiden mimar yapıyor?

Bu son soruya ilişkin gerçek durum ortaya çıkarıldığında, yapılan binaların pek azında mimar parmağı olduğu görülecektir ve bu zaten genel olarak bilinmektedir. Sonuç: Türkiye'de çok bina yapılır, epeyce mimar da vardır, ama bina yapmak için mimara gerek yoktur.

Bina yapmak için olsa olsa müteahhite ihtiyaç vardır. Müteahhitin herhangi bir alanda diplomalı olması gerekmez.

Ayrıca, pek çok sayıda doktor, mühendis vb. tanıyorum ki doktorluk, mühendislik vb. ile ilgilenmiyor, geçimlerini başka işlerden sağlıyorlar.

Bunlar, üstelik, en geçerli, en fazla imkân sağlayan meslekler. Acaba Fen Fakültesi mezunlarının kaçta kaçı fakültede öğrendiklerini işinde uyguluyor, Sanat Tarihi mezunlarının kaçta kaçı sanat tarihiyle ilgileniyor, Klasik Diller mezunlarının kaçta kaçı Latince veya Yunanca okuyor?

* * *

Diplomalı olsun, olmasın her iş alanında böyle uyumsuzluklar var.

Resmî eğitimle erişilen işlerde görülen bu tür uyumsuzlukların belirli maddî nedenleri saptanabilir: en başta, eğitim olayının kendisinin Türkiye yapısına yerleştirilme biçiminden ileri gelen çelişkiler. Bugünün koşullarında eğitimin -bu bağlamda daha çok yüksek öğrenim sözkonusu- herhangi bir toplumsal planlamayla ilgisi yok. Yüksek öğrenim ku-

rumlarına girmek için bir baskı, daha doğrusu bir basınç var. O zaman hükümetler varolan bütün fakültelerin, bölümlerin olağan öğrenci kontenjanlarını genişletmeleri yönünde baskı yaparak her yıl artan sayıda insanı yüksek öğrenimin bordasından içeri itiyorlar. Artan kontenjanlarla, zaten kapasitesi düşük bölümler başa çıkamıyor ve öğretim niteliği büsbütün bozuluyor. Kendini genel başlığıyla yüksek öğrenim içinde bulan öğrenciler, aslında, yapmak istedikleri işin öğretildiği bölüme giremiyorlar -ve zaten üniversite- öncesi meslek ve bölüm seçmekte başvuracak ölçüler son derece az. Onun için, istediği bölümü tutturmak üzere her yıl yeniden merkezî sınava girenlerle vb. işler büsbütün karışıyor. Bir bölüme başlayanların çoğu devam etmiyor vb. Son aşamada da, elinde bilmemne diplomasıyla piyasaya çıkan kişi, diplomasına uygun iş bulamıyor, çünkü piyasada o işe o kadar talep yok.

Bir de, eğitimin ait olduğu, toplumun resmî ("Batılılaşmış" da denebilir) kısmıyla, geleneksel toplumun kendiliğinden işleyiş biçimi arasındaki uyumsuzluk var - yukarıda değindiğim, binaların mimarsız yapılması türünden. Örneğin pek çok iktisatçı yetiştiriyor olabiliriz, ama ekonomiyi hiçbir eğitimi olmayanlar yürütüyor: ya "babadan kalma" yöntemler ya da "anadan doğma" becerilerle.

* * *

Böylece, diploma, size "ben dişçiyim", "iktisatçıyım", "jeologum" deme imkânını veriyor (bu bir "imkân"sa), ama siz genellikle o işi yapmıyorsunuz. Bir de diploması olmayan büyük çoğunluğun durumu sözkonusu ki, burada durum tamamen karışık. Yunan mitolojisinde tanrı Proteus istediği kılığa girermiş. Bugünün Türkiyesi Proteus'un bu marifetini bir marifet olmaktan çıkardı. Bizde herkes Proteus: bugün garson, yarın tamirci, öbür gün kaptan.

Ama tabiî sonuçta hiçbiri değil. Hangi garson ya da kaç

tane garson normal bir garsondan beklediklerinizi yerine getiriyor? Ismarladığınızı doğru anlayıp doğru getirmekten, arkanızdan uzanıp mahut tablayı değiştirirken koltuk altı ter kokusuyla burnunuzun direğini kırmamaya kadar, normal bir garsondan bekleneni yapan hayli az. Hangi tamirciden, kaç tamirciden, umduğunuz sonucu aldınız? Ne bozulmuş televizyon, teyp tamirle düzelir, ne marangoz marangozluğunu yapar ne de tamir görmüş musluktan hayır gelir.

Bir istisnası belki otomobil tamiri. Ama bu da gerçekten istisnaî. Türkiye toplumu "araba-perver" ya da "otomobilofil" bir toplum haline geldi. Onun için bu işi meslek edinenler bile, bu olayda, yakındığımız başka "iş sahipleri" gibi değil, "hobby" olarak bir iş yapanların amatör ruhuyla davranıyorlar (şüphesiz, amatörlük, ödemek durumunda olacağınız nihaî hesabı çıkarmakta değil).

Ama kimse böyle severek yapmıyor işini, normal olarak. Kimse işini sevmiyor. Sonuç olarak herkes ya iş adamı ya da şarkıcı olmak istiyor. Ve galiba şarkıcı olmuş olanlar işadamı, iş adamı olmuş olanlar da şarkıcı olmak istiyor.

* * *

Proteus'tan söz ettim. Bunun bir başka örneğini vereyim.

Amsterdam'da kaldığım bir sıra bir akşam Fransız lokantasına gittik. Hemen anladık ki, aslında Türkler işletiyor Fransız lokantasını.

Birkaç gün sonra, öğle vakti, İtalyan "Pizza"cıya girdim. Patron kılıklı orta yaşlı adamla benim masaya bakan kabarık ve kıvırcık saçlı genç garsona dikkat ettim. "Tam da Mafioso İtalyan tipleri," diye geçirdim içimden. Birkaç dakika sonra bu iki Mafioso İtalyan'ın arkamda Türkçe konuştuklarını işittim. Garsonla sonuna kadar İngilizce ve kırık dökük İtalyanca anlaştık; son aşamada, "Şu benim hesabı versene," dedim; bu sefer o şaşırdı.

Oradan gidip müze gezdim. Çıkışta Mete Tunçay'a rastladım. İtalyan pizzacısı hikâyemi anlattım. "Ben de akşam bir Meksika lokantasına gittim. Meğer onlar da Türk'müş," dedi Mete. Üstelik ikram olsun diye önüne köfte möfte sürmüşler, Meksika yemeği de yiyememiş.

Bu kadar kolay kimlik değiştiren, kimliğini bu kadar değiştiremeyen bir toplum daha bulmak zor.

* * *

İşini sevmemenin de anlaşılır nedenleri olmalıdır. Bir kere bu aslında evrensel bir durum. Her yerde insanların küçük bir azınlığı sevdiği işi yapıyor; büyük çoğunluğu da sevmediği işleri yapmak zorunda kalıyor. Bu, çağdaş dünyanın, geçmişten devraldığı sınıfsal yapıyı kendi katkılarını da ekleyerek sürdürdüğü, ama gitgide sorunları büyüyen bir özelliği. Daha eski çağlara göre çalışmanın fiziksel koşulları kolaylaşıyor; ama bilinç geliştikçe işlerin çoğu, çeşitli nedenlerle, insanları çalışmadan soğutuyor. Öyle ki, işsizlik sigortası kurumunu kurmuş ileri toplumlarda birçok insan işsizliği sürekli bir durum olarak tercih etmeye başladı.

Türkiye'de işsizlik sigortası diye bir kurum yok (eskiden "imaret" vardı, bu işlevi görüyordu, onu da kaldırdık); belki bunun da alaturka bir biçimi yürürlükte sayılabilir: gördüğüm kadarıyla ülkede işsizlik sigortası yok, bunun yerine halkımızın önemli bir kısmının karıları var. İş bulamayan ya da ara sıra çıkan işleri çeşitli nedenlerle beğenmeyen yığın yığın adam sabah akşam kahvelerde; karıları da gündelikte, çamaşırda vb. Bu koşullarda bizde de bir işsizlik sigortası kurulsa, ülkenin en geniş tabanlı demokratik kitle örgütü ortaya çıkmış olurdu.

İşten ve çalışma koşullarından soğuma bütün dünyanın ciddi bir sorunu olmakla birlikte, Türkiye başka birçok ülkeden görece farklı sanıyorum. Burada, toplumsal mobilite da-

ha fazla; bunun sonucunda ideolojik bir etmen başka ülkelere oranla daha fazla öncelik kazanıyor: insanlar varolan işleri kendilerine layık bulmuyor. Bu çok önemli.

Ve burada önemli bir terslik var. Çünkü, en azından benim görebildiğim kadarıyla, şu ya da bu işi kendilerine lâyık bulmayan insanların büyük çoğunluğu, bırakın gönüllerinde yatan işi, beğenmedikleri "basit" işi bile başarmak için gerekli bilgi, beceri, ustalık vb. düzeyine varmış değiller. Daha kötüsü, böyle bir çaba içinde de değiller. Kimse, ayağını bastığı alanda yetkinleşmek için bir çabaya girmiyor - ister diplomalı, ister diplomasız. Dolayısıyla, özlem çok, çaba yok.

Bu konuya döneceğim.

* * *

Yakınlarda John Berger'in bazı hikâyelerini çeviriyordum. Berger, son zamanlarda köylüleri anlatıyor - yavaş yavaş dünyadan silinen bir insan cinsi olarak. Sözkonusu kitapta ise özellikle köy-kent ilişkilerini ele alıyor ve kentin köyü değiştirme biçimleri üstünde duruyor. Demek ki, bir dönüşüm süreci bu anlatılan. Gelgelelim, kitapta tanıştığımız bu insanların güçlü değerleri var. Bunlar onlara atalarından kalmış değerler, özünde; her ne kadar kendileri kendi hayatlarında gördükleriyle bazı rötuşlar yapsalar da. Hayat ve ölüm hakkında, aşk ve kadınlar ve erkekler hakkında, yağmurun kendini belli etmesi ya da tarlaya giren köstebekler, bütün bu konular hakkında oldukça köklü değerleri ve yargıları var. Tarih onları dönüşüme zorluyor, bilmedikleri yeni konumlar sürüyor önlerine. Onlar bu yeni koşullarla başa çıkmaya çalışırken, eski değerlerini de elden bırakmama mücadelesi veriyorlar.

Bunu bir tek John Berger'de görmüyoruz elbette; aklımda en taze olduğu için bu örneği verdim. Köylüler belirli bir

hayat yaşar; bu uzun zamandır üç aşağı beş yukarı böyle yürümüş bir hayattır. Dolayısıyla, benzer pratikler içinde benzer değerler oluşur -bu değerler, yaşanan hayat karşısında oldukça geçerlidir.

Başka emekçi çevrelerinde de böyledir bu. Gemiciler, madenciler, ağır sanayide vb. çalışanlar işlerinden gelen ortak değerlerle yaşarlar; aynı şekilde, Yorkshireli madencilerin, Shetlandlı koyun üreticilerinin, Burgonyalı bağcıların vb. güçlü yerel değerleri vardır.

Burjuvazi de böyledir. Gelenek denince akla önce aristokrasi gelir, ama sınıflı toplumlarda bütün sınıfların güçlüdür gelenekleri. Burjuva birey, geçmişine bağlıdır. Elindekinin büyük kısmı ona babasından kalmıştır. Onun için önemlidir babası, dedesi. Kendisi bunlara ekleyebilirse yeni şeyler ekleyecek, hepsini çocuklarına bırakacaktır. İşte bu, geçmişin gölgesinde ve gelecek kuşağın ışığına yönelik yaşamak, burjuvaziye de zaman içinde manevi sürekliliğini kazandırır. Şecereler, aristokrasiye yakın derecede bilinir, hatırlanır. Eşya, ev, mal, makine vb. hepsi zihinde kayıtlıdır, bireysel özellikleriyle bilinir, tanınır. Bütün bunlardan, kolay kolay değişmeyecek değerler türer.

Bunlar toplumu muhafazakârlaştırır elbette. Olumsuzluk en başta buradadır. Batı toplumlarının bazen insanı boğan tekdüzeliği, hayatın değişmezlik görüntüsü, kalıplılık, kurallılık buralardan kaynaklanır. Buna karşılık ve aynı zamanda, bu toplumların omurgası sağlamdır. Yenilik karşısında fazla savrulmazlar. Herkes nerede durduğunu bilir; böylece birey olarak siz de bilirsiniz orada nerede durduğunuzu, duracağınızı.

* * *

Bu yapı kendi içinde "hooliganism" gibi şiddet türleri üretiyor. Yapı çok güçlü olduğu için, konumundan hoşnut ol-

mayıp başkaldıran bireyin umudunun azlığı oranında şiddeti kör ve aşırı.

Ama yabancılar açısından da ilginç Batı toplumlarının durumu. Onların geçmişini paylaşmayan yabancılar, onlar gibi "bu iş böyle yapılır" demiyorlar. İsteseler bile diyemezler. Duruma dışarıdan bakan birileri olarak, orada yaşayan kimsenin göremeyeceği iş becerme yollarını görebiliyorlar. Batı'yı yabancılardan korkmaya iten etmenlerden biri de bu. Bildikleri dünyayı parçalıyor bu yabancılar. Kimisi bayağı başarılı oluyor. Olmayanı da -Türk işçileri gibi- sürekli, bilinen yaşama biçimini zorluyor, değiştiriyor. Bu anlamda önlerinde açık bir alan olduğu için, Batı işçi sınıfının duvara toslamış gençleri gibi kör şiddet üretmiyor yabancılar. Onlar iyi kötü bir yerlere tırmanıyorlar.

Türkiye'de ise, tırmanabilecek daha yüksek dallar henüz bitmedi. Bitse bile, "tırmanabiliriz" ideolojisi kolay kolay bitmez. İdeolojiler, çok zaman kendilerini üretmiş olan olgulardan daha uzun ömürlüdür.

* * *

Türkiye bağlamında "toplumsal mobilite" kavramına yukarıda değinmiştim. Bu, insanların sınıf yapısı içinde aşağı yukarı inip çıkmaları demek. Tırmanan da var, inen de, düşen de: kimi ipten, kimi merdivenden tırmanıyor, kimi de asansörle. Ama ben bu konuya gelmeden önce daha fiziksel bir "mobilite"den söz edeceğim: *fiilî mekân değişimi* anlamında mobiliteden.

Türkiye'de günlük hayata bakıldığında, "göçebe" diye nitelenecek birçok irili ufaklı özellik görmek mümkündür; sık sık dile getirilmiştir de bu olgu.

Genel eğilim, Türklerin öteden beri göçebe olduklarını vurgulamaktır. Bu açıklama tarzı bana hep tedirginlik vermiştir. Çünkü bugünkü hayatta rastlanan birtakım davra-

nışları, özellikleri, Orta Asya'dan buralara beygir sırtında gelen "atalarımız"a bağlamayı inandırıcı bulmuyorum. Böyle bakınca, göçebelik, zamandan ve koşullardan bütünüyle bağımsız, değişmez bir *genetik* özellik haline geliyor. Böyle özellikler olduğuna inanmıyorum. Bunun bir adım ötesi, ırkçılığa kadar gider.

Öte yandan, Orta Asya'dan gelip buralara yerleştikten sonra da bir tür göçün sürdüğünü savunanlar var. Evet, herkesin tam yerleşmediği, yakın zamanlara kadar birçok göçebe aşiretin Anadolu'da varolduğu, ayrıca Rumeli'ye geçişin yüzyıllarca devam ettiği de söylenebilir. Ama bütün bunların karşıtı da sözkonusu. Ortada koskoca bir Osmanlı İmparatorluğu görünüyor: bütün anıtsal yapıları, çok sayıda şehir ve kasabaları, kurulu düzeniyle. Göçen ve kıpırdanan kesim, sabitleşenin yanında niceliksel bakımdan da, niteliksel bakımdan da, hayli marjinal kalıyor.

Germenler de göçmüş. Onlar da uzun zaman pek öyle yerleşmemiş. Ama bu onlarda bir "genetik" özellik haline gelmemiş, nedense bizde böyle olmuş. Çok aklıma yatmıyor böyle bir karşılaştırma. Öte yandan, yaşadığımız gün içinde nereye baksak, sahiden de oturmamışlığı insanın gözünün içine sokan sayısız olguyla burun buruna geliyoruz. Nedir öyleyse bu sorunun içyüzü? Orta Asya ve beygir sırtı mı belirleyici, Osmanlı örgütlenmesi ve Süleymaniye mi?

Bence Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşunda göçebelerin en önemli rolü oynadığı, ama İstanbul'un alınmasıyla birlikte zamanın koşullarında ve benzerleri arasında, en yerleşik toplumlardan biri. Bu kuruluşa önayak olan Türkler iki dolaysız kaynaktan etkileniyor: Arap ve Bizans imparatorlukları. Bunların ikisi de yerleşik bir düzenin kurumlarını gerçekleştirmişler. Ayrıca her ikisi de tarihin o zamana kadar bildiği en büyük yerleşik devlet olan Roma'nın doğrudan etkisinde. Sonuç olarak, hiç de göçebe olmayan koca bir kurulu

düzen çıkmış ortaya. Anadolu'da bir tür göçerlik yakın zamanlara kadar sürmüş, dağlarda, yaylalarda. Ancak bu hem oldukça marjinal (bu hayatı yaşayanların toplumsal bütünü belirlemeleri sözkonusu değil); hem de bu tür göçerlik bile aslında bir hayli yerleşikleşmiş: göçenlerin yazın nerede, kışın nerede olacağı belli, bir yerden bir yere nasıl gidecekleri belli. Aynı şekilde dünya görüşleri ve hayat değerleri, hattâ "statik" denecek ölçüde belirlenmiş. Onların yaptığı, bugün dikkatimizi çeken, sonu belirsiz bir serüven halinde göçmek değil; bununla hiç ilgisi yok.

Bu ikinci anlamda göç, bence, Osmanlı devletinin iyiden iyiye güçsüzleştiği ve içteki kurumlarının yanısıra, sınırlarını bile koruyamaz hale geldiği dönemde başlıyor. Örneğin "93 Harbi" önemli bir dönüm noktası. Bu savaş sonunda kaybedilen topraklarla birlikte, gerek Rumeli'den, gerekse doğudan binlerce insan Anadolu'ya geliyor, yerleşiyor, burada yaşamaya başlıyor. Geldikleri yerden çok farklı ortamlara alışmak durumunda kalıyorlar; geldikleri ortamda yaşayan insanların onlara alışması da kolay olmuyor.

Ama 93 Harbi'nden önce de özellikle genişleyen Rus devletinin topraklarından Türkiye'ye iltica edenler var: binlerce Kırım Tatarı, binlerce Çerkes, Dağıstanlı ve Gürcü gibi Kafkasyalılar. Onlar da Anadolu'nun çeşitli yerleşimleri arasında dağılarak yerleşiyor ve yeni koşullara uymaya çalışıyor.

Bundan sonra toprak kaybı ve göç artık durmuyor. Birkaç yılda bir yeni bir savaş, yeni bir yenilgi ve yeni bir göç başgösteriyor. Yirminci yüzyıla böylece giriyoruz. Önceki yüzyılın sonlarında kurulan süreç değişmiyor. Balkan Harbi ile batıdaki sınırlarımız aşağı yukarı bugünkü çizgiye çekiliyor; onun dışında kalanların bazıları göçmeye devam ediyor. Derken dünya savaşına giriyoruz. Bunu Kurtuluş Savaşı izliyor.

1920'lerde Türkiye'de göçün niteliği de, niceliği de değişiyor: hayatın daha da aslî bir parçası haline geliyor. Çünkü

şimdi yalnızca sınırdışında kalmış yerlerden içeriye doğru değil göç; bu devam ediyor, ama içeriden dışarıya göç de başlıyor: özellikle mübadele koşullarında Anadolu'daki Rumların buradan gitmesi, onun yanısıra Anadolu'da kalmış birçok Ermeni'nin de Türkiye'yi terketmesi. Oldukça kısa bir süre içinde yüzbinlerce insan buradan gidiyor. Yüzbinlerce insan buraya geliyor. Bu olağanüstü kitlesel olayın nasıl günbegün gerçekleştiğini bugün hiç bilmiyoruz, ama bunu zihnimizde şöyle bir canlandırmaya çalıştığımızda, nasıl muazzam bir trauma yaşandığını tasavvur etmemiz o kadar da zor değil.

Gelgelelim, toplumun fiziksel bir hareket içinde olması yalnız içten dışa ve dıştan içe göçle de bitmiyor. Bir yandan, içeride toplumsal yapı değişiyor. Bunun da getirdiği başka türden bir hareketlilik var.

Yüzyıllar boyunca Anadolu'da insanlar yerleşmek için yüksek yerleri seçmişlerdi. Bunun, ikisi de bir tehlikeden uzak durma anlamına gelen başlıca iki nedeni vardı: birincisi, alçak yerlerde, ovalarda, başta sıtma olmak üzere hastalık; ikincisi de, devlet. Devletin kolay erişebileceği yerde bulunmamak da, Anadolu halkı için, deneyimden edinilmiş sağduyu gereğiydi. (Bu dediğim, yaklaşık 19. yüzyıla kadar Akdeniz'deki bütün toplumlar için geçerliydi; bazılarında dağlılar daha önce ovalara indiler, bazılarında dağlılık çok uzun sürdü.)

Türkiye toplumsal yapısının yakın tarihini bilenler ovalar vke düzlüklerdeki yerleşimlerin, köylerin vb. büyük çoğunluğunun yirmiler ve otuzlarda kurulduğunu söylüyorlar. Tabiî aynı yıllarda, dağlardan kasabalara göçenler de var. Bazı kasaba ve irice köyler eski Hıristiyan nüfusun göçü üzerine boşalıyor, o zaman dağ ve yaylalardan buralara gelenler oluyor. Bu gelenler, Yunanistan'dan, Yugoslavya'dan vb. göçüp, gidenlerin yerine iskân edilenlerle karışıyor: bu durumlar özellikle kıyı şeridinde çok yaygın. Örneğin Bodrum gibi

bir kasabaya hem Giritli Türkler, hem de Menteşe dağlarından gelenler yerleşiyor.

Gene bu tarihlerde daha büyük şehirlere göçenler de çoğalıyor. Şüphesiz bu tür göçün asıl büyük dalgası ellilerden sonra başlayacaktır, ama o tarihlerde de böyle bir olay sınırlı ölçeklerde gerçekleşiyor. Daha çok da, gene göçlerle nüfusu azalan büyük ya da görece büyük şehirlere doğru.

Ellilerin politikaları iç göçü yeniden hızlandırıyor. Karayollarının yapımı, göç dışında, hareket imkânlarını genel olarak artırırken, şehirler kırdan insan çekmeye devam ediyor. Gelenlerin çoğu tahmin edileceği gibi yoksul; ama artık kırsal kesimde zengin olanların da büyük şehirlere yerleştiği dönem başlıyor. Böylece "taşradan" gelenler, toplumun üst kesimlerini de dolaysızca etkiliyor. Başta gazino, toplumun eğlence hayatı değişiyor örneğin. Bir yandan da, radyo gibi dış dünyadan gelen yeni ve geniş imkânlı iletişim araçları eski kapalı, izole hayat birimlerini merkeze ve birbirlerine bağlıyor.

Altmışlı yıllarda Türkiye hızla sanayileşmeye başlar. Sanayi bazı büyük şehirlerin çevresinde yoğunlaşmıştır - ancak daha küçük ölçeklerde, daha küçük kentlerde de süreç başlamıştır. Böylece iç göç ellilerde olanı kat kat geride bırakacak boyutlara ulaşır. İstanbul'un çevresinde koca koca mahalleler kurulur. Otuz yıl içinde İstanbul'un nüfusu sekiz on kat artar. Tarihte ilk kez kent/kır ayırımının ibresi hızla kente doğru eğilmeye başlar. İstanbul'la birlikte, birçok Anadolu kenti de metropolleşir: Bursa, Adana, Samsun, Eskişehir, Gaziantep, Kayseri vb.

Ama göç yalnız metropolleşmiş bölgelere insan akınıyla sınırlı değildir. Aynı tarihlerde Almanya göçmen işçi ithal etmeye başlamıştır. Böylece iki onyıllık bir süre içinde birkaç milyon Türk başta Almanya olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerine göçer. Bu, doğal olarak, çok daha çarpıcı bir değişiklik-

tir. Giden insanlar gittikleri ortama her bakımdan hazırlıksızdır. Ama akın akın giderler ve karşılaştıkları güçlüklere katlanırlar. Avrupa'ya göçen Türkler yaklaşık otuz yıllık tarihimizde önemli bir yer tutuyor. Bu da, hayatımızın, alışkanlık edindiğimiz bir parçası oldu artık. İkinciden sonra, üçüncü kuşak "Almancı"da ortaya çıktı.

Şimdi, 1990'larda, bu göç, bu hareket, bu gidip geliş, hâlâ bitmiş, durulmuş değil.

* * *

Göç, insana ne yapar?

Mutlaka bir şeyler yapar. Göçen insan göçmeyen insandan, göçen insanlar topluluğu göçmeyen insanlar topluluğundan mutlaka farklıdır. Farklılık herkeste başka türlü tezahür edebilir; gene de, bazı ortaklıklar bulunmalı, bazı genellemeler yapılabilmelidir.

Herhalde ilk önemli farklılaşma, "bireycileşme" olmak durumundadır. Göçmekle, bundan önce yaşadığınız "topluluk"tan ve onun size iyi kötü kazandırdığı toplumsal normlardan uzaklaşıyorsunuz. Bundan oldukça farklı bir ortamda, oldukça yalnız bir şekilde hayatınızı devam ettirmeye çalışıyorsunuz. İster istemez, kendinizi yalnız bir birey olarak algılamaya başlarsınız. Çoğu zaman, eski ortamınızda edinmiş olduğunuz toplumsallık normları yeni ortamda zaten geçersiz kalacaktır.

Şüphesiz, göçen insan her zaman mutlak bir yalnızlık içinde kalmıyor; bundan kaçınmaya da çalışıyor. Kırdan kente göç edenler çoğu zaman ortak mahalleler kuruyor. Gelinen bölgenin geri kalmışlığı, bu konuştuğum bağlamda "yeni hayat ortamının maddî ve manevi uzaklığı" böyle kümelenmeleri daha da zorunlu kılıyor. Onun için, sözgelişi İstanbul'da bir "Manisalılar Mahallesi" veya "Balıkesirliler Mahallesi" yok, ama Elazığlılar veya Sivaslılar ya da Arapkirli veya Termeli-

ler mahalleleri olabiliyor. Bu özellik, Avrupa'ya göçenlerde bile sürebiliyor, çünkü yurt içinde olduğu gibi yurt dışında da ilk "kapağı atan" daha sonra geleceklerin tutunacağı halka oluyor. Yurt dışında, hemşeri yakınlıklarının olmadığı yerlerde, "Türkiye'den" olmak gene bir ölçüde bağlayıcı.

Ancak uzun vadede bir bağlayıcılıktan söz etmek güç. Bağlayıcılık, geleneksel mekânda fazlasıyla var; ama Hamburg'a yerleşmiş otuz Adıyamanlının Adıyamanlılığı, zorunlu bireyleşme süreci karşısında, fazla bir toplumsal bağlayıcılık taşıyamıyor. Çünkü nihaî ortam farklı ve burada sonuçta herkes yalnız.

Göçme eyleminin getirdiği bireyleşmenin, birey için de, sonunda bir yerlerinden birtakım ipliklerle bağlı olduğu toplum için de, öyle çok sağlıklı bir süreç olduğunu ileri sürmek kolay değil. Gerçi bu eylem "pozitif" hanesine kaydedilebilecek bazı özellikler istiyor: cüret, beceri, mücadele azmi, zekâ ve koşullara uyarlanma vb. Ancak, bir kere bütün bu kişisel yetenekler, içinde yer aldıkları etkinliğin genel amacı, doğrultusu, tarzı içinde, son analizde "pozitif" veya "negatif" kategoriye girerler; bir başka söyleyişle, aynı değerler, başarılı bir namussuz için de eşit derecede gereklidir. İkincisi, aynı göç eylemi, başka türden bazı özellikleri de kolayca üretir.

Örneğin, güvensizlik ve korku. Balıkçı tanımadığı sularda ağını bırakmaktan çekinir, asker tanımadığı arazide çarpışmaktan ürker, insan tanımadığı yerde her zaman daha çok korkar. Tanımadığımız şeye -bu şey ne olursa olsun- doğal olarak güvenemeyiz de. Tanımadığımız ortamda, en çok kendimize güvenebiliriz. Bu da, kendimizde kendimize güvenebileceğimiz nitelikleri geliştirmeye iter bizi: daha güçlü olmak, daha gözüpek ve soğukkanlı olmak, derken daha yırtıcı, daha acımasız olmak vb., vb.; yani, bir kısır döngü.

Göçenlerin çoğu, yüzyüze ve sınırlı insan ilişkilerinin ya-

şandığı, zamanın dakik biçimde tasarruf edilmediği, soyutlama ve genellemeye fazla imkân tanımayan bir hayat tarzının yaşandığı bölgelerden göçmüşlerdir. Gelip yerleştikleri ortamlarda hayat bütün bunların karşıtı olan ilkelere göre düzenlenmiştir. Dolayısıyla "yabancı düşmanlığı" gibi olumsuz tavırlar sözkonusu olmasa bile, nesnel ortamın yabancılığı aynı zamanda kendiliğinden düşmancadır. Bu ortam, herhangi bir makinenin soğuk ve anonim düzenliliğiyle, kendisine uymayan davranışları budayıp atar. Dolayısıyla göçen adam savunmadadır. Üstelik, bilmediği tanımadığı, dolayısıyla nereden saldıracağını kestiremediği anonim bir düşmana karşı savunmadadır. Bunun bir insanda yaratacağı sinir bozukluğunu ölçmek mümkün değildir.

Dünyanın çeşitli ülkelerinin "Savunma Bakanlıkları" var. Adları böyle ama ne zaman "savunma", ne zaman "saldırı" bakanlıkları olduğunu pek bilemiyoruz. Savunma ile saldırı arasındaki ilişki aslında her düzeyde böyledir. Bir yere göç etmiş insan kendini kuşatan ortamla özdeş değildir; onun değerlerini paylaşmak bir yana, anlaması bile beklenemez. İlk içgüdüsel tepkisi savunmadır, ama zaman geçtikçe, ona bu kötülükleri yapan ortamdan kendine göre yararlanmaya da karar verebilir. İçindeki en sağlam dürtü, tıpkı "Darwinien" bir yaratıkta olduğu gibi, *varkalma* dürtüsüdür. "En iyi savunma saldırıdır," diyebilir (başka koşullarda Amerika'da İtalyanlar ve Sicilyalıların mafyayı kurması da aslında bunun örneği); o zaman korkunçlaşır. Çevresini saran son derece olgun, sofistike, ileri düzen karşısında bir tür çocuksuluğu her zaman taşıyacaktır. Ama bu çocuksu masumiyetiyle, bir böceğin kanatlarını, bacaklarını zevkle yolan çocuğun eylemini bir başka düzeyde tekrarlayabilir.

Robinson Crusoe bir ıssız adaya düşmüştü. Varkalmak için doğayı sömürdü. Karşısına insan çıkınca (Cuma), onu da sömürdü. Göçen adam, eleğin üstünde kalmayı başaranı da

sömürür ve vaktiyle kendisini sömüren bir dünyada bu konuma gelmiş olma olgusu ona her zaman çok güçlü bir haklılık duygusu verir. Aynı zamanda ezilen ve ezen olmak (genellikle kültürel düzeyde hep ezilir - Batı'da banka müdürü veya İstanbul'da mafya babası da olsa; bu da maddî düzeyde ezme iştahını körükler) doğal olarak son derece karmaşık bir durumdur.

Eleğin üstünde kalmayı başaramayanlar ise asıl büyük çoğunluktur elbette. Bunlar ister yurt içinde, ister yurt dışına göçmüş olsunlar, önemli ve cesaretli bir karar vermiş ve bunu uygulamış insanlardır. Sanırım içlerinden çoğu, bunu uygulamış olmakla, başladıkları noktaya göre daha avantajlı bir konuma gelmişlerdir ve zaten bu nedenle geri dönmek onlar için düşünülemez bir şeydir. Yaşanandan geri dönmek zaten mümkün değildir. Gelgelelim, insan kafası her zaman nesnel çalışmaz ve özlemler sonsuzdur. Başladıkları noktaya göre hayli mesafe almışlardır, ama geldikleri noktada onlardan hallice bir yığın örnek vardır. Sorunu son analizde "tüketim" diye özetleyeceksek, daha yüksek düzeyde tüketim hep oradadır - erişilmez ufukta. İşin asıl paradoksu da, insanın kendisi mesafe aldığı ölçüde bu yeni standartları farketmesidir. Yozgat'ta köyündeyken hayal edemediğini hayali ihracatçı olarak kazanabilir, ama aynı anda başka erişilmezlerin bilincine varır.

Kendisiyle ilişkisi genellikle kendisine saygı duymasını kolaylaştırmaz, güçleştirir. Çünkü varkalmak için yapmak zorunda kaldığı şeyleri - kimi zaman hile, kimi zaman şaklabanlık, kimi zaman ihanet vb.- en iyi kendi bilir. Bunları saklayabildiği kadar saklar elbette, ama kendisiyle çok barışık olması güçleşir. Kendini haklı çıkarabilmek, çoğu zaman, başkalarını suçlamayı getirir: "ben böyle yaptımsa, herkes daha beterini yapıyor da ondan..." Böyle düşünmekte büsbütün yanlış da değildir üstelik.

Ama bütün bu psikoloji -en önemli sorun da bu galiba- sevgi olayını ciddi bir biçimde tahrip eder. Başkalarına, çevreye, herhangi bir şeye sevgi... Çünkü bu koşullarda sevgi duygusunun kaynakları büyük ölçüde kurumuştur. Temel değer çok farklı bir yere kaymıştır: başarı. Bütün bu serüvenin haklı gösterilmesi, anlamlı kılınması, ancak başarıyla olabilir. Nihaî başarı, yukarıda ancak kısmen değindiğim gibi, zaten mümkün değildir; herkesin başarı ölçütü, bir başkasının bulunduğu noktadır - o "başkası" için de gene bir başkasınınki.

Genel ideoloji, insanlara, neleri "başarı"nın "simge"leri olarak kabul etmeleri gerektiğini anlatır. Bunlar konumlara, tabakalara göre değişir elbette: ilkel bir kondu da başarı simgesi olabilir (sahip olunduğu koşullarda), apartman kondu da; Marlboro içmek de, parlak düğün yaptırmak da. Değişmeyen, başarının dışsal yönü olması gereğidir. Çünkü başarı, olayın öznesinin kendine değil, başkalarına kanıtlaması gereken bir şeydir. Kendinin doyuma ulaşması zaten güçtür, ama bu kısmen gerçekleşecekse, önce başkaları onu başarılı bulmalıdır ki, o da kendisinin başarılı olduğuna inanabilsin. Bu noktalarda, toplumun genel ideolojisiyle ve o ideolojiyi üreten araçlarla uyum sağlanır - örneğin reklamla.

Bu tür "bireyleşme", "bireyselleşme"nin karşıtı olduğu için, manevi değer ya da değer olarak onun yerine ikame edilen şey, bireyin dışındadır. En tartışılmaz değerler, tüketim ideolojisinin verdiği değerlerdir. Standardize, stereotip, kilişe...

* * *

Sürekli ve kitlesel hareketin son dönem Türkiye sosyopsikolojisinde yarattığı etkilerden bazıları üstünde durdum. Bu bağlamda, fiziksel olarak, bir yerden bir yere hareket etmekten söz etmiş oldum. Oysa bazı daha ince hareket biçimleri de bütün bu olaylara eşlik ediyordu.

İnsan bir yerden bir yere gittiğinde yer değiştirmiş olur, ama çoğu kez aynı zamanda *konum* da değiştirmiş olur: Konya'da köylüyken İstanbul'da bakkal veya işçi olmak gibi. Aslında bu konum değişikliği için ille bir yere gitmek de gerekmez. Yazının başlarında değindiğim gibi Türkiye'de bu tür akışkanlık da hiç eksik olmadı.

Çok fazla değinilmeyen -bu bağlamlarda- bir hareket ya da değişim biçimi de doğrudan doğruya mekânın kendisinde olan değişim. İnsanlar oradan oraya taşınırken mekân da değişiyor. Eski kentler büyüyor, neredeyse büsbütün yeni kentler kuruluyor, bu arada kırsal mekân bile hızla değişiyor. Alıştığımız maddî mekânlar değişiyor, değişime alışamadan bir daha değişiyor.

Mekân, insan zihninde yerleşik değerlerden biridir ister istemez; farkında olmadan, mekânın nirengi noktalarına göre hareket ederiz. Değişimin sürekli olarak aşina görüntüleri allak bullak etmesi, güvensizlik duygusuna bilinçaltından ciddi katkılarda bulunur sanıyorum.

Bütün bunlar Türkiye'de bir tür kapitalist değişim ya da gelişme içinde gerçekleşti. Bu zaten çok daha istikrarlı temellere dayalı toplumlarda bile ciddi ruhî sarsıntılara yol açan bir olaydır.

Ama Türkiye'de göç ve çeşitli biçimlerde değişimin her çeşidi doğrudan kapitalizme bağlanamaz. Ondan bağımsız ya da dolaylı olarak ona bağlı birçok biçimi vardır. Bu nedenle, Türkiye'ye özgü *trauma* biçimlerini yalnız kapitalizmle açıklayamayız. Zaman içinde, yurt içi ve yurt dışı kapitalizmin dinamikleri, bütüne daha fazla egemen olmaya ve göçü, hareketi belirlemeye başladı. 1990'larda artık bütün bu karmaşa dünya kapitalizminin koyduğu çerçeve içinde sürmektedir.

* * *

Bu uzun girizgâhtan sonra "arabesk" dediğimiz kültüre gelmek istiyorum. Bu kültürün belli başlı özelliklerinin temelleri, sanırım o girizgâhta adı konmadan ele alınmış oldu.

İlkin bir noktaya kısaca değinmek istiyorum: "arabesk" nitelemesindeki "Arap" kökü, kimilerinin hiç hoşlanmadığı bu tarzı bizden uzaklaştırıyor, neredeyse ona "bizden gayrı" bir "sorumlu" saptıyor. Aynı kanıda değilim: "arabesk" lafının anlattığı tamamen bize özgüdür, bizim ürünümüzdür.

"Bizim ürünümüz" - ama dünyadaki "kitle sanatı" ürünlerinden o kadar da kopuk değil. Müzik elbette sonuçta bir yörenin müziği, ama sözler ve sözlerde yansıyan duyarlık açısından baktığımızda, kırklardan ellilerden bugünlere uzanan bir tür "pop"un sözlerinden o kadar da uzak değil. Yıllar önce psikolengüist Hayakawa Amerika'da cazın ve popun sözlerini karşılaştırmıştı: cazda, bütün sanat göreneklerine rağmen çok daha otantik bir hayat hikâyesi olduğunu; buna karşılık popta her şeyin yavan ve gerçeklikten kopuk bir klişeler dünyasında salındığını ileri sürmüştü. Arabeskte ilginç olan, bunların kendine özgü karışımı. Cazın o alt-sınıf enerjisi, aşağıdan yukarıya zorlaması, arabeskte görünmeyen, altta yatan bir varlık olarak aslında var: ama bu itiş, bu çaba, popun, daha çok orta sınıfların pembe özlemlerini yansıtan basmakalıp duygusallıklarıyla gizleniyor. Bu kadar çok insana hitap etmek için, arabeskçiler, en çok ortak olabilecek bir duygu noktasını arıyorlar (seks edebiyatının o fantastik "G noktası" gibi). Bunu hemen her zaman, "kendine acıma"nın fazlasıyla egemen olduğu disiplinsiz bir duygusallıkta yakalıyorlar.

Aslında bu duygusallık da bizim için yeni değil (bizim için, İslâm dünyası için, Ortadoğu için). Klasik müziğimizde vardı bu. Ama orada, duygusal alanın dışındaki yapıların disiplinliliğiyle dengeleniyordu - makam, ölçüler, bestenin sanatsal gerekleri, trükleri vb. Bunun yanında arabesk ilkel

bir çığlık gibi kalıyor ve tabiî yalnızca duygusallığa takılıp kalıyor.

Arabeskin *aslında* çok da yeni bir şey olmadığını anlatan ilginç bir örnek Ertem Eğilmez'in *Arabesk* filmiydi. Eğilmez'in kendisiyle ilgili iddiası, Türkiye'de popüler olanı sezme yeteneğiydi. Çağlayan Yayınları'ndan Hababam filmlerine, bu nabzı hep yakalamış olduğuna inanırdı ve inanması için nedenler vardı. Hayatının sonunda *Arabesk*'i çekti. Bu film bir parodi, ama aşağı yukarı bütün Yeşilçam tarihinin parodisi. Eğilmez'in orada ardarda sıraladığı motifler, Türkiye'de "arabesk" diye bir kavram ortaya çıkmadan çok önce kullanılmıştı.

Ama konunun bu tarafını fazla vurguladığımızda "biz hep böyleydik, ortada yeni bir şey yok" sonucuna yaklaşıyoruz ki, bu da çok doğru değil. Çünkü "arabesk" adıyla anılan fenomen birçok bakımdan yeni. O halde bunun eskisi ne, yenisi ne?

Gene müzikten gidelim. Biz toplum olarak yıllarca olduğumuzdan farklı bir şey olmaya çalışmıştık. Tabiî, olabildiğimiz kadar farklı olabilmiştik. Tek bir örnek vereceğim. Celal İnce'nin ünlü "Ayrılık" tangosunda şöyle iki dize vardır: "Dert sanki kum, ben de bir çölüm / En büyük saadet bana ölüm."

İşte bu, arabeskin yanında sanatımıza, duyarlığımıza bir çeşit temel oluşturan duygu tarzı: "pathos." Frenkçe kavram kullanmak gereğini duyuyorum, çünkü duygulanmanın bu son derece "bize" özgü tarzının bizim dilimizde adı yok. Ama buna şaşmamalı: tamamen bize özgü olduğu, çok doğal olduğu için buna ayrıca bir kavram bulmak gereği duyulmamış. Türkçe'de "keder", "hüzün" buna yaklaşabilir ama tam değil; en yakını "acı". Ve bu kelimenin çeşitli türevleri: "acıma", "acınma" ve "acı çekme" gibi. Nedenleri açıklamasız, boyutları tanımsız kalan bir "acı" sözkonusu. Abartma, bu duygu biçi-

minin vazgeçilmez dışavurum aracı. Dert kum, ben de çölüm. Korkunç!

Demek istediğim, bu acınma, biz başka türlü olmaya çalışırken yaptığımıza da doğal olarak sızıyordu: "kum" ve "çöl" abartmasının "tango"ya sızması gibi. Arabeskte yeni olan, bu duygu yapısının, artık başka bir şey olma çabasından kopması, kendi gibi olması, dolayısıyla herhangi bir "hicap" duygusu olmaksızın kendi "form"larını bulması. Makam yok, katı kural yok, düzgün "diksiyon" kaygısı ve daha pek çok şeyler yok. Misafir geliyor diye giyinme telaşını atmışız, pijamamız ve terliğimizle sere serpe oturuyoruz salonumuzda - ama tam böyle de değil, şimdi daha bir tüketim toplumuyuz ve eski çizgili pijamamızla değil, yeni eşofman pijamamızla oturuyoruz.

Buraya nasıl gelindiği bence açık. Müzik, sanat vb. "başka bir şey olma" misyonunu şu ya da bu biçimde kabullenmiş ve sindirmiş kesimler tarafından yapılırdı. Arabeski, bu misyondan hiç ya da yeterince haberdar olmayanlar üretti. Bir kalıbı kırma cesaretini gösterdiler, arkası geldi. Çünkü çoğunluk da misyonu sindirmemişti.

Şimdi bu noktayı, kısaca, daha önce girizgâhta söylediklerime bağlamaya çalışacağım. Göç ve köksüzlük, bu toplumun başlıca sorunlarıdır ve duygu yapılarını da derinlemesine etkilemişlerdir. Köksüzleşme, değerler dünyasında ciddi bir erozyon yaratmıştır. En başta "ölçü" kavramı ortadan kalkmıştır. Bunda, altmışlardan bu yana yaşanan politikanın da büyük payı vardır. Darbe yapanlar bir yandan, sivil politikacılar öbür yandan, toplumun "ölçü" kavramının, "bu yapılır, bu yapılmaz" ölçüsünün yıkılmasına ciddi katkılarda bulundular. Bir ülke ki şehirlerin silueti akşamdan sabaha değişir, siyasi rejim, hukuk ve anayasa sabahtan akşama değişir, burada hangi değerden, hangi kalıcı değerden söz edebilirsiniz?

Bunlar ve daha niceleri, dünyadan hoşnutsuz, kendinden hoşnutsuz, tanımlayamadığı özlemlerle dolu, büyüyüp olgunlaşmamış, bir iç disiplin kuramamış bireylerden oluşan bir toplumu ortaya çıkardı. Bu insanlar artık "başkasıyla duygudaş olabilme" çabasını da bıraktı; habire kendilerine acıyorlar. Her an kendilerini haklı ve haksızlığa uğramış hissediyorlar. Ve hâlâ ciddi bir ses çıkarma, hesap sorma imkânları yok. Bunun düşünsel imkânı esirgendiği için, bir; her türlü "yasal" engelle kuşatıldıkları için, iki.

Bunları düşündükten sonra, ben gene şükrediyorum: bu kitlenin kitle sanatı ve kitle kültürü arabesk, gene de, hiç değilse bazı örnekleriyle, varolan gerçeklikten biraz daha iyi. Kaba, disiplinsiz, yontulmamış, bunlar hepsi doğru, ama bütün içsel kısıtlılıklarına rağmen bir sanat çabası; her sanat çabası gibi bir soyutlayarak aşma kaygısını, bir yüceltimi (sublimation) içeriyor. Klasiği kalmadığı gibi, geleneğin ne olabileceğini düşünme imkânından bile yoksun kalmış bir toplumda bu kadar olur.

Birikim, sayı: 17, Eylül 1990, s. 16-23.

Milliyetçilik Konusu

2000 YILINA yaklaşırken, dünya henüz milliyetçilik olayını aşamadı. Niçin "aşmak"? Cümleyi böyle kurmak, milliyetçiliğin "aşılması gereken" bir olgu olduğunu ima ediyor.

"Milliyet"in kendisi aşılması gerekmeyen ve kolay kolay aşılmayacak bir şeydir. İsviçre gibi aykırı örnekleri bir yana bırakırsak, milliyet etnik bir kökene, ama bundan da önemlisi, ortak bir dile dayanan bir olgudur. Bir insan için, kendi kimliğini tanımakta, dil kadar belirleyici bir şey yoktur. Anlamlarımızı bir dil içinde, o dilin imkânlarının verdiği biçimlerde birbirimize aktarırız. Çok dil bilmek de, insanın kendi diliyle kurduğu (ve kendi dili yoluyla başkalarıyla kurduğu) sıcak ve dolaysız ilişkiyi temelden değiştirmez. Bu çok önemli olgunun yanısıra ortak gelenek, görenek ve alışkanlıklar, yaşanmış ortak tarih de milliyetin bağlayıcılığını pekiştirir. Milliyetine bağlı olmak, her insanın doğal hakkıdır. Bu nedenle de, bu çerçevede milliyeti aşmak ne gerekli, ne de mümkündür.

Ama bu "milliyet" köküne "-çilik" ekini taktığımızda iş değişiyor. İnsan, bir "milliyet"i olan insandır ve bundan doğal bir şey olamaz. Ama "milliyetçi", kendi "milliyet"i dışındaki insanlarla gerçek ya da potansiyel sorunu olan bir insandır. Çünkü milliyetçilik bir üstünlük iddiasını ya da en masum şekliyle bir dışlayıcılık tavrını içerir. Üstelik, üstünlüğü ya da dışlayıcılığı, bunun en olmaması gereken yerde, "milliyet"te bulur.

İnsanın bir "milliyet"te doğması, ağzı burnu olarak doğması kadar kaçınılmaz, başka türlüsü olamayacak bir şeydir. Ama bu örnekle devam edeceksek, "milliyetçi", kendinden başkasının ağzını burnunu beğenmeyen birine benzer. Çoğu zaman da, beğenmediği bu ağız ve burunları düzeltme yolunda güçlü itkiler duyar. Bu nedenle milliyetçilik olmayacak bir şeydir.

Şimdi bu konuya çeşitli açılardan bakmaya çalışacağım.

Tarihçe

Milliyetçiliğin tarihini, bizi doğrudan doğruya ilgilendiren Avrupa ve Ortadoğu çerçevesinde ele alırken, zaman olarak da "modern" dediğimiz dünyanın kuruluşundan çok gerilere gitmemeye çalışacağım.

Bilindiği gibi, Ortaçağ boyunca dünyanın bu kısmında egemen ideoloji dindi. Avrupa Hıristiyan, Ortadoğu genellikle Müslümandı. Yalnız İspanya'da Müslüman Araplar vardı ve Ortadoğu'da İslâm yayılır ve egemen olurken bazı Hıristiyan (ya da Musevi) cepler de bu bölgede kalmıştı. On beşinci yüzyıl sonuna kadar, doğuda İstanbul'un bir İslâm devleti, Batı'da da Granada'nın bir Hıristiyan devleti tarafından fethedilmesi, iki bölgedeki son aykırı egemenliklerin de tarihe karışması sonucunu getirdi.

Din, ulus-aşırı bir ideolojidir. On beşinci yüzyıl sonunda, iki belirleyici dinin egemen olduğu bölgelerde çok çeşitli ulu-

sal kökenlerden gelmiş insanlar yaşamaktaydı. İdeolojik düzeyde bilinçli bir şekilde teşvik edilen ulus-aşırı "beraberlik", maddî politik düzeydeki genel yönseme uygundu. Bu, sınırları içinde çok çeşitli etnik ögeler bulunan geniş "teritoryal" imparatorluklar kurulması yönündeki eğilimdi. Ortaçağ'da ortaya çıkan çeşitli krallıklardan daha fazla güçlenme fırsatını bulanlar, imparatorluk haline geliyorlardı. Örneğin Habsburg hanedanı, başlangıçta, yalnız Avusturya'da değil, İspanya ve Hollanda'da da egemendi. Bu, aralarında başka ülkeler bulunduğu için sınırdaş olmayan bölgelerin de aynı imparatorlukta birleşebildiğinin bir örneğidir.

Avrupa'nın batısındaki, Atlas'ta kıyısı olan krallıkların imparatorluklara dönüşmesi, daha çok denizaşırı bir özellik kazandı. Bunların hiçbiri, Avrupa içindeki iktidar yarışından uzak değildi, ama bulundukları bölgede birbirlerinden toprak kazanmaları imkânsız derecede zordu. İngiltere, İspanya ve Portekiz, Fransa, daha sonra Hollanda, okyanusu kullanarak sömürge edindiler. Avrupa'nın doğusundaki güçlü krallıklar ise komşularını fethederek genişlediler. Avusturya, Rus ve Osmanlı İmparatorlukları bu ikinci yolu izledi.

Tarihin bu döneminde, insanın etnik kökeni ile uyrukluk durumu arasında bağlantı yoktu: Çek, Slovak, Macar, Hırvat veya Sloven, sonuçta Avusturya imparatorunun uyruğuydu. Ernest Gellner'in dediği gibi, bireyin konuştuğu dil, ana dili, toplumun hiyerarşisi içindeki yerini bir ölçüde belirliyordu. Bu dönemde -Avusturya İmparatorluğu'nda- Almanca konuşan biri olmanın doğrudan ve doğal sayılan bir ayrıcalığı vardı. Ama etnik köken ve ana dilin, uyruklukla hiç ilgisi yoktu. O koşullarda önemli etkinlikler, örneğin üretmek üzere çalışma (büyük ölçüde tarımsal), askerlik ve savaşma, dil ortaklığını ülke çapında gerektirmiyordu. Bir Gürcü köyünün tarımsal etkinliği, başında Gürcü toprak beyi de olsa, Rus asıllı memur da olsa, aynı şekilde yürüyordu.

Bu durum Fransız Devrimi'nden sonra değişti. Son değindiğim nokta, tarihin bu aşamasında, ciddi bir şekilde değişmişti. Bir ülkenin üretiminde, bürokratik işlerinde, semantik ve iletişim eskisiyle ölçülemeyecek kadar önem kazanmış, dolayısıyla dil ortaklığı da önemli olmuştu. Ayrıca, despotik merkezî imparatorluklara ve krallıklara karşı tepki, yeni birlik biçimi olarak ulusal birlik fikrini öne çıkarıyordu. Fransız Devrimi ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki oldukça geniş zaman dilimi boyunca yeni milliyetçilik dünyanın önemli olaylarından biri haline geldi.

Batı'daki ülkelerin bu noktada tamamen rastlantıya dayalı bir avantajları vardı: bu toplumlar görece homojendi. Evet, Britanya'da Kelt kökenli halklar, Fransa'da Bask, Bröton ve Korsikalılar, İspanya'da Bask ve Katalanlar vardı. Ama bunların, milliyetçiliğin dünya çapında belirleyici bir ideoloji olması sürecinin ilk aşamalarında ciddi bir ayrı kimlik arayışına girmelerini gerektirecek ölçüde sorunları yoktu. Batı ülkelerinde yakın zamanlarda sorun olan bu milliyetçi akımlar, genel milliyetçi dalganın başlarında değil, sonlarında ortaya çıkmıştır; yani, milliyetçilik bütün dünyada kabul edilen bir güç haline geldikten sonra bu halklar da -tepkisel bir tavırla- genel kervana katılmıştır.

Başlangıçta milliyetçilik, çok-uluslu imparatorlukların bünyesinde daha hızlı gelişti. Bunların arasında en zayıfı Osmanlı olduğu için, en etkili milliyetçilik de burada görüldü. İlk örnek, bağımsızlığını 1829'da resmen kazanan Yunanistan'dı. Bunu öbür örnekler izledi. Ancak, daha ilk örnek, bundan sonra olabileceklerin modelini veriyordu.

Bağımsız Yunanistan'ın başkenti olduğunda, Atina'nın nüfusu otuz, otuz beş bin dolayındaydı. O tarihlerde İstanbul'da 200.000, İzmir'de 100.000'in üstünde Rum yaşıyordu. Kurumun kendi tarihinin içsel gerekleri nedeniyle, Yunanistan'ın benimsediği dinin en yüksek ruhani otoritesi İstan-

bul'daydı ve orada kalmak zorundaydı. Bunlar hepsi, daha o tarihte, en hafif deyimiyle "potansiyel" sorundu, ama "potansiyel" olarak kalmadılar. Aşağı yukarı bir yüzyıl boyunca, Türkiye ve Yunanistan, bu sorunları çözemediler. Bugün de çözmüş değiller.

Milliyetçilik 19. yüzyılın başında belirleyici bir ideoloji haline geldi. Bu süre içinde Avrupa'da orta dilimi temsil eden Almanya ve İtalya bir hayli zorlu, sıkıntılı bir süreç sonunda, ancak 1870'lerde "ulusal birlik" kurma "başarı"sını kazandılar. Bundan yaklaşık 150 yıl sonra dünyayı yeniden kasıp kavuran İkinci Dünya Savaşı'nda bu iki ülkenin oynadığı rol düşündürücüdür. "Ulusal birlik" idealine gecikerek varmanın yarattığı kompleks belli ki kolay kolay yatışmıyor. Almanya'nın niyeti başından beri bozuk olsa da, başlangıçta, 1870'deki birliğin dışında kalmış Almanları birleştirme gerekçesiyle hareket ediyordu ve milliyetçilik kendisi yeterince tartışılamadığı için, bu gerekçe de bir çeşit kabul görebiliyordu. Avusturya'da *Anschluss,* Çekoslovakya'da Sudet Almanları sorunu, Polonya'daki Almanlar vb. bu kutsal "ulusal birlik" idealinin göstermelik gerekçeleriydi.

Büyük kıyamet Birinci Dünya Savaşı'yla gerçekleşmişti. Bu savaş, on beşinci yüzyıldan beri kurulmaya başlayan çok-uluslu imparatorlukları -bir istisna dışında- fiilen sona erdirmişti. Öncelikle Avusturya ve Osmanlı İmparatorluklarının çöküşüyle Avrupa'da ve Ortadoğu'da birçok yeni ulus-devlet kuruldu. Rus İmparatorluğu ise yepyeni bir ideolojiyi inandırıcı kılmaktaki başarısıyla, eski çok-uluslu yapısını Sovyetler Birliği olarak sürdürebildi. Bu dönem içinde ortaya çıkan ulus-devletlerin hiçbiri bugüne kadar ulusal sorunlarını çözebilmiş değil.

"İmparatorluklar devam etmeliydi," demiyorum elbette. Ama, tarihin bir "ilerleme" olduğunu genellikle kabul ederiz ve bu anlayış doğruysa çok-uluslu imparatorluklardan ulus-

devlete geçişin de bir ilerleme temsil ettiğini kabullenmek gerekiyor ki, buna inanmakta güçlük çekiyorum. Çünkü ulusa göre örgütlenmemiş toplumları ulus-devlete göre yeniden düzenlemek hemen hemen her denemede insanlara büyük acılar yaşattı. Yukarıda Yunanistan'a değinmiştim. Dünya Savaşı'ndan sonra Yunanistan'ın Anadolu'ya asker çıkarması, bunu izleyen savaş, bunu izleyen, yüzbinlerce insanı yerinden yurdundan oynatan mübadele, çok-uluslu bir yayılım içinde yaşayan insanların ulus-devlete göre yeniden toparlanma tutkularının kaçınılmaz sonucuydu. Daha çok kıyım da olabilirdi; çünkü halkların içiçe geçtiği bölgelerde "ulusa göre yerleşim" yaratmak istediğinizde, oluşan çatışma koşulları çok zaman tek ya da çok taraflı kıyımları gündeme getiriyor. Kıyımın daha "ılımlı" biçimi ise zorla göçürme. Anadolu'da, yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde bütün bunlar oldu. Yüzyıl sonuna yaklaşırken, bütün çevremiz bunun yeni ve çarpıcı örnekleriyle doldu. Yugoslavya kaynıyor ve bütün Doğu Avrupa'yı şimdiden ciddi bir şekilde tehdit ediyor. Eski Sovyetler Birliği'nden gün yüzüne çıkan uluslar bu çatışmaya biraz daha gecikerek girmiş oldular. Ama girdiler. Kafkasya şimdiden bir barut fıçısı. Bu bölgede bundan sonra olabilecekleri düşünmek bile insana korku veriyor. Ortadoğu ise zaten hiçbir zaman durulmamıştı.

Onun için, günümüzde ve bölgemizde, "gecikmiş" diyebileceğimiz bir milliyetçilik, barış ve huzura karşı en büyük tehdit haline geldi.

Ulus-Devlet

Ulus-devletin günümüzdeki konumunu Raymond Williams gibi görüyorum. Williams, bu yapının paradoksunu hoş bir mecazla anlatır: "hem dar, hem de bol geliyor," gibi.

Ulus-devlet, bugün, hepimizin zorunlu olarak içinde yer

aldığımız birim: bir ulus-devletin sınırları içinde, onun kimliği altında yaşıyoruz; onun verdiği nüfus kâğıdıyla, pasaportla vb. kesinleşiyor bu kimlik. Onun yasalarına uyuyoruz, parasını kullanıyoruz. Ona bağlı olmamız, onu sevmemiz isteniyor.

Williams, "bol geliyor," derken, normal bir insanın duyacağı psikolojik sıcaklığın doğal boyutları gibi bir kavramdan/olgudan yola çıkıyor. Her insanın sıcak duygu bağlarıyla bağlı olduğu yerler vardır: doğduğu yer, çocukluğunu geçirdiği yer, okula gittiği veya âşık olduğu yer gibi. Ama bu yerleri bir araya getirseniz, olsun olsun San Marino kadar bir yer çıkar ortaya. Ulus-devletiniz normal olarak bundan çok daha geniştir, San Marino'lu olmadığınıza göre. O zaman, teorik olarak hiç görmediğiniz yerlere ya da görüp hoşlanmadığınız yerlere de aynı sıcaklığı duymanız beklenmektedir. Bu ise soyut bir şeydir.

Onun için Williams yöreselliği vurgular. Bir yöre, insanın sözkonusu sıcaklığı duyabileceği, görece sınırlı, boyutları doğal bir alandır. "Vatan" gibi soyut değildir, yaşantısal bir somutluğu vardır.

Öte yandan, çağın eğilimleri, gidişatı içinde ulus-devlet "dar" gelmeye başladı. İletişim ağlarının yaygınlaşmasıyla dünya küçülür, "haberdar olma" boyutları gitgide genişlerken, modern teknolojinin uygulamalarının sonuçları da ulusal sınırları hızla aşıyor. Bugünkü dünyanın olumlu özellikleri de, olumsuz özellikleri de ulus-aşırı boyutlarda. Örneğin, "dünya ekonomisi", içinde barındırdığı bütün tuzaklara, eşitsizliğin getireceği yeni çarpıklıklara rağmen, çok önemli bir olgu. Şu ya da bu ölçüde her ülke bunun içinde yer alma gereğini duyuyor. Çünkü bunun karşıtı, gerileme getiriyor. Geçtiğimiz dönemin "ulusal pazar", "koruyucu gümrük" gibi kavramları ve onların anlattığı türden yapılar iflas etti. Kültürel düzeyde "dışa açılma" çok daha önemli bir ihtiyaç ve zorunluk. Öte yandan, varolan olumsuzlukların giderilmesi de

ulus-devletlerin takatını, imkânlarını aşan bir iş. En başta kirlenme. Tek bir ulus-devlet olarak bununla başa çıkmanız imkânsız. Ozon tabakası sorunu karşısında tek bir ulus-devlet ne yapabilir, başka bir yığın ciddi sorun karşısında ne yapabilir? Bu felâketlerle mücadele de, kalkınma ve gelişme de artık ulus-ötesi, uluslararası boyutlarda ele alınacak işler.

Bu gereklerin bastırması sonucunda Avrupa Topluluğu gibi ulus-aşırı birliklerin kurulması zorunlu oluyor. OPEC'ten Karadeniz Ekonomik Birliği'ne kadar, faaliyet benzerliğinden yöresel çıkar birliğine uzanan birçok ulus-aşırı birlik girişimi, son yirmi yıldır durmadan çoğalıyor. Şüphesiz bu gibi birliklerin hemen hemen hepsinde, ortak ülkelerden birinin ya da birkaçının ulusal bencilliğiyle oyunbozanlık ettiğini görebiliyoruz. Ama uzun ve zorlu bir geçiş sürecinin henüz başında olduğumuza göre böyle olayları kaçınılmaz saymalı, bir yandan da bu dar görüşlülükle mücadele etmeliyiz.

Ayrıca, bu tür uluslararası kurumları çoğaltmalıyız. Bunların bir kısmı, Birleşmiş Milletler gibi, gerçek anlamda *bütün* ülkelerin sorunlarıyla ilgilenecek türden, bir kısmı da bölgesel kurumlar olmalıdır. Tarihin bu son evresine kadar, dünyadaki iktidar ve çıkar çatışmaları varolan uluslararası kurumların işleyişini de çarpıtıyordu. Dolayısıyla, böyle kurumların bundan sonra dünya vicdanının gösterdiği, uluslararası hukuka ve temel insan değerlerine uygun bir yönde çalışması gerekir. Geleceğin dünya devleti, böyle böyle oluşmaya başlayacaktır.

Ben, Biz, Onlar

İnsan, dünyaya, bir birey olarak doğar; öte yandan, şimdiye kadarki bütün tarihin kanıtladığı gibi, toplumsal bir varlıktır, her şeyini borçlu olduğu topluluktan ayrı varolamaz. Her

"ben", böylece, şu ya da bu biçimde örgütlenmiş ve tanımlanmış bir "biz" grubunun üyesi olur.

"Ben"i bir "biz"in üyesi haline getirmenin en doğal ve dolaysız yolu dildir. Böylece, aynı dili konuşan insanlar, yani sonuçta bir "millet", oldukça doğal ve organik görünen bir "topluluk" yaratır. Şüphesiz bunun içinde de birçok ayrım vardır; aynı şehirden, hattâ aynı semtten olanlar, aynı okuldan veya aynı takımdan olanlar, aynı meslekten veya aynı görüşten, inançtan olanlar gibi. Bunların her biri zaman ve koşullara göre bir "biz" haline gelip aynı millet içinde, ama kendi dışında kalanları "onlar" haline getirebilir.

"Biz" ve "onlar" ilişkisi, belirli bir gerilim taşıyan bir ilişkidir. Her zaman, içinde bir çatışma potansiyeli barındırır. Bu potansiyelin hangi dereceye kadar gerçekleşebileceği son analizde, bütün bu "biz"leri içine alan toplumsal bütünün "çatışma kültürü"ne bağlı bir şeydir. (Hattâ, belki "toplumsal bütün" de, "son analizde" nitelemesi için yeterli değildir. "Son analizde" gibi bir nitelemeyi belki de "dünya" için saklamalıyız. Ama "toplumsal bütün" ya da "toplumsal formasyon" bugünün koşullarında hâlâ oldukça anlamlı bir birim.) Toplumda bu kültür önemli dozda "şiddet" ögesi barındırıyorsa, "biz"ler arasında çıkacak çatışmalarda şiddet oranının yükselmesi de doğaldır.

"Çatışma kültürü" dediğim şey de sonunda bir soyutlamadır, elbette. En azından, kendi başına bir varlık değil, bir bileşke. Örneğin, verili bir toplumda varolan "korku", "kaygı" "güvensizlik" gibi duyguların ve psikolojik yapılanmaların dozu da orada olabilecek çatışmaların niteliğinde belirleyici rol oynar, yani "çatışma kültürü" dediğim bileşkenin ögesidir.

Fakat bir toplumsal formasyon içindeki bütün ayrı ayrı "biz"ler, genellikle, tek bir büyük "biz" halinde bir araya gelir ve bu biçimiyle başka toplumsal formasyonlar (kural olarak,

"milletler") karşısında kendi kimliğini edinir. Dolayısıyla, öbürleri "onlar" olur. Bu "biz"le "onlar" arasında olması istenen ya da olabileceği varsayılan ilişki, o toplumun "çatışma kültürü"nün önemli belirleyicilerinden biridir.

İnsan toplumsal yaşamak zorunda bir varlık olduğuna göre, toplumlar ve topluluklar birlikte yaşamayı kolaylaştıracak çeşitli kurallar ve değerler üretirler. Özellikle elle tutulmaz değerlerin "biz"lik ruhunu yaşatacak, teşvik edecek, diri tutacak özellikte olması önemlidir. Bunun oluşumu aslında büyük ölçüde kendiliğinden, "yapıcı özne"leri olmayan bir süreçtir. En genel anlamda eğitimin elle tutulur ve tutulmaz kurumları çerçevesinde ortaya çıkan pratiğe göre belirlenir. Dolayısıyla "biz"in kendini tanımlamakta başvurduğu kavramlar, değerler de gene toplumsal formasyonun genel kültürü ve ideolojisiyle yakından ilgilidir.

Bu soyut kavramlardan somutluk düzeyine inmeye çalışacağım. Sorun, bu mekanizmaların Türkiye'de nasıl biçimlendiği. Biz, nasıl bir "biz"iz?

Temel nokta, Türkiye'de şiddetin varlığı. Şiddet ailede başlıyor, nüfusun çoğunluğu için. "Kızını dövmeyen...", "Dayak cennetten çıkma", "Hocanın vurduğu yerde..." türünden atasözleri üretmişiz. Çoğu kişi, çocuğa atılacak iki tokatın terbiye edici özelliğini tartışmasız kabullenmiş. Böylece, eğitim dayakla özdeşlenmiş. Bu, korkunç bir şey, çünkü tanımı gereği en sıcak sevgi bağlarını barındıran, "çekirdek" gibi sıfatlarla anılan "biz" (aile) içinde bile dayak günübirlik, sıradan, olmazsa olmaz bir şey. Bir çocuk babasından, annesinden, varsa kendinden büyük kardeşlerinden dayak yiyor, öbür kardeşleri anne ve babalarından dayak yiyor (sıklık dereceleri değişebilir) ve sırasında anne de babadan dayak yiyor. Çocuk, bu hayatı yaşayarak, toplumsal hiyerarşi hakkında dolaysız görgü ve bilgisini ediniyor. "Büyüdüğü zaman" benimsemesi gereken rolü öğreniyor. Dayak, hem gün-

delik bir gerçeklik, hem de toplumsal ilişkilerin gerçek niteliğini açıklayan bir simge.

Hiyerarşik ilişkiyi dayak belirleyince, eşitler arasında gibi görünen ilişkide bir "üstünlük" sorusu ortaya çıktığında (ki her zaman, her şekilde çıkar), bu sorunun en somut ve kesin cevabı, kimin kimi dövebildiğine bağlıdır. Böylece evdeki "dayak", sokağa, "dövüş" olarak yansır -ya da, onun "ritüel simgesel" biçimi olan "güreş", "boğuşma" kılığında.

Bu örnekler "sivil toplum" hayatından; "yurttaş"ın kamu ile karşılaşma anlarında her zaman örtük, sık sık da belirtik olarak, gene "dayak" kurumu var. Askerde dayak yaygın, karakolda dayak malûm - ve tabiî okulda da var. Dolayısıyla "sivil toplum"da da "dövüş" yaygın.

Şiddetin bir de ideolojik payandaları, hattâ kaynakları var ki, bunlar "resmî kültüre dahi geçmiş durumda. Eğitimde, her düzeyde ders kitaplarında, şiddet, "dolaylı" bile denemeyecek bir "naif"likle teşvik ediliyor. Eğitim sisteminin bütün yazılı ve sözlü metinlerinde savaş ve savaşçılık değerleri son derece egemen; "kahramanlık" başlıca tema. Çocuklara asker elbisesi giydirmek (bayramlarda vb.), asker gibi yürütmek ve buna benzer adetler, eğitimin tamamlayıcısı durumunda.

Daha yuvaya giden çocuklara "Düşmanın gemisi mavi direkli / içindeki askerler saman yürekli" diye şarkı öğretildiğini kulaklarımla duydum. Artvin'de bir askerî birliğin duvarındaki "At, Vur, Öğün" yazısını gözümle gördüm. Hayatımızın her alanında bu değerler var. Ne oluyoruz, niçin beş yaşında çocuklara kim olduğu belirsiz birtakım düşmanlara düşman olmayı öğretmek zorundayız?

Topluluğun sürekliliğini sağlayacak bir "biz" tanımına gerek duyulduğunu söylemiştim. Ama tabiî bunun çok çeşitli biçimleri var. Bizim eğitim sistemimizde "millet için canını feda etmek" gibi bir "değer" olağanüstü yoğunlukla işleniyor. Bir anne, savaşa giden oğlunun sağ dönmesini ister, her şey-

den önce. Ama bizim ideal annemiz, "Sütüm sana helâl olmaz, saldırmazsan düşmana," diyor. Sonunda "millet" olan "biz" için her "ben"in kendini feda etmesi dersini beyinlere işliyoruz; ama kimi zaman "millet"ten başka ve daha küçük "biz"ler için de aynı değerler sözkonusu oluveriyor. İnsanlar, "Ölmeye, ölmeye geldik" diye bağırarak futbol maçına gidiyorlar. Derken, "ölmeye giden", böylesi her bakımdan daha avantajlı olduğu için, öldürüveriyor, "öldürmeye gitmiş" oluyor. Siyasî görüşümüz için, dinî inancımız için öldürüyoruz.

İş çığırından çıkınca da, kızıyoruz bunları yapanlara. Yani, devlet kızıyor. Herhalde devlet, önemli bir nüansı kaçırdığı için kızıyor topluma: öldürme hakkı devletin, ölme hakkı toplumun; toplum yanılıp bunu karıştırınca devlet kızıyor ve cezalandırıyor - ölmek ve öldürmekle bu kadar haşır neşir olmuş bir toplumun biçimlenmesinde kendi payının ne olduğunu hiç düşünmeksizin.

"Biz" üzerinde yapılan olumlayıcı vurgu, "onlar" üzerinde aynı dozda bir olumsuzlayıcı vurgu yaratır. Sürekli olarak soyut "düşman imgeleri" yaratan bir toplumda, herhangi bir zamanda, görece somut bir düşman belirir gibi olursa, o düşmana uygulanacak şiddet kendiliğinden bir meşruluk kazanmıştır. Böyle bir ideolojik koşullanma ortamında, bu şiddette aşırılık bir erdem haline gelir. Oysa o "düşman" da, sonuçta, bir başka insandır.

Sorunun canalıcı noktası burası zaten. Bugün dünyada, bütün insanlıktan daha dar kapsamda tanımlanmış bir "biz" adına hareket etmeye hakkımız var mı? İnsanlık tarihinin geçmiş dönemlerinde bu kaçınılmaz olarak böyleydi. Bir Çinli, bir Avrupalıyı görünce şaşırıp kalıyordu, Amerikalının Japonya hakkında hiç bilgisi yoktu vb. Ama bugün bütün dünyayı çok daha yakından izleyebiliyoruz, tanıyabiliyoruz. Sorunlarımızın ortak olduğunu görebiliyoruz. Dünya artık küçük ve dünyalılar her zamankinden fazla bir aile görünümünde.

Aslında, hep bildiğimiz gibi, dünyada herkes henüz bu anlayışı benimsemiş değil. Hayata öncelikle bazı ayırıcı çizgilerin ideolojik egemenliğinden bakanlar bir hayli kalabalık. Bir sürecin, dünya üstünde yaşayanların birliğinin kurulması sürecinin henüz oldukça erken aşamalarındayız. Sürecin olgunlaşması zaman alacak ve korkarım daha birçok sıkıntıya, acıya mal olacak. Ama süreç başladı.

Bundan sonra asıl ayırıcı "biz" ve "onlar" çizgisi o milletle bu millet, o dinle bu dinle arasında olmamalı. Öyle bir çizgi olacaksa, bu, böyle ayrımlarda ısrar edenlerle bu çizgileri aşmaya kararlı olanlar arasında çizilen ve birinciler aleyhinde gerileyen bir çizgi olmalı. Dolayısıyla bütün milletler, bölgeler ya da kıtalardan, bütün dinlerden ve inançlardan, bütün siyasî görüşlerden, insanı temel alan bireyler, geleceğin bu büyük "biz"ini meydana getirmelidir.

Kürtler

Türkiye, daha önce değindiğim gibi, dağılan bir imparatorluğun bir parçası üstünde kuruldu. Dolayısıyla, bu toplumun bileşenleri arasında birçok etnik ve dinî ve "biz"ler vardı ve var. Ancak millî-devlete geçiş, katı bir milliyetçi ideoloji ile birlikte yürüdü ve bu çeşitli sorunlar doğurdu. Şimdi Türkiye'de Türk "biz"inin yanısıra bir de Kürt "biz"i var ve günümüzde ülkenin en tehlikeli sorunu bu. Onun için bu konuya, millî-devletin baskıcı süreci bağlamında bakmaya çalışacağım.

Tarihçe

Kürtlerin Osmanlı İmparatorluğu'na katılması, Yavuz Selim'in doğu seferlerine uzanır. O dönemde Kürtler birçok bakımdan daha yakın oldukları İran'ı değil de, Osmanlıları ter-

cih etmişlerdi. Osmanlılara bağlanan çeşitli milletler gibi onlar da içişlerinde serbest bırakıldılar. Kürtlerin beylerbeyi kendi aralarından seçilirdi. Ancak, Kürtler aşiret halinde ve çoğunlukla göçebe yaşadıkları için, onların fiilî özerkliği, İmparatorluğa bağlanan başka milletlerden daha fazlaydı.

Yüzyıllar boyunca Kürtlerle devlet arasında önemli bir sorun çıkmadı. Zaten fazla bir temas da olmadı. 1826'da İstanbul'da belediye işleriyle görevli İhtisab Ağalığına verilen nizamnamede şu hükme rastlanır: "Esafilü erazili çok olan bekâr Arnavud taifesi ile Kürd milletinin İstanbul'da çoğalması hiçbir vakitte caiz değildir... Cihanbeyli ve Alişanlı Kürdleri vakit ve mevsiminde İstanbul'a koyun getirip giderler. Bostancıbaşı Köprüsündeki yoklama geçidinde bunlardan gayri herhangi sebeple İstanbul'a Kürd taifesinin girmemesine dikkat edilecektir." (Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi.*)

Osmanlı'nın, Kürtleri şehir hayatına uymaz, başına buyruk kişiler olarak gördüğü anlaşılıyor. Ancak, bunu söyleyen Türk değil, Osmanlı'dır. Bu nizamnamenin yazıldığı yıllardan başlayarak Osmanlılar devlet düzenini yenilemeye giriştiler. Öteden beri Osmanlı İmparatorluğu merkezî bir devletti; ama 19. yüzyıla gelindiğinde, dünyanın yeni durumuna göre, bu merkezîliğin yöntemi, teknolojisi eskimiş, çağdışı kalmıştı. Batı'dan alınan yeni yöntemlerle bu merkezîyetçiliği yeniden düzenlemek gerekiyordu. İşte bu yöntemlerin geri kalan öteki uyrukların yanısıra Kürtlere de uygulanması, o zamana kadar görülmemiş bazı sorunlar çıkardı. Bu da, Kürtlerle ilgili sorunun ille "millî" bir sorun olması gerekmediğini gösterir. Osmanlı'da milliyetçiliğin bilinmediği o dönemde, merkezî düzen ve onun bazı gerekleri, birtakım sorunlar çıkarmaya yetmişti.

1840'lardan sonra, Osmanlı kayıtlarında, Kürtlerle aynı çevrede yaşayan çeşitli Hıristiyan halklar arasında çıkan çatışmalara rastlanır. Osmanlı devleti bu dönemde bir yandan

bir merkezîleşme çabası, bir yandan da bütün olarak zaaf içindedir. Bütün ülkede, bu arada doğuda, Kürdistan bölgesinde, yerel güçlenme girişimleri aynı zamanda devam eder. Örneğin Mısır yenilgisinden sonra bir Kürt isyanı olur ve Kürtler Hıristiyan Nasturilere saldırır. Kürtlerle Ermeniler arasında da sürekli gerginlik vardır. Ermeniler merkezî devlete vergi verirken, feodal Kürt ailelerin de gelip kendilerinden vergi (haraç) toplamalarından yakınır. 1880'de düveli muazzama (Avrupa'nın büyük devletleri) Osmanlı devletine nota vererek Kürt ve Çerkeslerin Ermenilere saldırılarının durdurulmasını talep eder. Bütün bunlara, güçlü durumda olsa, devlet de izin vermezdi. Ama Abdülhamid, denetleyemediği bu çatışmada, dünyadaki durumu da değerlendirerek, Müslüman olan tarafa daha yakın davranıyordu. Nitekim 1891'de Kürtler, Araplar ve biraz da Türk göçerlerden oluşturulan Hamidiye Alayları kuruldu. Aynı unsurların çocuklarının İstanbul'da açılan Aşiret Mektebi'nde eğitilmesine çalışıldı. Bunlar, sözkonusu toplulukları devlete bağlama amacı güden girişimlerdi ama bütün bu çelişkiler ve genel çöküntü içinde hiçbirinden beklenen sonuç alınmadı. Hamidiye Alayları da Batı devletlerinde -Ermenilerin baskı altında kalması nedeniyle- tepki yarattı, dağıtılmaları için Batı'dan gelen baskılar sonunda 1898'de bu alayların silâhsızlandırılmasına karar verildi.

Birinci Dünya Savaşı henüz başlamadan önce, Britanya, ya da Britanya devletinin bazı yetkilileri, Osmanlı İmparatorluğunun daha fazla yaşamayacağını anlamışlardı. Ve İmparatorluk parçalandıktan sonra bu topraklarda kimin nüfuz kuracağını planlamaya başlamışlardı. Bu yetkililerin başında Sudan'daki Omdurman savaşından beri Ortadoğu sorunlarıyla ilgili olan ve 1911'de Mısır valiliğine getirilen Lord Kitchener vardı. Ortadoğuya bugünkü sınırlarını büyük ölçüde empoze eden Sykes-Picot anlaşmasının iki mimarından

Sykes, Kitchener'ın memuruydu. Bu planda İngilizlerin bütün bölge konusundaki derin bilgisizliğinin yansımaları görülür. Örneğin, Kürtler bu planda sözkonusu değildir, çünkü varlıkları düşünülmemiştir. Dolayısıyla bağımsız bir Kürdistan konusunda ilk girişimler eski Osmanlı sefiri Şerif Paşa ile İngilizler arasında, dünya savaşından sonra başladı. Ancak, Kürtler kendileri Şerif Paşa'yı temsilci saymadılar ve böylece bu görüşmelerden bir sonuç çıkmadı.

Kurtuluş Savaşı Türklerle Kürtlerin ciddi bir ortaklık içinde hareket ettikleri son büyük ve önemli olaydır, diyebiliriz. Kurtuluş Savaşı Lausanne'la sonuçlandı ve bu anlaşmadaki hükümler, kurulan Türkiye Cumhuriyetinde Türklerle Kürtlerin geleceğe uzanacak, daha doğrusu asıl önemli sonuçlarını daha uzak gelecekte belli edecek ilişkilerini ya da bu ilişkilerin formel hukukunu belirledi.

Lausanne'da, bazı uzantıları hâlâ etkili olan bir çelişik durum vardır. Kurtuluş Savaşı'nın önderi Mustafa Kemal bu cumhuriyetin ne olacağı konusunda oldukça net fikirlere sahipti: bir *millî-devlet* kuruluyordu. Bu millî-devlette dinin bağımsız-belirleyici rolü asgariye indirilecek, laiklik temel ilkelerden biri olacaktı. Gelgelelim Lausanne'da, din, Cumhuriyet nüfusunun iç ilişkilerini belirleyen ana ölçüt oldu. Gayrı-Müslim nüfus, daha önce de değindiğim gibi, azınlık statüsü içinde ele alındı. Buna karşılık, o dönemde etnik farklılığı kimse için tartışma konusu olmayan Kürtler, *Müslüman oldukları için*, azınlık sayılmadılar. Böylece, bu yeni laik millî-devlette "tam vatandaşlık", Müslümanlık koşuluna bağlandı.

Cumhuriyet'in ilk Anayasasında bu "millî" nitelik çok belirgin değildi. "Türklük" vurgusu yoktu, sorun Türkiye'ydi. Milliyetçilik, "Türkiye" ile "Türk" özdeşliği, 1924 Anayasasının özellikleridir. 1924'ten sonra, "bir tek milletin devleti" anlayışı güçlenmeye başladı. Nitekim, bir yıl sonra ilk Kürt isyanı başgösterdi. Çünkü "Türkiye Türklerindir" gibi bir an-

layış, Kürtleri yeni Cumhuriyetin ortaklarından biri olmaktan çıkarıyor ve ikincil bir konuma itiyordu.

Kurtuluş Savaşı ve onu izleyen ilk yıllarda Türkler ve Kürtler arasında yeni bir ülke kurma yolunda böyle bir *ortaklık* olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye Cumhuriyeti, son dönemlerin gitgide ufalanan Osmanlı devletine bile kıyasla daha küçük bir alanda kurulmuştu. Buna karşılık, kozmopolit imparatorluğun nüfus yapısının bazı özelliklerini hâlâ sürdürüyordu. Cumhuriyeti kuran Türk aydınlar ise, eski devletin son günlerinin anılarıyla, bu karışık nüfusu bir felâket potansiyeli olarak görmekten kendilerini alamıyorlardı. Zaten bu nedenle, özellikle Rum nüfusun bu sınırlar dışına çıkması politikası benimsendi ve bu politika Mübadele'nin sona ermesinden sonra da devam etti (Varlık Vergisi ya da 6 Eylül böyle yorumlanabilir). Gayrı Müslim nüfusa karşı uygulama aslında Kürtleri de tedirgin etmedi. Kürtler ya da çeşitli Kürt hareketlerinin bazı sözcüleri *şimdi* Ermeni Kıyımına değiniyor ve bunu Türklerin etnik konularda katı tutumunun bir örneği olarak gösteriyorlar. Bu kıyımın hoşgörülür bir yanı olmamakla birlikte, olay bu basit açıklamaya uymayacak ölçüde karmaşıktı ve ayrıca gerçekleşmesinde Kürtlerin de ciddi payı vardı. Ama Cumhuriyet devletinin gitgide Türklerin devleti olması ve bu arada dinî otoritenin geriletilmesi Kürtlerin huzurunu kaçırdı. 1924 Anayasası bir dönüm noktası olarak alınabilir, ama Cumhuriyeti kuran oldukça dar entelicensiyanın *tepkisel milliyetçiliği* bundan çok daha gerilere giden bir olgudur; ve toplumdan organik biçimde doğmamış, aydınlarca yukarıdan aşağıya empoze edilmiş bütün ideolojiler gibi sert ve katıdır.

1924'ten sonra milliyetçilik toplumun bütün gözeneklerine sindirildi ya da bu uğurda yoğun çabalara girildi. "Türklük" abartılı biçimlerde yüceltilirken ("Bir Türk dünyaya bedel", "Ne mutlu Türk'üm diyene" v.b.) Türkiye'de yaşayan

herkesin de Türk olduğu baskıcı bir tutumla iddia edildi. Lausanne'a göre ayrı okulu olabilen Rum, Ermeni ya da Yahudiler'in okullarında "Ne Mutlu Türk'üm Diyene" yazılarının asılması -ki bu, bildiğim kadar, 12 Eylül'den sonra iyice abartılan bir politikadır- herhalde zarif bir davranış değildir. Kendini Kürt olarak tanıyan bir çocuğun her sabah okulda "Türk'üm, doğruyum, çalışkanım..." demesi de, bir zaman sonra tahammül sınırlarını zorlar. Bütün bunlar, daha incelikli, rencide etmeyecek biçimlerde yapılabilirdi. Amerika'da da çocuklar okulda her sabah dua eder ve Amerikan bayrağına, milletine bağlılık yemini eder. Ama orada varolan bütün karmaşa içinde resmen egemen tek etnik öge yoktur. Bir imparatorluğun dağılması sonucunda bu topraklarda yaşayan farklı insanların, Türklüğe değil, Türkiye'ye bağlılığı istenebilirdi.

Bu gibi davranışlarda, "imparatorluk kaybetme" kompleksi ya da tepkisinin güçlü izleri gözlemlenebilir. Bugün, 19. yüzyıl imparatorluklarının sonuncusu, "Sovyetler" olarak kendini sürdürmeyi başaran Rusya da dağıldı -ve hâlâ dağılıyor. "İmparatorluk" sahibi olmak artık kimsenin harcı değil. Gene de, 1920'lerde, hattâ 30'larda, devraldıkları olanca 19. yüzyıl düşünsel mirasıyla yaşayan insanların bu yanlışı işlemeleri her şeye rağmen daha anlaşılır bir şeydir. Yüzyıl sonunda hâlâ bu kafada inat etmek ise hiç anlaşılır değil.

Yüzyıl sonunun bu çöküş psikozu ne yazık ki bugünlere kadar Türkiye siyaset hayatının bir parçası olarak yaşamaya devam etmiştir. Sürekli, yok olmak üzere bir toplum, daha doğrusu devlet varsayılmış, sürekli "vatanın kurtarılması" sözkonusu olmuş, bu psikoz siyasette tartışmanın dozunu, devletin tehlike saydığı varlıklara karşı tavrını ve uygulamasını olumsuz bir biçimde -aşırı sertleştirerek- etkilemiş ve sertliği Türkiye siyasetinin neredeyse onsuz edilmez bir ögesi haline getirmiştir. Bunu çoğumuz kanıksamış durumdayız. Düşüncemizde her an barındırdığımız bu yoğunluk, ey-

lem planına düz şiddet olarak yansıyor kolayca. Tehlikeleri zihinde büyüttükçe, tedbirlerin şiddet dozunu da artırıyoruz.

Böylece, Şeyh Sait isyanı ve onu izleyen başka Kürt isyanları gereksiz şiddet dozlarıyla bastırıldı. Bu şiddeti uygulayan "zihin"de, baskının uzun vadeli sonuçlarının sosyolojik bilgisi her nedense hiç yoktu. Ama yalnız Kürt isyanları değil, örneğin Menemen olayı da böyle bastırıldı. 27 Mayıs bugün iyice anlamsız görünen idamlarla sonuçlandı. Ardından, sol hareketi aynı amansızlık ölçüleri içinde bastırmaya girişildi vb. Yıllarca ve yıllarca, şiddeti politika için vazgeçilmez yöntem haline getirdik ve buna kendini kaptırmayan olmadı. Bugün de en önemli sorunlarımızdan biri, aslında halkın değil, daha çok siyasî kadroların huyu ve siyaset pratiğinin bir özelliği haline gelmiş bu şiddet geleneğinden kendimizi kurtarmamızdır.

Çok partili düzen Kürtlerin hayatında göreli bir ferahlama yarattı. Türkiye'de parlamentarizmin işleyişi İtalya'da *transformismo* adıyla tanınan sisteme yakınlıklar gösterir. En kısa özetiyle, bu, politik iktidar yoluyla ve belirli bir hiyerarşi içinde ekonomik nimetlerin paylaşılmasıdır. Bu işleyiş doğal olarak Kürtlerin egemenlerini parlamentoya soktu. Ama genel olarak sistem, sonuçta tabandaki adamdan oy istediği için, ona biraz kazandırdı, biraz da güven şemsiyesi sağladı.

Çok-partili parlamenter sistem, daha çok sayıda Kürt'ün ülkenin politik elitleri arasına karışmasını da sağladı. Türkiye'de sık sık söylendiği gibi, Kürt asıllılara karşı ırka dayalı ve dışlayıcı ayrımcılık güdülmemiş, Kürtler arasından milletvekilliği gibi artık sıradanlaşan bir "ayrıcalığı" aşarak bakan, başbakan olan bireyler görülmüştür. Ayrıca, devlet hiyerarşisinde yükselenler de vardır. Bunun böyle olması iyidir, ama olayı bütün özellikleriyle kavramak da gerekmektedir. Şöyle ki, bu durum, Osmanlı yöntemleriyle Cumhuriyet gereklerinin birbirlerine eklemlenmesinin bir sonucudur. Et-

nik olarak heterojen bir toplum olan Osmanlı İmparatorluğu'nda bu çok-parçalı yapı devlete özellikle yansımıştı. Devleti yönetenler, ilk yayılma döneminden sonra, büyük ölçüde devşirmelerin tekeline geçmişti. Ama bunun elbette bir koşulu vardı: Hırvat, Rum asıllı biri devşirmeliğin çeşitli kademelerinde sınanıp süzülerek sadrazamlığa da yükselebiliyordu, ama devlete itaatinin tam olması, bunun için de aralarından geldiği toplulukla bütün bağlarını kesin olarak koparması gerekiyordu. Devşirme sistemi gerileme dediğimiz çağdan başlayarak zayıfladı. Ama felsefesi devam etti. Tanzimat sonrasında da hemen hemen bütün "milletler"den mebus, nazır olan bireyler görünür, ama bunun koşulu, gene, içinden çıktıkları topluluğun değil, devlet bakışı ve çıkarının temsilcisi olmalarıdır.

Cumhuriyet'e geldiğimizde, bu çok-parçalı etnik yapıdan geriye çok bir şey kalmamıştır. Bunların çoğu da, hiç değilse görünüşte, özümsenmiştir (asimile olmuştur). Bu durumda, eski devşirme mantığının uygulama alanı etnik olmaktan çıkar, toplumsallaşır, yani sınıf temeline göre yeniden düzenlenir. Eğitim, Cumhuriyet tarihinin büyük bölümünde, toplumsal mobilizasyonun ("sınıf değiştirme" anlamında) başlıca mekanizmasıdır. Eski Enderun yoktur ama, o işlevi sürdüren eğitim ocakları vardır. Yoksul kesimlerden gelenler bu yeni dönemin politik ve bürokratik hiyerarşisinde yükselirler -kendilerini böyle yoktan var eden devlete tam sadakatları ölçüsünde. Bu durum, ellilerde ve altmışlarda bazı "solcuları" da yanıltmış, örneğin "Türkiye'de, ordu solcu ve ilericidir, çünkü büyük ölçüde fakir halk çocuklarından oluşur" tarzında değerlendirmeler yapmalarına yol açmıştır.

Dolayısıyla, bu elitler hiyerarşisi içinde, sınıf ölçütünün yanısıra etnik ölçütün de işlemesiyle, Kürtlerin yüksek yerlere ulaşabilmesi, bu tarihî bağlamda anlamlandırılmalıdır. Siyaset tarihimizde Ferit Melen, Kamuran İnan gibi kişileri

biliyoruz, gerçekten böyle çok sayıda birey var. Ancak bunlar hiçbir zaman Kürt kimlikleriyle o yerlere gelmemişlerdir. Çarpıcı bir örnek, 12 Eylül öncesinde bakanlık yaparken Kürt olduğunu söyleyen Şerafettin Elçi'nin 12 Eylül'den sonra bu sözünden ötürü hapis cezasına çarptırılmasıdır. Bu ceza, devlet içinde en azından bir kesimin bu olaya karşı tavrının net bir göstergesidir.

Çok-partili düzen, bu sınırlar geçerli olmak üzere, Kürtleri ülke-çapında politika çarklarının içine çekti. Bunu yeterli bulmayan Kürt aydınları da başka arayışlara girdiler. Düzen açık bir Kürt kimliği üstüne kurulu politika yapmayı yasakladığı için, örneğin Kürdistan Demokrat Partisi gibi yasadışı örgütler kuruldu, ama çok etkili olmadı. Buna karşılık, 1961 Anayasasının getirdiği göreli özgürlük ortamında kurulan Türkiye İşçi Partisi bazı önde gelen Kürt aydınlarının legal-sosyalist bir platformda politika yapmalarına imkân verdi. Böylece gerçekleştirilen "Doğu Mitingleri" o dönem için önemli olaylardı ve yankı uyandırmışlardı. Ama 12 Mart müdahalesi bu demokratik hareketi durdurdu. Kendi iç bölünmeleriyle zaten gücünü yitiren TİP "Kürtçülük" yapma gerekçesiyle kapatılırken o dönem içinde ortaya çıkan DDKO gibi Kürt örgütleri de aynı şekilde kapatıldı ve üyelerinden birçoğu hapsedildi.

Bu baskı dönemlerinden, yani askerî müdahalelerden, parlamentarizmin görece demokratik ortamına geçişte, bastırılan hareketlerin daha radikalleşmiş olarak fışkırması bu ülkede kural haline gelmiştir. Nitekim yetmişli yıllarda da bu nitelikte çeşitli Kürt hareketleri biçimlendi. Bu hareketler Marksizmin dünya çapındaki bölünmelerine uyuyordu, Sovyet çizgisinde, Mao çizgisinde olanları vardı. Altmışlara göre önemli bir farklılık, Kürt sosyalist hareketlerinin Türk sosyalist hareketlerinden ayrışmasıydı. Türk sosyalist hareketleri içinde Kürt bireyler vardı, ama tek tük. Başat eğilim,

Kürt hareketlerinin kendilerini ayırmasıydı. Bu, şüphesiz, iki kesim arasında başlayan diyalog kopukluğunun işaretiydi. O zamandan bu zamana diyalog kopukluğu, bazı somut olayların da katkısıyla, derinleşmiştir.

PKK da 1970'lerde kuruldu. Öbür Kürt örgütlerinden daha yenidir, ama adını kısa zamanda duyurdu. Bu dönemde Marksist-Leninist ideoloji henüz dünyada kesin bir prestij kaybına uğramamıştı. Vietnam ve Kamboçya'da ulusal kurtuluş mücadelesinin başarılı örnekleri görülmüştü. Türkiye'de ise 12 Mart döneminin bıraktığı burukluk vardı. Devrimci genç önderlerin idam edilmesi, resmî toplumun en yüksek dozda şiddet uygulamaktan yana olduğunun kanıtıydı. 12 Mart'ın Kürt muhalefetine karşı uygulaması da esnekleşmeyecek bir katılık gösteriyordu. PKK bu koşullarda, böyle bir ideolojik hinterlanddan beslenerek kuruldu; herkesten daha radikal ve kararlı davranacağı vaadine göre mücadele kulvarını seçti. Gerçi başlangıçta eylemleri devletten çok Kürt rakip ya da düşmanlarına yönelmişti (Bucak'larla kavgası gibi); ama düşman kabul ettiklerine nasıl davranacağını belli ediyordu. Nitekim, "PKK vurur, öldürür," inancı, başlangıcından bugüne örgütün bir tür "alamet-i farikası" oldu.

Solcu ve devrimci Kürt örgütlerinde bile Kürt toplum yapısının bazı izleri görülür; şöyle ki, belirli bir örgüt belirli bir ya da birkaç aileden oluşur ve belirli bir bölgede güçlenir. PKK'nın bu sınırlılığı aştığı söylenebilirse, yöntemindeki şiddetin herhalde bunda payı vardır. Bu şiddetin çekici geleceği kimseler genellikle kır kökenli işsiz gençlerdir. Bu çerçevede, aşiret yapısını aşma avantajına karşılık, daha çok dünya görüşü düzeyinde kendini belli eden başka bir sınırlılıkla karşılaştı.

PKK'nın başka Kürt örgütleriyle, Türk sosyalist hareketinden gruplarla, bazan da kendi örgütü içinde çatışmaları

oldu ve bunların hepsinde aynı yönteme, şiddete başvurdu. Böyle örgütlerin yaşama şansı vardır (özellikle ulusal çatışma ortamlarında), ama azami derecede askerîleşmiş yapıları popülerleşmelerinin önünde bir engeldir. 1980'deki müdahale gerçekleştiğinde, PKK, kendisi bunun bilincinde olsun ya da olmasın, böyle ciddi bir sorunla karşı karşıyaydı. Kendini yeniden- üretebiliyordu, varolan koşullarda; ama, ekonomik düzeyden ödünç aldığım bir terimle, bunun bir "genişleyen yeniden-üretim" olacağı şüpheliydi.

Bu noktada, paradoksal bir biçimde, 12 Eylül müdahalesinin uygulamaları PKK'nın yardımına yetişti. Bu konuda birkaç cümle söylemek gerekiyor. Askerî yönetim Kürt sorununu bildiği ve düşünebildiği tek yöntemle, şiddet ve baskıyla çözme kararını vermişti. Kararını kimseye danışmadığı gibi bu konuda herhangi bir düşüncenin dile getirilmesini de yasakladı. Doğuda fiziksel şiddet uygularken ülke bütününde fikrî şiddet uyguladı, "Kürt varlığı"ndan söz etmeyi bile imkânsızlaştırdı. Bu dönemde güney-doğuda yer aldığını işittiğimiz olayların yüzde ellisi abartma, yüzde otuzu da düpedüz yalan olsun -geri kalan yüzde yirmisi insanı dehşete düşürmeye yeter. Hapisten, dayaktan, işkence ve hakaretten geçen binlerce ve binlerce insan ya da o insanların yakınları PKK militanı ya da sempatizanı oldu. Şimdi PKK bölgede binlerce insanın akrabası. Kürt sorununa Evren'sel çözüm bu sonuçları verdi.

Devletin bölgede uyguladığı şiddet, bu şiddetin nesnesi haline gelen halkın gözünde PKK'ya meşruiyet kazandırdı. Daha da ötesini söylemek gerekiyor: Abdullah Öcalan'ın böyle bir örgüt kurmakla isabetli bir karar vermiş ve uzunvadeli davranmış olduğunu kanıtladı. En azından, zamanında PKK'nın mücadele yöntemlerine karşı çıkmış yöre aydınları, insanları, olayın gidişinin kendilerini değil, PKK'yı doğruladığını düşünmeye başladılar.

Her türlü şiddete karşı olduğum için PKK'ya ve onun yöntemlerini benimseyen örgütlere hiçbir yakınlık duymuyorum, ama görülen o ki, 12 Eylül yöntemi ve onu hiç değişmeden izleyen uygulama, popülerleşmesi çok güç olan PKK'yı popülerleştirmiştir. Hoşlanalım hoşlanmayalım, bu son derece net bir olgu.

Kürt aydınlarının çoğu, son dönemde Türk resmî makamlarının, moda deyimle "Kürt realitesi"ni tanımasını PKK'nın mücadelesine bağlıyorlar. "Kalemle mücadele edince bizi bastırdılar, silâhla mücadele ederek bu kadar bir tanınma sağladık," diyenler var. Bunun böyle olmadığını inandırıcı bir şekilde kanıtlamak da gerçekten zor.

Sorunu yıllardır bildiğimiz bu acı biçimleriyle yaşamış insanları başka türlüsüne inandırmak güç olmakla birlikte, kendi hesabıma bu argümana katılmıyorum. Türkiye'de PKK bir yana, Kürt sorunu konusunda şimdiye kadar hiçbir mücadele verilmemiş ve hiçbir birikim sağlanmamış olsaydı da dünyanın 1989 sonrasındaki yeni biçimlenmesinde bu sorun gündeme gelirdi. Dünyada Kürtlerin sayısı 20 milyonu geçiyor. Bir milyonu bulmayan halkların millî sorunları bugün dünyanın gündeminde. Dolayısıyla bu tanınma nasıl olsa gerçekleşecekti.

Ve tanınma anında, Kürt halkının haklarını kazanmasından yana olanları da müşkül durumda bırakan bir terörist mücadele yönteminin kamburu olmayacaktı. Bu, uluslararası bir kambur olmanın yanısıra, ülke içinde de Türk ve Kürt halklarının arasına bir kan seddi çeken bir olay. Bunun, Kürtlerin uğradığı haksızlığı hafifletecek ya da önemsizleştirecek bir yanı yok elbette. Ama bence Türkiye'de yaşayan Kürt halkının çoğunluğu sözgelişi bir Bakırköy faciasının, İTO faciasının, koruculara yapılmış baskınlarda can vermiş kadın ve çocukların dolaylı da olsa sorumluluğunu hiç haketmiyordu. Bu davada Kürt halkının mazlumluğu,

suçsuzluğunun ve haklılığının kanıtı olacaktı. PKK'nın mücadele yöntemleri bu durumu değiştirdi.

Başka olumsuzlukları da var olayın: yıllardır bu tarzda süren mücadele bölgenin zaten geri olan ekonomisini perişan etti; zaten düşük olan eğitimi neredeyse ortadan kaldırdı; ayrıca göçü olağanüstü hızlandırarak bölgenin boşalmasına yol açtı. Bu olguların uzun-vadeli zararlarını gene günahsız Kürt halkı yaşamak zorunda.

Ama bütün bunlardan, ancak bir dereceye kadar sorumlu tutabiliriz PKK'yı. Yukarıda söylediğim gibi, Öcalan, çatışma kültürünün egemen olduğu yetmişli yıllarda şiddete dayalı mücadelede karar kılmış, bunu örgütlemiş genç bir insan. Öbür tarafta ise daha esnek, daha akıllı, daha uzak-görüşlü olması gereken koskoca bir devlet var. Öyleyse kimin sorumlu olduğu ortada.

Yurttaşlık Konusu

Dünyanın yeniden düzenlenmesinde, "ulusal" temele dayalı bir baskı, ayrıcalık, ayrımcılık, buna benzer herhangi bir şey hoşgörülemez. Buna karşılık, dünyanın yeniden düzenlenmesini ulus temeline göre yapmak da düşünülemez. "Her ulusa bir ulusal-devlet" gibi bir anlayışı savunmak mümkün değildir. Çözüm, "ulusa" bir "ulusal devlet" kazandırmak değil, varolan devletleri ulusallıktan arındırmakta yatıyor.

Bölümün başında Williams'dan yola çıkarak işaret ettiğim noktanın gelecek açısından önemli olacağını düşünüyorum: tavanda, dünyada yaşayan herkesin uluslararası birliği, tabanda, her türlü ulus, din, inanç vb. sahibi olabilecek insanların yaşadıkları yerdeki eşitlikçi birlikteliği. Bunların ikisinde de öne çıkan kimlik, "şu milletin üyesi", "bu dinin mümini" gibi kavramlar değil, yurttaşlık oluyor. Onun için, bu "yurttaşlık" kavramı üstünde biraz duralım.

Türkçe "yurttaş"ı, Batı dillerinin "citizen"ı anlamında kullanıyorum; tarihler bir hayli farklı olduğu için bu kavramların zamanla edindikleri çağrışım ve yan-anlamlar da tam tutmuyor. "Citizen", şüphesiz, "site", yani "şehir" kavramından türediği için bizdeki "hemşehri"ye de yakın. Ama aidiyeti bir şehirlilikle sınırlı değil. Fransız devriminden bu yana "citoyen" en az yükümlükleri kadar hakları olan, özgür bir birey olarak tanımlanmıştır. "Citizen", "citoyen" ve "yurttaş"ta önemli olan bir yan-anlam, bir yeri başkalarıyla paylaşan bir birey olmasıdır. Yurttaşın, yurdu olarak bildiği yerde yaşayan insanlarla etnik, dinî vb. bir ortak kimliği paylaşması gerekmez. O "yurt"ta yaşayan biri olarak, öyle olduğu için, orada herkesle eşit haklara sahiptir.

1991 yazında Türkiye'deki Kürt sorunu, üstüne yazdığım bir metinde, bireyin egemenliğinden söz etmiştim. Türkçe'de "egemen" kavramı da bir hayli bulanık. Bazan "hâkim", bazan da "hükümran" anlamında kullanılabiliyor. Nitekim, Kurtuluş Savaşı sırasında da formülasyon "hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir" diye yapılmış, sonra bu cümle "egemenlik" olarak yeni dile çevrilmişti. Devletin başka devletler düzeyinde "hükümran" (sovereign) olmasına paralel biçimde, ülke içinde de birey "hükümran"dır (sovereign).

Bireyin bu hükümranlığının sağlanmasını her ülke kendi tarihî gelişmesinin koşullarına göre farklı biçimlerde yerine getirebilir. Biz burada, Türkiye'nin özgül koşullarını ve bu çerçevede yapılması gereken değişiklikleri ele alalım.

Türkiye'de devletin merkeziyetçiliği çok gerilere uzanan bir olaydır ve bu ülkedeki etnik sorunlardan bağımsız olarak, kendi başına da reform gerektiren bir yapısal özellik haline gelmiştir. Sivil topluma kayda değer herhangi bir özerklik bırakmayacak şekilde hayatın her alanına girmiştir devlet ve bu alanların bazılarında üstelik tekel biçiminde varolmaktadır. Ekonomide, eğitimde, hattâ dinde, devlet bütün

ağırlığıyla vardır ve bu varlık biçimiyle toplumu güdükleştirmektedir.

Özellikle yönetimde ve eğitimde ademi merkeziyetçileşme etnik sorunun uygar bir kanala girmesi için de zorunlu görünüyor. Türkiye halkı artık yerel yöneticilerini ve kamu görevlilerini kendi seçme aşamasına gelmiştir. Herhangi bir ilin valisinin, polis müdürünün vb. o ilde yaşayan halka karşı sorumlu olması sağlanmalıdır. Seçilecek il meclisleri şimdiki etkisizlikten çıkmalı, gerçek meclisler haline gelmelidir. Ayrıca, ilçelerin de kendi düzeylerinde gerekli özerklik alanları tanımlanmalıdır.

Eğitimde de ademimerkezileşme zorunlu hale gelmiştir. Aslında, kâğıt üstünde kalmış bir "tevhid-i tedrisat" kanunu altında ve onun getirdiği kısıtlılıklara rağmen, fiilen, ciddi bir çok - parçalılık halen sürüyor. Laikliğini kaybetmiş bir laik "sistem" bir yanda; onun yanında imam hatip okulları ve gayrı resmî Kur'an kursları. Devlet okullarının yanında farklı tarihleri ve yapıları olan özel okullar: yabancı okulları, Anadolu liseleri, daha yeni özel liseler vb. Bütün bunların neyin "tevhid"i olduğu belli değil. Devlet hâlâ, yurttaşına güvenemediği için, ne yerlisine ne yabancısına inanmadığı için, müfredatı belirlemek, örneğin aynı tarih, aynı Türkçe derslerini okutmak üzere, eğitim sistemindeki merkezî belirleyiciliğini sürdürüyor. Ama nicedir asıl eğitim okulların dışına kaydı. Kurslar onsuz edilmez oldu. Ortaöğrenim aşaması için olsun, yüksek öğrenim aşaması için olsun, Milli Eğitim sisteminin dışındaki kurslara devam etmek bir zorunluk.

Bu keşmekeşten çıkmanın yolu fiilen varolan farklılaşmayı resmîleştirmek ve topluma çocuklarının okulları üzerinde daha fazla denetim hakkı vermektir. Eğitim Bakanlığı laik öğretim yapan okullarını elbette yaşatmalı ve çoğaltmalı ve bunlarda verilen eğitimi ciddi bir şekilde reforma tabi tutmalıdır. Ama bu sistemin dışında okullar açılabilmelidir.

Bunlara devlet malî olarak karışmaz, topluluk kendi okulunu açar ve yaşatır. Bu arada, herkesi memnun etme kaygısıyla bakanlık okullarının laik öğretimine karışılmaz. Lisede Darwin okunup okunmayacağı yeni Eğitim Bakanının seçmenlerine verdiği söze göre belirlenmez. Etnik topluluklar da kendi okullarını açıp kendi dillerini öğretebilmeli ve gerekli özerklik içinde eğitim yapabilmelidir.

Böyle uygulamaların hemen baştan büyük bir olgunluk içinde yürütüleceği kanısında değilim. Türkiye'de varolan - ve hiç de az olmayan- bütün çelişkiler saydığım bütün bu yeni kurumlara mutlaka yansıyacaktır. Bunlara karşı, çeşitli düzeylerde alınacak tedbirlerle, bazı temel işlevlerin yozlaşmadan sürmesini sağlamak gerekir. Bu tür kaygılarla, örneğin Eğitim Bakanlığı'nın reformdan geçmiş laik öğretiminin sürmesi gereğini vurguluyorum. Özerkleşen kurumlarda işlerin iyi yürümesi için deneyim birikimi, bunun için de zaman gerekiyor. Ama aslında yapabileceği, hattâ yapması gereken birçok işi kendi inisyatifiyle yürütmesine, bu şekilde olgunlaşmasına imkân tanınmayan bir toplumda böyle sakarlıklar kaçınılmazdır. İnisyatifli olmayı öğrenmenin tek yolu da, inisyatife sahip olmaktır. Bu türden bir özerkleşme ve ademimerkezileşme sürecine daha önce girmiş olsaydık, şimdiye kadar birçok sorunumuzu da çözmüş olurduk. Ama bunu daha fazla geciktirmenin, toplumun deneyerek ve öğrenerek kendini yetiştirmesini daha fazla ertelemenin anlamı yoktur.

Anlattığım cinsten uygulamalar sonunda bir çeşit federalizme gider. Ancak bu, etnik temellere dayanan bir federalizm değildir. Bu ikinci federalizm biçiminin Türkiye için pek fazla gerçekçi olmadığı kanısındayım. Bu, bir kere, bu ülkede yaşayan nüfusun dağılımı bakımından uygulama şansı tanımıyor. Evet, Kürtler güneydoğu ve doğuda yoğun, ama buralarda, başta Türkler olmak üzere, Kürt-olmayan birçok insan

yaşıyor; buna karşılık, Kürtler ülkenin her yerine dağılmış durumdalar. Bu nedenle etnik ve bölgesel temelleri olan bir federalizm çözdüğü sorundan çok yeni sorun yaratacaktır. Pratik güçlüklerin yanısıra, o tür bir federalizmin ilkesel düzeyde daha ciddi sorunları olduğunu düşünüyorum. Çünkü böyle "çözümler" aslında ayrılığı temel alan bir zihniyet üstüne oturmuş oluyor ve hayatı birleştirmekten çok ayırmaya yönelik dinamikleri harekete geçiriyor.

Bu tarz bir federalizme kimse için inandırıcı olmayan bir çözüm olarak yatırım yapmaktansa, daha cesur davranıp açıkça ayrılığı düşünmeyi ve tartışmayı tercih ederim doğrusu. Ama yukarıda kısaca değindiğim nedenlerle, Türkiye'de ayrılığı düşünmek de hiç kolay değil. Öte yandan, benim anladığım federalizm için, ancak temel gereklerini saymakla yetindiğim "yurttaş hakları" bir zorunluktur. Öyle bir sistem ancak bu haklara ve dolayısıyla onların verdiği sorumluluğa sahip bireylerle yürür. Bunlara karşılık, şimdiki sistemin, şimdi anlaşılan anlamıyla "üniter devlet düzeni"nin devamı konusuna gelirsek, bunun büyük felâketler yaratmaksızın sürebileceğine inanmıyorum.

Etnik temele dayalı federalizm, tarihin bu aşamasında, ulusal kimliğin örtük ya da açık biçimlerde vurgulanması, körüklenmesi demektir: yani, doğal ve olumlu olan "milli-"ye sürekli "-yetçi"nin eklenmesi koşullarını yaratır. Dünyanın bu bölgesinde varolan ideolojilerin totaliter, baskıcı özelliklerini düşünürsek, böyle bir hukuki yapının saldırgan bir milliyetçilik potansiyelini her zaman var edeceği sonucunu da çıkarabiliriz. Nitekim, böyle bir yapı içinde bunca yıldır varolan Yugoslavya'da son bir yıl patlak veren gelişmeler bu çözümün yetersizliğini ortaya koyuyor. Aradan çok zaman geçtiği için, iç savaş öncesi Lübnan'ın hukukunu şimdilerde pek hatırlamaz olduk. Ama Orta Doğu'nun bu küçük, ama ulusal ve dinî farklılıklar bakımından çok karışık ülkesinde de bü-

tün "etni"lere belirli katı kotalar içinde seçme/seçilme hakkı tanıyan bir anayasa vardı- o hukukî düzenleme de Lübnan'ın birliğini sürekli kılamadı.

Ulusallık değil de yurttaşlık temeline göre kurulmuş bir toplumda, devletin, Fransız Devrimi sonrasında formüllendiği gibi, egemen olduğu alanda yaşayan bütün "etni"lere eşit mesafede davranan bir devlet olması zorunludur. Onun için, desantralize bir toplumda özgür ve özerk bireyler olarak yaşamanın ön koşulu, içedönük milliyetçilik yapmayan devlettir. İsviçre'nin birliği sözkonusu olduğunda Almanca konuşanların Fransızca konuşanlara şüpheyle bakması, Belçika savaşa girecek olsa Flaman asıllıların Valonlara gıcık kapması kadar absürd bir şey olamaz. TC devleti de artık bunu öğrenmeli. Bir toplumda yaşayan insanların o toplumdan sorumlu olması, o toplum için fedakârlığa hazır olması, o toplumu sevmesine bağlıdır. O toplumu sevmesi için neler gerektiği de ortada.

Gelgelelim, herhangi bir verili ülkede çoğunlukların, azınlıkların yeterli eşitlik, özgürlük içinde yaşamalarının sağlanmasında, ne kadar iyi düşünülmüş ve düzenlenmiş olursa olsun, yalnız o ülkenin içsel kurallarının yetmeyeceği kanısındayım. Bu söyleyeceğim görece uzun-vadeli bir iş, ama mutlaka olması gerekiyor: şimdikinden daha yeterli bir uluslararası hukukunun oluşması ve bu hukuku gözetecek uluslararası kurumların kurulması pratik bir zorunluluktur. Şimdiye kadarki kutuplaşmış dünyada Birleşmiş Milletler gibi örgütler buna benzer işlevleri yerine getiremediler, çünkü başta ABD olmak üzere, dünyada varolan haksızlıkların birçoğunun zaten doğrudan doğruya nedeni olan büyük güçlerin hegemonyasından kendilerini kurtaramadılar. Böyle uluslararası kurumların oluşması bugün de kolay değil, ama düne göre daha muhtemel. Yukarıda. "tavan/taban" deyimlerini kullanmıştım: tabanda "yurttaş", tavanda "dünyalı". Bu

ikilinin birbirini gerçekten tamamlaması için böyle kurumlara da ciddi bir ihtiyaç var. Çünkü dünya henüz bu düzene geçmenin kültürünü tam olarak almış ve sindirmiş değil.

Ek: Türk Milliyetçiliğinin Açmazı

Milliyetçi ideoloji dünyanın her yerinde çelişkili olmak zorundadır. Bunun başlıca nedeni, her türlü milliyetçiliğin "-çiliğini" yaptığı "milliyet"i abartılı bir biçimde övmesi ve yüceltmesi, dünyanın merkezine koyması, dünyaya ve insanlığa o merkezin çıkarları açısından bakmasıdır. Düpedüz yanlıştır bu. Milliyetçi ideolojilerin varsaydığı "üstün" milletler yoktur. Tarihin her döneminde öne çıkan, çeşitli başarılar gösteren milletler olmuştur, karşılaştıkları sorunlara, bütün insanlığı da ilgilendiren olumlu cevaplar vermeyi başarmış milletler de olmuştur. Ama bu örnekler, bazı milletlerde *içkin* bir üstünlük olduğunu kanıtlamaz. Milletler kadar, evrensel konjonktürler de önemlidir. Bir milletin dünya uygarlığına kattığı değerler başka milletler tarafından da alınabilir, özümlenebilir ve aşılabilir. Ayrıca, kendi "üstünlüğü" inancından hareket ederek bunu başkalarına empoze etmeye çalışan milletler, o başkalarıyla birlikte kendi başlarına da felâket getirmişlerdir.

Dünyanın her yerinde çelişkili olmakla birlikte, bazı milletlerin milliyetçilikleri daha da çelişkili olmak zorundadır, o milletlerin yaşadığı tarihlerin sonucu olarak. Türkiye de bu kategoriye giriyor. "Türk milliyetçiliği" yapmak zor bir şey, çünkü Türkiye'nin millî bir tarihi yok.

Bugün Türkiye Cumhuriyeti adıyla bilinen ülkenin toprakları üzerinde yaşayan bizler, Osmanlı toplumunun mirasçılarıyız. Osmanlı tarihi ise klasik anlamda "millî" değildir. Bu koca devletin sınırları içinde yaşayan çok çeşitli topluluklar arasında, Türkler bir tür "ana unsur" sayılabilirdi. Ama

geniş Osmanlı uygarlığına ve kültürüne Türklerin katkısı ötekilere göre daha sınırlıdır. Başka yerlerde olduğu gibi bizde de milliyetçi sağcılar, askerî güce, askerî başarı ve kahramanlığa büyük değer verirler. Türk milliyetçiliğinde, "askerî değerler", hâlâ son derece önemli bir yer tutar. Osmanlı devletinin de, doğrusu, uzun süreli askerî başarıları vardır. Gelgelelim, bu başarıları bütünüyle "Türklere" mal etmek bir hayli güçtür. Çünkü çok erken dönemlerden itibaren, o başarıların sahibi olan ordunun temel gücü gayrı-Türk'tür. Devşirme sistemiyle Müslümanlaştırılmış, Acemi Ocağından geçerek Kapıkulu askerinin çeşitli sınıflarını doldurmuş Hıristiyanlardır. Dolayısıyla Osmanlı'nın askerî başarılarını "asil Türk kanı"na bağlamak mümkün değildir.

Aynı durum genel devlet yönetimi için de geçerlidir. Osmanlı devletinin en belirleyici olmuş devlet adamlarının büyük çoğunluğu ayrı kökenden gelmedir: Gedik Ahmet Paşa Rum'dur, Mahmut Paşa Rum ya da Sırp'tır, Damat Makbul İbrahim Paşa Rum, Rüstem Paşa Hırvat, Sokullu Mehmet Paşa Sırp'tır. Duraklama döneminden sonra devşirme sistemi yozlaşmaya başlarken, saraya alınmış Kafkas kökenli köleler, kulların yerine geçmeye başlar. Böylece, belirleyici devlet adamları Çerkes, Abaza ve Gürcüler arasından çıkar.

Aslında Osmanlı hanedanının kendisi de teknik anlamda Türk değildir. Aşağı yukarı bütün padişahların anneleri gayrı-Türk ve gayrı-Müslim kökenli cariyelerdir. Çağın mantığı bakımından bunda yadırganacak bir şey yoktur, çünkü Avrupa'nın bütün hanedanları da karşılıklı kız alıp vermiş ve ulusal saflığını koruyan hiçbir hanedan kalmamıştır.

Osmanlı toplumu içinden yeşerip gelişen kültür de millî değildir- yani, ırkçı yanı ağır basan bir milliyetçilik açısından bakıldığında. En büyük Osmanlı mimarı olan Sinan kendisi Türk asıllı değildir. Müzik, aynı şekilde, bu topraklarda yaşayan bütün halkların eşdeğer katkılarıyla oluşmuş-

tur. Makamların adlarında bile "Hicaz", "Acem", "Kürdî", "Irak" kendilerini belli eder. Millî dile dayandığı için her zaman daha millî olması gereken edebiyata gelince, zaten Osmanlı dilinin kendisi tam olarak millî sayılamaz. Ayrıca, aruz ölçüsünden söz sanatlarına, Osmanlı şiiri-yani edebiyatın temeli- Arap ve Fars şiirlerinin, özellikle Fars edebiyatının hegemonyası altındadır.

Sonuç olarak, böyle bir tarihte, "Türk" milliyetçiliği yapmak zordur. Gerçek tarihte yaşananlar, "Türk" vurgulu bir milliyetçiliğe uygun malzeme vermez. Zaten bu tarz bir milliyetçiliği benimsemiş olanlar, tam da bu nedenlerle, Osmanlı tarihinden hoşlanmaz, Osmanlı kültürünü çok küçümserler.

İlle de "Türk" milliyetçiliği yapmak isteyenler için bu önemli bir sorun elbette; ama böyle merakları olmayanlar açısından sorun olmadığı gibi, bu tarihin olağanüstü güzel bir yanı da var.

Ivo Andric'in ünlü *Drina Köprüsü* romanında, 19. yüzyılda, Sırp öğrencilerin aralarında tartıştıkları ilginç bir bölüm vardır. 19. yüzyıl bütün dünyada milliyetçiliğin şahlandığı çağdır ve Osmanlı egemenliği altındaki gayrı-Türk ögeler arasında milliyetçilik egemen ideoloji olmuştur. Bu kitapta Sırp milliyetçisi öğrenci, Sokullu Mehmet Paşa'yı örnek göstererek Osmanlı'ya hıncını dile getirir: Osmanlı, bir Sırp olan Sokullu'yu kendi amaçları için kullanarak, Sırp dehasını sömürmüştür, ona göre. Solcu öğrenci ise bambaşka bir değerlendirme yapar: Osmanlı buralara kadar gelip bu koca sistemi kurmasa, Sokullu, köyünde yaşayıp ölen basit bir çiftçi olarak kalabilir, onu bir deha haline getiren toplumsal merdivenle hiç karşılaşmayabilirdi. Gerçekten de doğrudur bu yaklaşım ve Osmanlı kültürüne katkıları olmuş bütün gayrı-Türk bireyler için aynı şey söylenebilir- örneğin Mimar Sinan için.

Osmanlı deneyi, bütün insanlık tarihi açısından değerli bir deneydir. Değerli olmasının başlıca nedeni de milliyetçiliğe yol açmayan ortak bir kültür yaratmayı başarmasıdır. Bu bakımdan Osmanlı kozmopolitizmi, zamanca kendisinden sonra gelen milliyetçilikten daha ileri bir yapıdır. Ne var ki, milliyetçilik de önemli bir olgudur ve bugün bile tarihin akışını etkilemektedir. O dönemde, felsefesi yapılmamış, pragmatik gereklerden, kendiliğinden bir biçimde evrilmiş Osmanlı "enternasyonalizm"inin, çeşitli milliyetçiliklere göğüs germesinin imkânı yoktu (bunu destekleyen, sosyalist Vlahof Efendi gibi Osmanlı mebusları da kendi milletlerinin baskısını durduracak güce sahip değillerdi).

Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel ögesi olan Türkler de, sonunda milliyetçiliğe milliyetçilikle cevap verdiler. Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin gibi yazarların Rumeli'de başlattıkları yeni milliyetçi akım, çağın etkileriyle, daha baştan "ırkçı" denebilecek bir karakterle ortaya çıktı. Bu milliyetçilik, Osmanlı'nın çok-renkli mozayiğini kötü bir kozmopolitizm, bir ulusal yozlaşma olarak değerlendirmek durumundaydı. Bu milliyetçilik, o dönemde İttihat ve Terakki'nin benimsediği ideoloji oldu. Gelgelelim, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı devleti iyice dağılır ve yeni Cumhuriyet kurulurken, bu mücadeleyi yürüten önder ve kadroların ideolojisi de temelde bundan çok farklı değildi- tersine, *Genç Kalemler*'den başlayan milliyetçi ideolojinin ırkçı vurguları Cumhuriyet'in resmî ideolojisinde daha da fazla benimsendi. Bugün hâlâ okullarda kullanılan "Göç Yolları" haritalarıyla Orta Asya'nın uygarlığın beşiği olduğunu iddia etmek, Hititleri, Sümerleri, belli başlı bütün uygarlıkları Türk uyruğuna geçirmek, dili özleştirmeye çalışmak, bu yoğun ırkçı-milliyetçi çabanın bazı örnekleridir. Mustafa Kemal'ın isteğiyle, daha sonra Türk Tarih Kurumu'nu oluşturacak bir kurulun hazırladığı *Türk Tarihinin Anahatları* adlı kitap, altı

yüz küsur sayfalık "Türk tarihi"nde Osmanlı dönemine elli sayfa ayırır.

Osmanlı'yı böylesine yadsıma nedenlerinden biri, Gökalp milliyetçiliğinin Kemalizm'e dönüşme sürecinde, antiklerikal ögenin ağırlığının artmasıdır. Gökalp hâlâ "ırkım Türk, dinim İslâm" diyordu. Bu sırada, Osmanlı sınırları içinde Türk'ten başka Müslümanlar da vardı. Arap Osmanlı yurttaşlarının sayısı Türkler'e eşitti. Ama Dünya Savaşı sona erdiğinde İmparatorluğun Arap eyaletlerinden ve nüfusundan eser kalmamıştı. Dolayısıyla, "dinim İslâm" demek, Gökalp zamanında hâlâ taşıdığı reel-politik önemi kaybetmişti. Üstelik bu süreç içinde Müslüman Araplar Hıristiyan İngilizler'le anlaşarak Osmanlı devletine başkaldırmış, ırkçı-milliyetçi entelicensiya açısından "devleti (ya da "bizi") arkadan vurmuş"lardı. Bu da, yeni "Türk" milliyetçiliğinin dine ve "din kardeşlerimiz"e daha soğuk bakmasını kolaylaştıran bir etkendi. Ama hepsinin gerisinde, Mustafa Kemal'de ve az sayıda fikir arkadaşında somutlaşan milliyetçi ideoloji tipinde, Türkiye'nin geri kalmışlığından dini sorumlu tutma eğilimi yatıyordu.

Bu yeni milliyetçilik, ırk temelinde tanımlanmış bir "Türklük" kavramı üzerinde oluştu. Böylece, ortaya çok önemli bir yeni sorun çıktı: dünyada "Türk ırkı"ndan pek çok insan vardı, ama bunların organik anlamda ortak bir tarihi yoktu. Aradaki ilişki, örneğin Osmanlı tarihinden gelmiş bir Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı ile Sovyetler'deki bir Uzbek arasındaki ilişki, gerçek tarihî bir anlamda, yoktu. Ancak iki tarafın belirli bir kalıp içinde düşünen "aydın"ları böyle bir ilişkiyi platonik bir biçimde varedebiliyorlardı. Dolayısıyla bu *potansiyel* bir ilişkiydi ve bu çerçevede bir "ortak Türk tarihi" olmuş bir şey değil, *olabilecek* bir şey ya da *olması istenen* bir şeydi. Yaşanmış bir geçmişe değil, belki yaşanabilir bir geleceğe ilişkindi.

Cumhuriyet rejiminin ilk yıllarında yeni bir Türk kültürü yaratma çabaları arasında bir Türk mitolojisi oluşturmak yolunda girişimler görüldü. Kahramanları "Ay Han, Gün Han", "İstemi Han" vb. olan birtakım oyunlar, operetler yazıldı, oynandı. Bunları şimdi kimse hatırlamıyor, çünkü estetik düzeydeki perişanlıklarının yanında, varolan ideolojiyi etkileme imkânları da yoktu. Oysa, *Dede Korkut* gibi otantik metinlerden yola çıkılarak Anadolu'da yaşamış Türklerin mitolojisine gidilebilirdi; bunu yaparken de, aynı coğrafyada varolmuş başka mitolojilerle ilişkiler araştırılabilirdi. Örneğin, "Tepegöz" gibi bir yaratıkla "Cyclop" arasında göz çıkaran paralellikler vardı. Biraz eşeleyince, o kadar belirgin olmayan başka ortaklıklar da günyüzüne çıkarılabilirdi. Ama milliyetçi-şoven-ırkçı ideoloji bilimsellikle bağdaşmaz. Bütün totaliter/dogmatik ideolojiler gibi milliyetçi ideoloji de üzerinde önceden karar verdiği sonuçlardan yola çıkar ve seçmeci bir tavırla, aynı zamanda tümdengelimci bir yöntemle, ampirik kanıtları bu sonuçları desteklemek üzere yeniden-düzenler. Ampirik kanıtları inceleyerek, önceden belirlenmiş olmayan sonuçlara doğru ilerlemeye tahammülü yoktur.

Dolayısıyla, "ırk" temelli milliyetçilik, yani 1923-38 döneminin egemen milliyetçi ideolojisi, el attığı bütün alanlarda, Türkler'in *olmayan* tarihini "yeniden-inşa" etmeye çalıştı. Olmayan tarihle birlikte olmayan bir dil yarattı.

Bu tarz milliyetçiliğin önemli aydınlarından biri olan Yakup Kadri'nin yazdıklarına bakıldığında, "olan"la "olmayan" arasındaki çelişki sık sık su yüzüne çıkar. Yakup Kadri bir milliyetçidir; ama gerçek Türk tarihinde (yani, yaşanan, organik tarihte) kendisini özdeşleyebileceği değer bulmakta zorlanır. Yunus Emre'yi, Bektaşi geleneğini sever, ama genel olarak Osmanlı kültürüyle uzlaşamaz. Batı'yı emperyalist bulur, onunla da çelişki halindedir; ama benimsediği değerler de ağırlıkla Batı kökenlidir. Çevresine bakınca, *Yaban*'da

anlattığı köylüleri görür: "Siz Türk değil misiniz?" diye sorunca, "O senin dediklerin Haymana'da oturur" diyen köylüleri. Dolayısıyla Yakup Kadri, kuşağının öbür seçkinci aydınları gibi, sonuçta, milletsiz bir milliyetçidir. "Olan" değil, "henüz olmayan" milletine bağlıdır.

Sonuç olarak, "Türklük" temeline bağlı bir milliyetçilik, varolan başka birçok milliyetçilik biçiminden de daha çelişkili bir ideolojidir. Öyle ki, bu tür milliyetçiliği bugünün Türkiye Cumhuriyeti'nde yapmak, Türkler'in yoğun olduğu başka yerlerde yapmaktan bile daha güçtür. Örneğin Kırgızistan'da "Kırgız kanı" temelinde bir ırkçı-milliyetçi ideoloji daha anlamlı olabilir. Çünkü orası görece çok daha izole bir yerdir ve insanlar arasında fazla karışma olmadığını tahmin edebiliriz. Türkiye'de ise kimin kimle karışmış olduğunu bilmek ne mümkün, ne de anlamlıdır. Bu durum, "Türk kanı" kavramına önem verenler için acı. Kendi dogmatik ideolojileri dışında bu kavramın gerçekliğini bulabilecekleri bir yer yok, ne geçmişte, ne de gelecekte. Böyle bir kavramla böyle bir ilişkisi olmayan, değerlerini "insanlık" kavramında bulanlar ise, çok güzel bir tarihin mirasçısı olarak yaşayacaklar bu topraklar üstünde.

Sonuç

Eski kozmopolit imparatorlukların yıkılmasından sonra, o enkaz üzerine kurulan yeni "ülkeler", genellikle sözkonusu topraklarda yaşayan *bir* halkın öncülüğünde oluştu. Bu bir halkın ulus-devletini kurduğu alanda, kural olarak, başka halklar da yaşamaktaydı. Dünyada kabul gören genel hukuk ilkelerine göre, bu ulus-devletler ya da devlet kuran uluslar, topraklarında yaşayan azınlıkların haklarını korumayı taahhüt ettiler. Ama bu taahhüt, kural olarak, işlemedi. Çoğu yeni ulus-devlet biriminde varolan "egemen" ulus ve azınlıklar,

daha önceki düzende, aralarında fazla sorun çıkmadan yaşamışken, bu yapıda sorunlar çoğaldı ve azınlıkta olanlar her yerde haksızlığa uğradılar. Bütün bu bölgede değişik kökenlerden insanlar içiçe yaşadığı için, bu sorunların yaşanmadığı hiçbir yer olmadı.

Bence sorun, "egemen-ulus" ve "azınlıklar" kavramlarının karşı karşıya gelme biçiminden doğuyor. "Azınlıkların haklarını gözeteceğim," diye söz vermek yeterli değil; çünkü sorunu bu terimlerle koymak, daha baştan, bir dengesizliği gündeme getiriyor. Dolayısıyla, bu "yeni devlet"e geçiş, bir *ortaklık* sorunu olarak ele alınmalıdır, sözkonusu topraklarda yaşayan bütün topluluklar o devletin kuruluşunda ve sorumluluğunda ortak olmalıdır. Bu, varolan toplulukların birbirleriyle ilişkileri içinde sayısal, kültürel, ekonomik eşitsizliklerini ortadan kaldırmaz, hiç değilse ilk aşamada. Ama ortak kurulan devlette bu anlayış içinde işler yürüdüğü ölçüde, giderilebilen eşitsizlikler giderilir. Bu, bir bakıma, şirkete ortak olmak gibi bir şeydir. Şirkette birinin payı az olabilir, ama bu onun da o şirketin sahiplerinden biri olmadığı anlamına gelmez. "Egemen-ulus" ve "azınlık" karşıtlığında ise hiçbir zaman, hiçbir örnekte, bu ortaklık, ortaklaşa sahiplik anlayışına ulaşıldığı görülmedi. Burada hep "asıl" sahip ve "sığıntı" ya da "zorba" ve "mazlum" imgeleri egemen.

Devletin kuruluşunda "sahiplik" ve "ortaklık" anlayışını yerleştirerek sorumluluğu da paylaştıktan sonra, hayatın asıl ağırlığını "yurttaş" temeline doğru kaydırmak gerekiyor. Bundan yukarıda yeterince söz ettim. Bu yapıya, son olarak, gene değindiğim, uluslararası denetimi de eklemeliyiz. Böylece, "federasyon", "özerklik" gibi, lafı daha "radikal" veya "ilerici" görünen, ama aslında ilericilikle hiç ilgisi olmayan "milliyetçi sorunsal"ın dışına da çıkamayan çözümler yerine, gerekli düzeylerde gerekli hukukî garantilerini bulan ulusaşırı bir yaşama biçimine geçmek mümkün olur.

EKONOMİ

Dünyada Ekonomi

"Ekonomi" Üstüne

EKONOMİ uzmanı değilim; ama bunu söylemek bile benim için fazla, çünkü "uzman olmasam da, ekonomiden biraz anlarım" demiş gibi de yorumlanabilirim. Oysa, bugün dünyada ve Türkiye'de varolduğu şekliyle ekonomiyi "biraz" dahi olsun, anlamıyorum.

Elbette herkes her şeyi ve bu arada ekonomiyi bilmek, anlamak zorunda değil. Ama benim "ekonomiden anlamam" dememin bundan öte nedenleri var. Yalnızca aklımın ermemesi, okuyup öğrenmeye, izlemeye fırsat bulamamak değil sorun benim için: *bugün varolduğu şekliyle ekonomiye karşı olduğum için öğrenmiyorum, öğrenmek istemiyorum.*

Öte yandan, daha önce yazdığım *Sosyalizm, Türkiye ve Gelecek*'te olsun, bu kitapta olsun, son analizde, bir toplumsal yaşama biçimi öneriyorum. Ekonomik bir boyutu olma-

yan bir "toplumsal yaşama biçimi" de elbette düşünülemez. Şimdikini reddettiğime göre, kendi önerdiğim sistemle uyumlu bir ekonomik etkinliğin nasıl bir şey olabileceği sorusunu ele almam gerekiyordu. Bu bölümde bunu yapmaya çalışacağım. Önerdiğim biçim, doğal olarak, varolan biçimin eleştirisinden çıkacak. Söylediklerimi birkaç "ara başlık" çerçevesinde özetlemek istiyorum. Burada anlatılandan, yeterince somut bir model henüz çıkmıyor; daha çok, bazı genel ilkeler, bazı hareket doğrultuları belirleniyor. Ancak, çok fazla kesinlikli, uygulamadan önce kendi düzeyinde neredeyse matematiksel bir kesinlikle doğrulanmış modellerin geçerliliğine zaten inanmıyorum. İç tutarlılığı kendi kavramsal çerçevesi içinde sınanmış ve sağlanmış teoriler, daha doğrusu öğretiler, insanlığa onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıl düşüncesinden, önce Aydınlanma'dan, sonra da Sanayi Devrimi'ni izleyen pozitivizmden miras kalmıştır. Bu öğretiler yaşadığımız yüzyılın, yirminci yüzyılın tarihini büyük ölçüde belirlediler. Ama yüzyılın sonuna iyice yaklaştığımız bugün, böyle öğretilerin son derece ciddi sakıncalarının bilincine vardık. Hiçbir öğretinin, gerçekliğin tamamını kapsayamadığını artık biliyoruz. Bu durumda, öğretinin doğruluğunda direttiğimizde, hayatı öğretiye uydurmaya çalışıyor, dolayısıyla hayatı daraltıyoruz - tabii ancak bir noktaya kadar. Sonra, hayat bizim zorlamalarımıza karşı kendi direncini ortaya koyuyor ve öğreti maddî ve manevî düzeyleriyle birlikte çöküyor.

Kendi içinde tutarlı modelin başlıca sakıncası, somut hayatla kendini nasıl sınaması gerektiği sorusunu bir soru olarak ciddiye almamasıdır. Varolan-sosyalizmin çöküşü, bu eksikliğin giderilememesinin getirdiği başarısızlığın çarpıcı bir örneğidir, ama tek örneği değildir. Örneğin, daha önce faşizm de aynı yanılgıyı daha kocaman boyutlarda işlemiş ve çökmüştü. Kaldı ki, karşı çıktığımı söylediğim "modern" ekonomi anlayışı da sonunda bu anlayışın o kadar uzağında değil.

Kendi içinde tutarlı modelin alternatifi, mutlak bir "pragmatizm" olmak zorunda değil - ve zaten bir ön-çerçevesi olmayan bir pragmatizm de düşünülemez. Yirminci yüzyılda, özellikle de elektroniğin gelişmesiyle, bilgi üstüne öğrendiklerimiz, edindiğimiz yeni kavramlar arasında, sibernetikte "feed-back" (geri-besleme) adı verilen süreç var. Bunun farkına varmamız (yani, basit sağduyu değil, sistemli bilgi çerçevesinde farkına varmamız) sibernetiğin gelişme süreci içinde gerçekleşti; ama böylece, en temel insan davranışlarında böyle bir olayın her zaman geçerli olageldiğini de anlamış olduk. Bir merdivenden indiğimizi düşünelim. Basamakların arası aynı değildir; milimetrelik farklar olabilir. Ayağımızı otomatikman bir önceki mesafeye ayarlı olarak bir sonraki basamağa indiririz. Ama bu basamak, bir öncekinden biraz daha alçak ya da yüksek olabilir. Ayak bunu hisseder ve sinir sistemi beyne yeni durumun mesajını gönderir. Beyin buna göre gereken refleksi gösterir, ayak, yoklayarak, o fazladan milimetreyi iner. Böylece, en fazla hafif bir duraksama veya sendeleme ile basamağa gereği gibi adımımızı atarız. Saliseden de çok daha kısa sürede gerçekleşen bu geri-beslemeler, karşı-tedbirler vb. olmasa, tökezler ve düşerdik.

Toplumda ve tarih sahnesinde olup bitenlerde de aynı mekanizmalar işliyor. Dolayısıyla tarihin bu aşamasında, *baştan kesinlikli olmamız gereken düzey, ilkeler düzeyidir.* Amaçlarımızı iyi saptamalı, hedeflerimizi iyi seçmeliyiz. Uygulama, yani o amaçların gerçekleşmesi, o hedeflere varılması süreci, ampirik gerçeklikle pratik içinde sınanacaktır. Ola ki, bu pratik, amaca ulaşmak için seçtiğimiz uygulama yönteminde yanıldığımızı gösterecektir. O zaman, amacı korumak istiyorsak, aracı değiştirmemiz gerekir. Örneğin, "proletarya diktatörlüğü" uygulamasında -en azından bilinen biçimdeki uygulamasında- bu *aracın,* komünizmin eşitlik ve

özgürlük *amacına* götürmediği, aslında pek çok geri-besleme ile ortaya çıkmıştı; ama *araçta* ısrar edildi, o zaman da amaçtan sapıldı.

Dolayısıyla ben bu bölümde, ekonomi alanında geçerli olduğuna inandığım genel ilke ve amaçlar üstünde daha çok dururken, uygulamaya ilişkin somut önerilere ancak bu çerçeve sınırlarında yer vereceğim.

"Ekonomi"nin Egemenliği

Kapitalist sistem bugün dünyada egemen. Hele varolan - sosyalizmin çöküşü ve bu rejimle yönetilen toplumlarda bundan sonra ortaya çıkan eğilimler, kapitalizmin global egemenliğini adamakıllı pekiştirdi.

Kapitalizmin temelinde belirli bir ekonomi anlayışı yatar. Şüphesiz kapitalizm sadece bir ekonomi anlayışından ibaret değildir, ama sonuçta kapitalizmde hiçbir şey ekonomi kadar önemli değildir. Sistemin tarih içinde gelişmesi de böyle olmuştur. Bugün dünyada, kapitalist sisteme başkalarından çok önce geçmiş, dolayısıyla bu sistemi geliştirme ve güçlendirme fırsatına erken ulaşmış toplumlar var. Batı'da öbeklenen bu toplumların zamana iyi kötü dayanmış, siyasi sistemleri, etik kodları vb. oluşmuş. Ama hepsinin temelinde, Adam Smith ve Ricardo'lardan başlayarak bugünlere gelen belirleyici bir bakış açısının yer aldığını görüyoruz. Çağdaş Batılı toplumların genel sistemlerinde, sözgelişi J.J. Rousseau'nun da etkileri vardır, ama bunlar, ekonomi-politikçilerin etkileri kadar güçlü değildir. Smith'den bu yana, kapitalist ekonominin söyleminde birçok yenilik ve değişiklik oldu, ama temel mantık değişmedi.

Kapitalizmin alternatifi olan sosyalizm de doğal olarak ekonomi üstüne başka her konudan fazla kafa yordu. Sosyalizmin Marksist versiyonu, işe, toplumsal hayatın temelinin

ekonomi olduğu noktasından girdi. Marksist analiz yönteminde merkezî yeri olan "altyapı/üstyapı" kavramları, doğrudan doğruya ekonominin bu önceliğini anlatırlar.

Marx ve Engels, daha kendi hayatları süresinde, kendi yetiştirdikleri "Marksistler" ile, ekonominin önceliğinin, belirleyiciliğinin nasıl anlaşılması gerektiği üzerine tartışmaya girmek zorunda kaldılar. Gelgelelim, "ekonomik indirgemeci" tavrın yanlış olduğunu ileri sürmekle birlikte, bunun nasıl yanlış olduğunu ya da doğru yöntemin ne olması gerektiğini açıklamakta yeterince net olamadılar. Onlardan sonra da "ekonomizm"e karşı çıkan Marksistler oldu, ama sorun gene netleşmedi. Daha doğrusu, şu ya da bu biçimde "ekonomist" denebilecek bir tavrı sürdüren Marksistler çoğunlukta oldu, ülkede ya da partide iktidarda oldu, kısacası belirleyici oldu.

Görece yakın bir zamanda, Althusser okulu, ekonomizm sorunu üzerinde hayli fazla teorik çalışmaya girerek bazı önemli önermeler getirdi. "Ekonomi temeldir," ne demek? Bundan kapitalizmdeki gibi bir ekonomiyi anlıyorsak, kapitalizmden önceki toplum biçimlerinde böyle bir ekonomi görmek mümkün değildir. Feodal toplumun, köleci toplumun, her toplumun kendine göre bir ekonomik hayatı (ya da hayatının ekonomik bir düzeyi) vardır, ama o toplumlarda ekonomi hiç de önemli bir rol oynamaz. Sözgelişi, Galapagos Adaları'nda yaşayan insanların hayatında ekonominin hiçbir belirleyiciliği olmamıştır (kapitalizm o adalara da bir biçimde girinceye kadar). Sözgelişi, feodal toplumlarda olagelmiş önemli olayların hiçbirinde ekonomi ya da ekonomik zihniyet kayda değer bir rol oynamamıştır - tersine, feodal mantık, kapitalist anlamda bir ekonomik yaklaşımla, bu anlamda bir "rasyonalite" ile temelden çelişir.

Öyleyse neden altyapı "ekonomik temel"dir ve tarih boyunca belirleyici olmuştur? Althusser okulu bu soruya şu cevabı vermişti: "Marx bu önermesinde 'ekonomi'yi 'kapitalist

ekonomi' anlamında değil, 'maddî hayatın üretimi ve yeniden-üretimi' anlamında kullanıyordu." Bu açıklama, analiz yöntemine şu önemli farkı getiriyordu: Bir toplumun maddî yapısı, üretici güçleri ve üretim ilişkileri, o toplumda ne tür ilişkilerin egemen olacağını belirler; bu dolaylı anlamda, "altyapı belirleyicidir." Böylece, Marx'ın dediği gibi, köleci toplumun maddî üretim ve yeniden-üretiminin genel koşulları, Yunan sitesinde politikanın egemen yapı olmasını, Orta Çağ'da aynı koşulların biçimlenmesi ise ideolojinin (dinin) egemen olmasını zorunlu kılmıştır. Aynı şekilde, maddî gelişme kapitalizmi yaratacak düzeye eriştiğinde, bu yeni koşullarda egemenliğin ekonomi düzeyine geçmesi de kaçınılmaz olmuştur.

Bu kitabın bağlamında, Althusser okulunun ekonomizm sorusuna verdiği cevabın teorik geçerliliğini, doğruluğunu tartışmak istemiyorum. Gene de, önemli bir sorunun tartışılmasına önemli olduğunu sandığım bir yorum imkânı sağladığı için, öteki dar kalıbın dışında bir bakış aralığı sağlamak üzere, onların bu katkısına değinmek gereğini duydum.

Konu, varolan - sosyalizmin bilinen tarihine doğrudan bağlanıyor. Ekonomist olmayan bir sosyalist, "sosyalizmin kuruluşu" gibi süreçte, önceliği *üstyapıya* tanımak durumundadır; bu ise, varolan-sosyalizmin gelmiş geçmiş kadrolarının yaptıklarının tam karşıtıdır. Yalınkat bir "ekonomi belirleyicidir" anlayışından yola çıkınca, üstelik kendi içinde ciddi bir evrilme ve yetkinleşme potansiyeli taşıyan kapitalist ekonomiyi aşma çabalarında başarısızlığa uğrayınca, sosyalizm kendini kapitalizmle aynı sorunsal içine hapsetti ve burada doğal olarak boğuldu. Burada acıklı olan, "ekonomi" kavramının taşıdığı anlamsal bulanıklığı çözemeyen sosyalizmin, böylece kapitalizmin temel mantığının dışına çıkamaması ve bütün büyük iddialarına rağmen fiilî tarih sahnesinde kapitalizmin bir *varyantı* rolünü oynamaktan kendini kurtaramamasıdır.

Buraya kadar, "Marksist" sosyalizmin dramından söz ettim. Ama genel olarak "sol"un dramı bundan ibaret değil. Marksizmi fazla sert, fazla ütopik bulan "gerçekçi" sosyaldemokrasi de, günümüzde, "kapitalizmi kapitalistlerden daha iyi yönetmek" gibi misyonlar biçiyor kendine. Doğrusu, geçmişte bunun bazı örneklerini vermedi değil - ama zaman zaman böyle bir şeyi başarmış olmak mıdır *solun* başarı ölçütü? Herhangi bir "insan hakları" örgütünün, idam mahkûmları fazla acı çekmesin diye, "usta cellât" yetiştirme kursu açması gibi absürd bir şey bu.

Solun bu durumları, kapitalizmin günümüzdeki egemenliğini perçinledi. Ama tabiî, kapitalizmin kendisi de, bir vakitler sanıldığı gibi entipüften bir sistem olmadığını kanıtladı. Kapitalizme karşı *taraflıyım:* sevmiyorum onu ve tarihe karışmasını istiyorum. Ama *taraflı* olmam, aynı zamanda *nesnel* olmamı ve kapitalizmin güçlü, dinamik yanlarını görmemi, değerlendirmemi engellememeli. Bu kitabın başka bölümlerinde de değindiğim gibi, kapitalizmin başlıca varkalma potansiyeli esnekliğinden, yeni yapıları kendine, kendini yok etmeden eklemleyebilmesinden kaynaklanıyor. Bunun, bölümün girişinde değindiğim "geri-besleme" mekanizmalarının akılcı bir kullanımıyla ilişkisi olduğunu sanıyorum (1968'le ilgili bölümde, varolan-sosyalizmin Prag'ın verdiği mesajı kabul edememesinin sonuçlarına da değindim).

Şimdi, bu ara bölümün başlangıcına dönelim: Kapitalist ekonominin söylemi. Tarihte bir ara, "Allah kelâmı" olarak bilinen bir şey tartışılamazdı. Sık sık, dünyevî yöneticiler de benzer bir tartışılmazlık otoritesi kazandılar. Çağımızda ise, "ekonomi böyle gerektiriyor," denince akan sular duruyor. Ekonomi karşısında hepimizin boynu kıldan ince. Bizleri yaşatan da ekonomi, yaşamamızın amacı da ekonomi. Ekonomiyi daha iyi işletmek için yaşıyoruz ki ekonomi iyi işlesin ve biz daha iyi yaşayalım! Böyle tuhaf bir totoloji bu.

Ekonominin hizmetindeyiz. "Şimdi kemer sıkılacak!" diyorlar, sıkıyoruz. İtiraz edemiyoruz, edersek, "Başka türlü ekonomi yürümez," diyorlar. "Fazla istihdamı gidereceğiz! Rantabl olmayan işletmeleri kapatacağız!" diyorlar. İtiraz edemiyoruz; ekonominin doğru işlemesinin konulmuş, denenmiş, kanıtlanmış kuralları çerçevesinde, çok inandırıcı bir biçimde, niçin işsiz, parasız kalmamız gerektiğini açıklıyorlar. "Yoksa rekabet gücümüz kalmaz!" diyorlar. Üretici ürettiğine fazla para isterse, rekabet gücümüz kalmıyor. Meğer başka yerlerde, tütünü, pamuğu vb. daha düşük maliyette üretebiliyorlarmış. Bütün bunların, uzun vadede bizim iyiliğimiz için olduğunu söylüyorlar. Şüphesiz, öyledir. Tek eksiklik, o uzun vadeyi yakalamaya çoğumuzun ömrünün yetmemesi. Ekonomistler, ekonomiyi yönetenler, her şeyi sonunda insanın iyiliği için yapıyorlar. Ne var ki bütün bu süreçler, bir vakitler insanların ruhunu kurtarmak için bedenini diri diri yakan engizisyoncuları biraz fazla hatırlatıyor.

Yukarıda biraz da rastgele değindiğim birkaç konu, Türkiye'de özellikle kötüdür: "kemer sıkma"nın sonu gelmediği gibi, "ekonominin işsizlik gerektirdiği" dönemlere karşın bir "işsizlik sigortası" bile oluşmamıştır. Ama böyle sorunlara karşı görece daha tedbirli olabilen ileri kapitalist ülkeleri de gözümde büyütmüyorum. Sorunlar da, tavırlar da, olduğu kadar "çözümler" de, üç aşağı beş yukarı aynı kapitalizmde. Örneğin işsizlik sigortası iki buçuk lokma ekmek sağlayabiliyor ama işsiz kalmış insanın psikolojik çöküntüsünü, ailesine duyduğu ezikliği vb. çözmeye yaramıyor.

Burada çok ciddi sorun, ekonominin bu tartışılmaz kararlarını verenlerin hep aynı ve bir yerde, onların verdiği kararların sonuçlarına katlananların da hep aynı ve bir başka yerde olması. Başka bir söyleyişle, büyük bir ciddiyetle ortaya çıkıp vahim ses tonlarıyla konuşan, "Bu dönem kemer sıkma dönemi," diyenler, aslında bir önceki dönemin kararlarını

vermiş, yani ekonomiyi, insanların kemer sıkmasını gerektirecek noktaya getirmiş olanlar. Ama onlar *bu* ekonomiyi biliyorlar ve karar veriyorlar; biz bilmiyoruz. Bu yapı, "doğru" kararları verme yeteneğine sahip olma adına, "yanlış" kararları verme ayrıcalığına ve hattâ tekeline sahip olduklarını gösteriyor. Varolan politik mekanizmalar -ki "bilmeyen" çoğunluğun, hiç değilse sonuçlara bakarak, "bilen" yetkililer üstünde biraz denetim kurabilmesinin tek yoludur- bu karar sahiplerinin çoğunu bize saydam bir biçimde göstermiyor. Politik kadrolarsa sözkonusu olan, verilen kararların ve onların sonuçlarına varmasının temposu, sınırlı parlamentarizmin oylama sıklığına pek uymuyor. Ekim 1991'de ANAP "seçim ekonomisi" uygulayarak kendini sevimlileştirdi ve seçimi kazandı diyelim. Ekim'i izleyen aylar boyunca bu kararların sonucunda ortaya çıkacak ekonomik keşmekeş herkesi deliye döndürse de, bunun sorumlusu seçimi kazanmış olacaktır. Ya da başkası kazandı, diyelim. ANAP'ın yarattığı felâketin sonuçlarına o katlanacak şu halde. Ya da tersine: İngiltere'de Labour kemer sıkıp petrol üretiminde önemli bir noktaya gelmişken seçimi kaybetti ve Thatcher uzun zaman Labour'ın bu petrol yatırımının rantını kullandı. Bu örnekler çoğaltılabilir, çünkü ekonominin zamanı ile politikanın zamanı bütün dünyada farklı.

Ama saydamlık sorunu politik kadrolarla sınırlı değil zaten. Bu kararların içinde bir ölçüde bürokrasi, çok çok daha önemli bir ölçüde de işadamları var ki, halk olarak onların bütün bu olup bitenlerde payını hemen hemen hiç göremiyoruz. Kapitalizmin bugünkü işleyişinde, halk somut alışverişleri izleyemeyeceğine göre, kimin ne yaptığını ancak basın kamuoyuna yansıtabilir. Ama özel sektörün reklamıyla yaşayan basın bunu ne dereceye kadar yapabilir?

Kapitalizmin yerleşik düzenin temeli olduğu, oturmuş, zenginleşmiş toplumlarda siyasî kadrolar (yukarıda değindi-

ğim gibi "sosyal-demokrasi" dahil) aslında "ekonominin gereklerini yerine getirir," varoluşlarının temel nedeni budur. Dolayısıyla bütün önemli kararların gerisinde işadamları vardır. Her yeni karar, her yeni rota değişikliğinde, nasıl olursa olur, kâr ve kazanç onların tarafında kalır, işsizlikten kemer sıkmaya her türlü kayıp da bizim tarafta.

İşadamları ve yardımcıları olan politik kadrolar ve bürokrasi, bizim için, Ekonomi Hazretlerinin riyasetinde bir döngü oluşturmuş durumdalar. Sürekli kriz içindeyiz. İlle Büyük Buhran kadar büyük ve çarpıcı olması gerekmiyor krizin. Daha ufakları da yetiyor. Kriz başlıyor, ekonomiyi bilen ve gerekli kararları verenler, çözümlerini düşünüyor, uyguluyorlar. Kriz atlatılıyor. Gelgelelim, krizi atlatmak için uygulanan çözümlerin yeni krizlere yol açmış olduğunu öğreniyoruz çok geçmeden. Böylece, "kriz → çözüm → yeni kriz(ler)" döngüsü içinde bata çıka gidiyoruz; durgunluktan enflasyona, derken stagflasyona. Şüphesiz bu krizler, krizi çözecek yetenekli iktisatçılar gerektiriyor. Bu teknik, teknokratik adamlar çözümler üretiyor; çözümlerden yeni krizler doğuyor.

Çözümlerde insan yok çünkü. Çözümün ögelerinin somut insanlarla hiç ilgisi yok. Biraz büyükçe çaplı bir örnek vereyim; altmışlı yıllarda, Almanya'da, düşük nitelikli sayılan bazı işlere insanlar yüz vermez oldu, böylece işsizlik değil de, iş arzında bir daralma oldu. Bu bir sorundu, bir krizdi. Yetkililer oturup düşündüler ve çok geçmeden çözüm buldular; daha yoksul ülkelerden göçmen işçi getirmek. Bunlar, hem Almanların beğenmediği işleri bayıla bayıla yapar, hem de fazla ücret talepleri olmazdı. Böylece işe girişildi. Her zamanki gibi, çözümde her şey iyi düşünülmüş, gerçekleştirme eylemleri de ustaca planlanıp örgütlenmişti. Sadece, bu işi yapacakların insan olduğu, bir kültüre ve aynı zamanda bir psikolojiye sahip oldukları unutulmuştu.

Herkesin kendi ülkesinde kalmasından yana değilim; tersine, her düzeyde serbest dolaşımın yararına inanıyorum. Sözgelişi, bizden Almanya'ya ve sonra başka Avrupa ülkelerine gidenlerin mutlak bir anlamda mutsuz olduklarını da sanmıyorum. Ama az sıkıntı çekmediler. Hâlâ da çekiyorlar. İlk gidenler bilmedikleri, anlamadıkları, hiç hazırlıklı olmadıkları bir ortamda kabul edilmek ve yerleşmek için didindiler. Onların çocukları şimdi başka türlü bir kimlik bunalımının perişanlığı içinde. Avrupalıların ırkçı tepkisi bir yanda (onların da "hazırlıksız" olduğu söylenebilir, aslında), bu tepkiye karşı bizimkilerde uyanan benzer tavırlar, atavistik eğilimler şu, bu. Sonuçta koskocaman bir insanlık dramı yaşandı ve yaşanıyor. Dediğim gibi, toplam sonuçları bakımından mutlak kötü bir durum değil bu, anlattığım; çoğu normal toplumsal olay gibi, olumlu ve olumsuzun bir karmaşası. İşçilerin kazandığı ücret, TC devletinin kazandığı döviz, Almanya'nın kazandığı ucuz emek dışında, daha anlamlı kazanımlar da oldu herhalde - ama ne pahasına! Ekonomik soruna çözüm olmak üzere verilen kararın *insanları* ilgilendirdiği önceden düşünülse, insanlar istenen işe hazırlansa, biraz daha iyi olmaz mıydı?

Ama kapitalizmin tarihi bunun irili ufaklı benzerleriyle dolu. Bir ekonomik girişimin çıkarları için yapılanlar, dünyanın koca bir bölgesinin bitki örtüsünü değiştirebiliyor, doğal/kültürel örüntülerini değiştirebiliyor ve binlerce insan yerini yurdunu bırakıp göçebiliyor. Göçtüğü yerde sefil olabiliyor, ama bunun sorumlusu da kendisi. "Göçmeseydi" deyip geçiveriyorlar. Başka bir düzeyde, "Bu işkolu rantabl olmaktan çıktı. Kendine yeni bir iş bul," deyiveriyorlar.

Seksenli yıllar boyunca, çokuluslu şirketler güçlenirken, işadamı tipolojisi de dünya çapında değişti. Hiçbir insanî kaygı, endişe taşımayan, toplumlara, topluluklara, işçilere, hizmetlilere, halklara, ancak soyut ve mühendisçe modelle-

rin zorunlu taşıyıcıları gözüyle bakan, yırtıcı işadamları ortalığı doldurdu. Kapitalizmin kendisi finans mekanizmalarında, borsalarda, genel monetarist yaklaşımlarda alabildiğine soyutlaşırken, "para yapma mühendisleri", insan canından ve kanından servet üreten yeni simyagerler kapladı her yeri.

Onun için bugün özellikle, her zamankinden fazla önemle sormak durumundayız: Kim bu Ekonomi Hazretleri, kim onun yeni Papaları, Kardinalleri, Müftüleri ve neye hizmet ediyorlar?

İnsan mı ekonomi için, ekonomi mi insan için?

Değer

Her bilimin bir "nesne"si vardır: İktisadın nesnesi de "değer"dir. "Değerin kaynağı nedir"? "Bir nesne nasıl ekonomik anlamda değerli hale gelir"? gibi sorular ve bunlara verilen cevaplar, başlangıcından bugüne iktisat söylemini oluşturan temel ögeler olmuştur.

Bütün bilimler gibi iktisat da ideolojiye komşudur. Ondan sürekli etkilenir. Ekonomik etkinlik, birçok bakımdan sınıfların karşı karşıya gelişinin en saydam biçimde görüldüğü hayat alanıdır. Dolayısıyla iktisatçılar, varlığını kendilerinin de gördüğü sınıf ayrımını, sömürüyü haklı göstermek için bir hayli uğraştılar. Fazla ayrıntıya girmeyeceğim: Bütün bu süreç boyunca, burjuva iktisadı, belki de sömürüyü gizlemek veya yoksaymaktan çok, kaçınılmazlığını ve uzun vadeli "iyi"liğini kanıtlamaya çalıştı. Bunun en iyi yolu da, "ekonomi" ile "insan" arasına belirli bir mesafe koymaktı. Burjuva iktisadı ilk evrelerinden bugüne kadar bu mesafeyi korumaktan, yani ekonomiyi *insansızlaştırmaktan* geri durmadı; hattâ denebilir ki, söylemlerini geliştirip incelttikçe, daha da "katıksız" bir "bilim"e doğru yol alma yanılsaması

altında, bu mesafeyi gittikçe derinleştirdi. Bunun, "bilimselleştirme" adı altında bir "mistikleştirme" süreci olduğu söylenebilir. Bu bölümün başında değindiğim gibi, ekonomi artık insanların yerine getirdiği, buna rağmen insanlardan bağımsız ve insanların bir hayli *üstünde* bir etkinlik olarak görülüyor. Kendi mantığı, ilişkileri, kendi "aklı" var, neredeyse.

Bu "akıl" son iki yıl içinde iyice kanıtlandı. Komünizmin çökmesi, önce tek bir ekonomi bulunup bunun da kapitalist ekonomi olduğunu, sonra da ekonominin "akıl"ına meydan okumanın nelere mal olabileceğini herkese gösterdi.

Oysa hikâyenin doğrusu bu değil. Gerçekte -varolan - sosyalist toplumlar temelde burjuvazinin ekonomi anlayışından uzaklaşmamışlardı. Uzaklaşmadıkları gibi, kapitalist iş sürecini verimlileştirmek için icat edilen Taylorizm gibi yöntemleri bile bağırlarına basmışlardı. Ayrıca, kapitalizmdeki kadar bir demokrasiye de yer verilmemesi, bu ekonominin hiçbir şeye benzememesinin başlıca nedeniydi. Reel-sosyalizmin kurduğu ekonomi de, son analizde, en az kapitalist ekonomi kadar "insansız" oldu. Toplumun yönettiği, yönlendirdiği, kararlaştırdığı ekonomi kavramı komünizmde sadece kof bir retorik olarak, kendine ayrılan kanalda yürüdü - gerçeklik de kendi kanalında yürüdü.

Reel-sosyalizmin geliştirdiği ekonomi, aslında ekonomi de değildi. Olmadığı, bugünkü çöküntünün boyutlarından anlaşılıyor. Eski kapalı ekonomi, konvertibl olmayan para vb. fasıllar sona erince, ruble dolara eşitken, şimdi bir dolar resmî kurda otuz küsur ruble ediyor ve bu durumda ortalama işçi ücreti de ayda onbeş dolar gibi gülünç bir rakama geliyor - yıllarca süren bir proletarya diktatörlüğünden sonra. Ekonomik ölçülerde bu kadar akıldışı olan bir ekonomi, olsa olsa, insancıllığıyla kendini haklı gösterebilirdi. Gelgelelim, insancıl da olamadı reel-sosyalist ekonomi. Gerçi, sosyalizmin bu olabilecek en kötü uygulama biçiminde bile, örneğin

istihdam konusuna bakış ya da topluma sağlık, eğitim gibi hizmetlerin sağlanması, kapitalizme göre daha insancıldır; ama reel-sosyalizm, uygulanmaya başladıktan bu kadar yıl sonra, insan ihtiyaçlarına ancak oldukça düşük bir ortalama düzeyde cevap verebildi. Kimseyi aç bırakmadı, ama keyifle yenebilir yemek de bırakmadı. Herkesi bir biçimde giydirdi, ama giyim zevki kalmadı. Sağlık hizmeti evrenselleşti, hastanelerin düzeyi Türkiye'yi arattı. Okur-yazar olmayan çok azaldı, ama eğitimin içeriği boşaldı. Bu liste böylece uzayıp gidebilir. Kısaca, varolan-sosyalizm hayat niteliğini oldukça aşağı bir düzeyde dondurdu. İnsanın onsuz edemeyeceği içsel zenginleşmeye engel oldu. Bütün bunların nedeni de, öncelikle, ekonomik değil politikti.

"Sosyalizm, üretim ilişkilerinin çelişkilerini çözerek, üretici güçlerin gelişme yolunu açar." Gördüğümüz *bu* sosyalizm, bunu yapamadı. Sorun, kapitalizmi geçmekti. Sonuçta kapitalizm geçilemedi, çünkü *bu anlamda* ekonomik gelişme için, kapitalizm böyle bir sosyalizmden daha uygun bir araçtı. "Üretici güçler" kavramını olsun, "üretim ilişkileri" kavramını olsun, çok farklı bir biçimde ve içerikte kavramak, olayı temelinden değiştirebilirdi. Ama reel-sosyalizm bunu yapamadı, çünkü aslında "sosyalizm" değildi.

Bilinen şekliyle sosyalizmin ekonomisini eleştirmenin özgül yanları vardır. Ne var ki, bir noktadan sonra, bu ekonomiyi eleştirmek için söylediklerimiz, kapitalizmi eleştirmek için söyleyeceklerimizle örtüşecektir. Bu "nokta"da, bana öyle geliyor ki, "ekonomik değer" kavramı yatıyor. Şöyle bir sorun bu: reel-sosyalizmde ya da kapitalizmde, sözgelişi bir topluiğne ürettiğiniz zaman bir "değer" üretmiş oluyorsunuz; ama yaşlılar evinde yaşlı bir insanın rahat yaşamasını sağladığınızda, bir "değer" üretmiş olmuyorsunuz -en azından, "ekonomik değer" olmuyor bu. Kiloyla, metreyle, dolarla vb. ölçemediğiniz şeyler "değer" sayılmıyor.

"Sosyal" kategorisine giriyor bu gibi işler, etkinlikler, olaylar. "Sosyal" olarak değerli, gerekli vb. olabilirler, ama ekonomik değiller. Bir toplum, ekonomisini iyi işlettiği, ekonomide "değerler" ürettiği ölçüde, "sosyal" denilen bu alana da daha fazla kaynak ayırabiliyor. Gelgelelim, ekonominin kendisi, içinde insan, insanî değer, buna benzer şeyler barındırmayan bir olay. İçine insanî kaygıları soktuğunuz ölçüde, ekonomi "rasyonel" olmaktan çıkıyor, böylece ekonomi olmaktan çıkıyor. Öte yandan, kapitalizm bir mantığa göre, sosyalizm ise uygulamada onunla örtüşen bir başka mantığa göre, "ekonomi belirleyicidir, her şeyin temelinde ekonomi vardır" teranesini tekrarlıyorlar. Bu mantığı gerçekten egemen kılıyorlar. Öyle ki, günümüzün dünyasında insanlar, kendi insanlıklarının ölçüsünü her şeyden önce bir ekonomi kategorisinde, *tüketimde* aramaya başladılar. "Ne kadar tüketirsem o kadar insanım" deme alışkanlığı yaygın bir şekilde yerleşti. Böylesine belirleyici olduğunda görüş birliğine vardığımız ekonomi, bütün hayatın ölçüsü haline geldi. Bu gerçekleştiği ölçüde, insan sorunlarını içinde insan kavramı olmayan yöntemlerle çözme alışkanlığı da meşruluk kazandı. Herhangi bir toplum, herhangi bir zamanda, "sosyal" diye kategorize edilen o alanda olup bitenleri, o alandaki kazanımları feda edebilir, iptal edebilir (Britanya'da Thatcher'ın yaptığı gibi); ama bilinen kuralları, yöntemleriyle ekonomide hiçbir şey feda edilemez, hattâ tartışılamaz.

İstihdam

Dünya tarihinin şu içinde yaşadığımız evresinde, istihdam, daha doğrusu işsizlik sorunu, yeni bir nitelik kazandı. İşsizlik her zaman vardı; ama bu dönemde olay temelinden değişti. Bu değişimin başlıca nedeni, gelişen teknolojidir. Teknoloji pek çok alanda insan emeğini bir fazlalık haline getiriyor,

bir zamanlar elli, yüz insanın yaptığı işi şimdi birkaç kişi, yeni makinaların yardımıyla yapıveriyor. Tabiî bunun yanında bir de "ekonomik verimlilik" kavramı var. Durum yukarıda anlatıldığı gibiyse, ne diye tutacaksınız o insanları, niye onlara boşu boşuna para vereceksiniz? Ve tabiî tutmuyorsunuz. Böylece, bütün dünyada işsizlik dalga dalga yayılıyor. Geri ve yoksul ülkelerde işsizlik zaten vardı, çünkü sermaye yoktu, yatırım azdı, sanayileşme cılızdı vb. Ama şimdi, ileri teknolojiden türeyen işsizlik biçimi de görülmeye başlandı yoksul ülkelerde - belirli sektörlerde, biraz daha gelişigüzel biçimde vb. ama orada da var. İleri ülkelerde ise bu teknolojik gelişme, yeni tür işsizliğin yaygınlaşmasının zaten temel nedeni. Reel-sosyalizmden kapitalizme dönmeye ya da geçmeye çalışan ülkelerde de işsizlik sorunu bir ejderha olmaya aday. Bir yandan da dünya nüfusu artıyor ve sorunu büyütüyor.

Sanayi devriminden bu yana, "teknoloji gelişecek, insanlığı kurtaracak" diye bir iyimserlik vardı. Ama teknolojiyi de hizmetine alan ekonomi "insansız"laşınca, bu iyimserlik anlamsızlaştı.

Daha önceleri, geçici krizler, durgunluk dönemleri işsizleşme nedeni olurdu. Şimdiki neden, böyle dışsal ve dolayısıyla geçici sayılabilir bir neden değil; ekonominin tam içinde yatan bir etmen. Dolayısıyla bundan böyle işsizlik kalıcı bir fenomen olacak.

Yeni ve farklı boyutlarından ötürü alışık olmadığımız bu durum, solu da tuhaf davranışlara itiyor. Son on yılda, Britanya'da ve Türkiye'de çok benzer bir olay yaşandı. Thatcher'ın kömür madenlerini kapama kararı da, Özal'ın Zonguldak madenleri için söyledikleri de aynı yerden kaynaklanıyordu. "Bu koşullarda kömür üretmek rantabl değil - o halde kapatalım madenleri." Bu, bu bölüm boyunca sözünü ettiğim ve edeceğim Ekonomi Hazretlerinin mantığı ve ne yazık ki, kendi içinde doğru. Her iki olayda da, işçi önderleri, Britan-

ya'da Scargill ve Türkiye'de Denizer, direnişe geçti. Bu ikisi, biri sekter ve ortodoks Komünist, öbürü ideolojisi tamamen bulanık bir sendikacı olmakla birlikte, solun hararetle desteklediği kahramanlar oldular. (Scargill daha önceden de kahramandı.) Böylece sol çelişik bir konuma düştü. Evet, bir rantabilite hesabıyla binlerce insanı işsiz bırakma kararının kabul edilir, sindirilir bir yanı yoktur; gelgelelim, insanların "maden işçisi olma hakkını" savunmak da kendi içinde çelişik bir tavırdır, çünkü bu, son derece ağır ve insanlık dışı, ayrıca ciddi tehlikelerle dolu bir iştir. Aslında, böyle bir mantık içinde, kömür madenini işletmek gibi ağır bir işi insanların yapmadığı bir iş haline getirmek *solun* programında olmalıydı.

Thatcher tutarlı davrandı ve dediğini yaptı. ANAP hükümeti, bu ülkede insanlara yaptığı kötülükler toplamına bir de bunu eklemekten ürktü ve geriledi. Ama zaman içinde o ya da onun yerini alacak başka hükümetler aynı işi icra edecek, yavaş yavaş madenleri kapatacaktır, çünkü Ekonomi Hazretleri böyle buyuruyor.

Madencilik, kömür madenleri gerçekten çağını doldurmuş (tabiî dünyanın çok daha yoksul olan başka bölgelerinde insanlar hâlâ Allah'ın bir nimeti olarak madenlerde çalışmaya devam ettiği için kömür madeni işletmektense kömür ithal etmek daha "rantabl" oluyor). Ama bu kadar çağını doldurmuş görünmeyen işlerde de, "işten çıkarma" olayı yaygın. İki üç, tartışılmaz ve karşı çıkılmaz nedeni oluyor bunun. Çoğu zaman, "Bu teknolojiyle bu iş yürümüyor," deniyor. "Böyle gidersek filancalarla rekabet edemeyiz," deniyor. Buna karşı söylenecek söz yok. Rekabet etmek zorundayız çünkü; rekabet etmeden varolamayız. Ama işsizlikle varolabiliyoruz.

Bu kararı verenler de şüphesiz biliyor işsizliğin kötü bir iş olduğunu. Ama ne yapsınlar? Ekonomik olarak "rantabl"

olmayan bir çalışmayı sürdürmek gibi çok daha ağır bir sorumluluğun altına giremezler - meslekî bakımdan kendilerine saygıları kalmaz yoksa. "Başkaları, devlet, hükümet, her kimse, bu insanlara yeni iş bulsun," diyorlar. Genellikle, iş bulacak o kimse, devlet ya da hükümet, gerekli işi bulamıyor.

Ekonominin saygıdeğer kaptanları, nedense bu gibi durumlarda hep geç kalıyorlar. Falan tersanede üçbin kişiyi işten çıkarma kararını *acilen* verebiliyorlar. Ama bu teknolojinin çağını doldurduğu *vaktinde* görülemiyor. Bu gibi kararlarla işsiz kalanlara yeni iş alanları açmanın yolu bir türlü bulunamıyor, önceden bulunmadığı gibi sonradan da bulunamıyor. Her şeyi bilen, kararları tartışılmayan bu kaptanlar, bilgilerini, ekonomik öngörülerini insanları bu gibi şoklardan korumaya ayırmıyorlar. Ama bunun sorumluluğunu da hiçbir zaman üstlenmiyorlar - sanki hiçbir karara katılmamış, sonunda da işsiz kalmış insanlardaymış gibi sorumluluk.

Bütün bunlar gene bilinen, alışılmış anlamda tanımlanan ekonominin insansızlaşmasının sonuçları.

Kolay olmasa da, zorunlu bir çözüm, çalışma saatlerine bağlı gibi görünüyor. Çoğu ülke, günde sekiz saatlik bir çalışma süresini kabul etmiş durumda. Ama bu sekiz saat "Allahın emri" değil, insanların üzerinde bir uzlaşmaya vardığı bir süre. Eskiden böyle bir şey de yoktu; işveren istediği kadar çalıştırıyordu işçisini. İşçilerin mücadelesiyle çalışma süresi sekiz saate indi. Daha fazla da inebilir - örneğin, dörder saatlik iki vardiya olabilir.

Bu işsizlik sorununu kökünden çözemese de, önemli bir iyileşme sağlar. Ama tabiî, çalışma süresi yarıya indi diye, ücreti de azaltmak diye bir şey sözkonusu olmamalıdır, çünkü o zaman böyle bir düzelmenin anlamı kalmıyor. İnsanlar zaten sekiz saatin karşılığı diye ödenen parayla geçinemiyorlar. "O zaman ücretler iki katına çıkar," diyenler olacaktır. Doğru, çıkar. Ama bunun nasıl karşılanacağını öncelikle dü-

şünmesi gerekenler ücretliler değil. "Verimlilik"ten, "rantabilite"den böylesine sık dem vuranlar, o verimliliğin toplumun mutluluğu için nasıl kullanılması gerektiğini de, bir zahmet, düşünsünler.

İş saatlerinin yarıya inmesinden sağlanacak toplumsal yarar, yalnızca istihdam sorununun biraz daha hafiflemesiyle sınırlı değildir. Sekiz saatlik iş gününün çalışan bireyler için yarıya indirilmesi, özellikle de bundan ilk ağızda yararlanacaklar açısından, önemli bir "boş zaman" potansiyeli yaratacaktır. Sözkonusu insanlar, genellikle, toplumda kültür ve bilgilenmeden en az nasibini almış olanlardır. Dolayısıyla bu "boş zaman" içinde eksiklerini giderecek şekilde kendilerini yetiştirme imkânı bulabilirler. Öyleyse, bu boş zaman yaratılırken, boş zamanı doldurma yolları, araçları, kurumları da tasarlanmalı ve yaratılmalıdır. Sorun bu insanları jandarma zoruyla eğitmeye kalkışmak değil elbette. Bunu özellikle vurgulamak gerekiyor, çünkü Türkiye'de eğitimden, kültür edinmeden anlaşılan hep bu olmuştur. Sorun, insanları zorlamak, "adam etmek" değil, ama içinden kendi eğilimlerine göre seçme yapabilecekleri bir dizi imkân - spordan tiyatroya, her türlü etkinlik düşünülebilir- yaratmaktır. Kapitalizm çalışan insanı makinanın uzantısı gibi görme alışkanlığından kolay kolay kurtulamıyor, ama eğitilmemiş insan makinanın uzantısı olarak bile çok verimli olmuyor- sorun "verimlilik"se!

Bunun tabiî genel eğitimle de bağlantıları var. Örneğin Türkiye'yi alırsak, bugünkü eğitim sistemimizin sonuçlarıyla, boş zamana kavuşan insanlar, bunu gerçekten "boş" zaman haline getireceklerdir. Ama, bu kitabın bir bölümünde özgül bir alan için önerdiklerim tek başlarına zaten mümkün de olamazlar. Sorun, toptan bir çabaya, genel bir pratiğe geçebilmek.

"Teknoloji değişti," diye insanları kapının önüne koyma-

dan önce, o işte çalışan insanları yeni teknolojiyi öğrenecek şekilde eğitmek gerekiyor. *Cumhuriyet* gazetesi tipo baskı tekniğinden yeni bilgisayarlı teknolojiye geçerken bunu yapmıştı. Oysa iki teknoloji arasında dünya kadar fark vardır. Demek ki, isteyince yapılabiliyor böyle şeyler. Tabiî bu istihdam için bir çözüm değil. Çünkü yeni teknolojiler çalışan insan sayısını sonuçta her zaman azaltıyor. Ama bir işte çalışmış insanlara ve onların birikmiş emeğine karşı bir saygının işareti olarak yaratılmalı bu imkân.

Bugün dünyanın aşağı yukarı her yerinde, her ülkesinde yönetimler nüfus artış oranını düşürme yolunda ciddi bir çabaya girmiyorlar. Çünkü herkes kendine göre bir şeyler umuyor "büyük" olmaktan - bu başlı başına sağlıksız bir tutum zaten. Öte yandan, gene hemen hemen her yerde istihdam, yani işsizlik sorunu büyüyor. Çalışan insanların suçu mu bu, yoksa yönetimlerin ve ekonominin kaptanlarının suçu mu? Uygarlaşmanın yolu, böyle muazzam bir dilenciler ordusu yaratmaktan mı geçiyor? Geçmiyorsa, sorumlu olanlar sorumluluğunu bilmeli ve gerekli radikal çözümleri düşünmeye *ve* gerçekleştirmeye başlamalı.

"Bakım" Konusu

"İnsansızlaşmış ekonomi"nin bize verdiği kaçınılmaz alışkanlıklardan biri, somut insanları, soyut bir "emek-gücü" olarak görmemizdir. Bunun doğal bir sonucu da, "emek-gücü" arzetmedikleri zaman onları görmememiz oluyor (ya da, "can sıkıcı bir sorun" olarak görmemiz).

İnsanları çalıştırıp posalarını çıkarıyoruz, ama bundan sonra ne olacakları, ne yapacakları bizi ilgilendirmiyor. Yaşlılar, bizim için önemli devrelerin dışına düşmüş varlıklar, ne de olsa. Aynı şekilde, yeterli "emek-gücü"ne sahip olamayan insanlar, örneğin sakatlar, gene asıl ilgi alanımızın dı-

şında kalıyor. Çocuklar, "geleceğin umudu" şu bu; bu retorik tamam, ama çocuklar için de kayda değer hiçbir şey yaptığımız yok. Bu insan kategorilerinin hepsini topluma, ailelerine bırakıyoruz, onlar ne yaparsa yapsın diye. Daha zengin kapitalist ülkeler bu konularda bize oranla çok daha ileri çözümler üretebilmişler; ama onların yaptıkları da yeterli değil ve üstelik, Thatcherizm örneğinde görüldüğü gibi, bir "politik" kararla, verilmiş haklar geri alınabiliyor.

Pratik sorunlara geçmeden önce, saydığım bu insan kategorilerine bakışımızdaki bir çarpıklık üzerinde biraz daha durmak istiyorum. Çünkü böyle sorunlara bulunacak çözüm, büyük ölçüde, bu çarpıklığın giderilmesine bağlı.

Sakat doğmuş ya da sakatlanmış insanları, onlar için ne kadar "üzülsek" de, sanki "tam insan" sayamıyoruz. Bu, kapitalist düzeni daha yırtıcı biçimleriyle yaşatmak isteyenlerde adamakıllı vahşi bir tutuma dönüşebiliyor. Örneğin Naziler, "neslin düzelmesi" için, sakat insanların çocuk sahibi olmasını önleyecek tedbirler düşünmüşlerdi. Sakatların bir biçimde yok edilmesini düşünenler bile olmuştu. Bu elbette abartılmış, sıradışı bir tavır, ama genelgeçer çarpık insan anlayışının abartılmış biçimi, sonuçta.

Çocukları, sanki daha "tam insan" olmamış gibi görüyoruz. Geleceği temsil ettikleri için onlara "yatırım" yapıyoruz, okutuyoruz vb. Ekonominin "rantabilite" kurallarına uygun bu yaptıklarımız ve çocuklar hakkındaki söylemimizde ekonomik terimler bol bol, sık sık yer alıyor. Ama çocukla çocuk olarak yeterince ilgili değiliz. Çünkü çocuk henüz "tam insan" değil.

Yaşlılara gelince, onlar da bir zamanın "tam insan"ları, ama şimdi bu özelliklerini büyük ölçüde kaybetmiş durumdalar. Geleceği hiç temsil etmiyorlar; geçmişin bir kalıntısı durumundalar. Geleceği temsil etmedikleri için onlara hiç "yatırım" yapmıyoruz; geçmişin, turistik değeri olan kalıntı-

ları olmadıkları için restorasyon girişiminde de bulunmuyoruz. Yaşlarına, hastalıklarına, zamana terkediyoruz onları. Avrupa'da yayın organlarındaki ilânlarda sık sık görülür şu tip betimlemeler: "Sayfiyede, oniki odalı, merkezî ısıtmalı, bahçe içinde ev. Bakıma muhtaç yaşlı insanla birlikte kiralık. Yıllığı..." vb. Bir ailenin, yaşlı annesini, babasını başından atmak için bulduğu "insancıl" çözüm.

Bütün bu "tam insan" betimlemelerine şöyle yakından bakınca, "tam insan"ın aslında ekonomik anlamda "üretken insan" olduğunu görüyoruz. "Üretken"le "üretken olmayan" arasında ciddi bir değer farkı var. Bunların hepsinin insan olduğunu pek düşünmüyor gibiyiz. Yaşlı insan, fazlasıyla yıpranmış, hurdaya çıkmış bir malı fena halde andırıyor. Sakat insan, fabrika hatasıyla doğmuş, "defolu mal" kategorisine girebiliyor, bu insanlık dışı bakış açısında.

Bir de başka türlü marjinaller var, serseriler, dilenciler, kaldırıma düşmüş kadınlar vb. Ekonominin kaptanları, verimlilik üstüne kararlarıyla sürekli işsizlik yaratıyorlar; ama aynı zamanda, bu marjinal insanlara, toplumda "mazbut" kişiler olamadıkları için kınayarak bakıyoruz. Yaşadıkları hayatın sıkıntılarını ahlâken haketmiş insanlar olarak görüyoruz. Bu da anlaşılmaz bir şey.

Yaşadığımız "modern" hayatın genel mantığı, gitgide, çekirdek aile halinde yaşamayı kaçınılmaz kılıyor. Zaman içinde, *bu* "aile"nin bile adamakıllı eskiyeceğini tahmin etmek güç değil. Dolayısıyla bütün kuşaklar için, kendilerinden önceki kuşakların insanları "fazlalık" haline geliyor. Öte yandan, yaşama koşullarında ve özellikle tıptaki gelişmeler insan ömrünü uzatıyor. Bu tabiî iyi bir şey, ama "uzun" yaşamanın yanına "iyi" yaşamayı koyamadığımızda, insan hayatında eziyetin payı artıyor.

Varolan sosyal politikaların sonucunda bütün bu durumlar, "bireysel vaka" olarak kalıyor. Gelenekselliğin daha güç-

lü olduğu bölgelerde, örneğin yaşlılık, görece daha katlanılır bir durum, çünkü geleneksel ahlâkın yaşlılara ve genel olarak handikaplı olanlara bakışı, kapitalizme ve onun "akılcılığı"na oranla, daha insancıl. Ama geleneksellik şüphesiz başka türlü sorunlar içeriyor ve zaten günden güne yok oluyor.

Dolayısıyla bu insanların sorunlarına artık kurumsal çözümler bulunması gerekiyor. Ama yalnızca kurumların, yani fiziksel binaların, içindeki eşyaların vb. sağlanması da yetmiyor, bir "çözüm" olarak. Bu kurumlarda çalışan insan sayısı yeterli olmalı, bu insanların, kendi ilgi ve sevecenliklerine teslim edilen kimselere bakışı, yaklaşımı insanca olmalı.

Bütün mesleklerde, işlerde, insanlar aynı şeyleri göre göre, yapa yapa, bir kanıksama havasına girerler. İlgi konusu "insan" da olsa, bunun bir kaçınılmazlığı vardır. "Hasta"yı "vaka" olarak gören doktor örneğini, hepimiz biliriz. Buna bir de bakım işini yürütecek personelin azlığı yüklenince, bakıcı bir şeye yetişemez oluyor, kendisi eziliyor ve acısını da baktığı kişiden, hastadan, yaşlı insandan vb. çıkarıyor. Bu nedenle, böyle işlerde yeterli sayıda insanın çalışması ve bu insanların işlerine yaklaşımlarının sağlıklı olması gerekiyor. Sorun, *bugünkü gibi çalışan* kurumların, hastanelerin, yetimhanelerin, "Darülaceze"lerin çoğaltılması değil, bugün olmayan bir insancıllıkla çalışan kurumların oluşmasıdır.

Bu, aslında, istihdama da yardımcı olacak bir etkinlik alanıdır. Hattâ, temelde, Keynes'çi bir politikaya da benzetilebilir. Farkı, Keynes'in yatırımlarının gene "ekonomik" dediğimiz bir alanda gerçekleşmesine karşılık, burada "insan bakımı"nın merkezde olmasıdır. İnsan sözkonusu olunca, "yatırım" terimini kullanmaktan hiç hoşlanmıyorum ve zaten böyle bir etkinliğe "yatırım" demek çok doğru olmayabilir. Ama bu sorunu, buraya kadar anlattığımdan daha geniş bir "kültürel yatırım / kültürel hizmet" bağlamı içine yerleştirmek de mümkün. Daha fazla hastane, yetimhane, huzure-

vi türü kurum, bunlarda çalışan çok daha fazla sayıda ve daha eğitimli personel, psikologlar, bakıcılar, hizmetliler vb. Ama aynı zamanda, doğrudan insan bakımıyla ilgili olmayan kültürel alanlarda da daha fazla kurum; daha fazla kitaplık, müze, hayvan ya da botanik bahçesi, park vb.; bütün bunlarda daha fazla bilgili, eğitimli personel.

Kısacası, insan hayatına değer veren bir toplum ve bu değerin verildiğini gösteren, kanıtlayan kurumlar. Bunun bilinen "ekonomi" anlamında "getiri"si var mıdır, bilmiyorum; ama daha güvenli, neşeli, komplekssiz insanlardan oluşan bir toplum yaratılması gibi, "ekonomik değer"le ölçülemeyecek sonuçları olacaktır.

Mülkiyet, Piyasa ve Katılım

Sosyalistler, uzun bir süre, sosyalist bir ekonomiye geçişin anahtarını mülkiyet sisteminde gördüler. Kesin belirleyici adım ancak burada atılabilirdi; mülkiyet, özellikle üretim araçlarının mülkiyeti kamulaştırılacak ve böylece "mülksüzleştirenler mülksüzleştirilecek"ti. Kamulaşan ve devletleşen üretim araçları, bu şekilde, toplumun malı olacaktı. Bu durumda, üretimden elde edilen fazla, özel kişilerin "kâr"ı olmaktan çıkacak, o da toplumsallaşacak, sosyalist toplumun kurulması yolunda ve herkesin yararına kullanılacaktı.

Bu, tasarının kısa bir özeti; ama Marx ve Engels'in bu konuda söyledikleri, gerçekten de fazla ayrıntılı değildi. Onların yaşadığı dönemin kapitalizminin özellikleri de fazla karmaşık değildi. Dolayısıyla, bu oldukça sade tasarı, ekonomi düzeyinde, kapitalizmden sosyalizme geçişin temel ögelerini içeriyordu.

Ama gerçek tarihin akışı bu mantıkî tasarıya uymadı. Sosyalizmin yeryüzünde fiilî bir sistem haline gelmesiye birlikte ikiye ayrılan dünyanın iki parçasında da olaylar farklı

biçimde gelişti. Kapitalist dünyada, mülkiyet, sistemin mutlak belirleyicisi olmaktan uzaklaştı; sosyalist dünyada ise, ekonomi ve bu arada mülkiyet ilişkileri, özetlenen tasarı doğrultusunda düzenlendi, ama böylece girilen süreç, tasarıda öngörülmemiş yeni sorunlar doğurdu. Bu ikinci olaylar dizisini kısaca gözden geçirelim.

Burada işin aksamasının temel nedeni, tasarının gereklerinin yerine getirilmesinin (ya da bilinen tarzda yerine getirilmesinin), topluma, "her şeyin sahibi" olduğu duygusunu vermeye yetmemesi oldu. Bu, "kamulaştırma"nın "toplumsallaştırma" ile özdeş olmadığını gösteriyor bize. İlk deneyimlerden bugüne kadar, sosyalizm, yeni kamusal mülkiyet ilişkileri çerçevesinde, örneğin tarım sorununu çözemedi. Bu başarısızlıkta, sosyalizmin öğretisine, somut gerçeklikten fazla değer biçen kişi, şöyle bir mazeret bulabilir: küçük burjuva köylüler, kendilerini mülkiyet tutkusundan kurtaramadıkları için, sosyalist "rasyonalite"yi anlayamadılar.

Öyle ya da böyle, tarımda sosyalist sistem başarı sağlayamadı - tarım aşağı yukarı bütün sosyalist toplumlarda üretimin önemli bir kısmını oluşturduğu halde. Öte yandan, proletaryanın öz malı olması gereken sosyalizm proletaryayı da fazla memnun etmedi. Çünkü mülkiyetin "özel"den "devlet"e geçmesi, işçilerin iş süreci karşısındaki konumunu değiştirmedi. İçinde varolduğu sistem, özünde, eskisinden farklı değildi; buna ek olarak, parti, devlet kadroları ve işletme yöneticilerinden oluşan bir iktidar kastı, işçilerin ve geri kalan halkın bütün çıkarlarını en iyi bildiği ve kolladığı iddiasıyla, monolitik bir yönetim aygıtı oluşturmuştu. Bu iktidar yapısı işçilere ve halka, beğenmediğimiz kapitalizmde olduğu kadar bile bir kendini ifade etme, olana karşı çıkma, hayatın akışını değiştirme fırsatı bırakmamıştı.

Kısacası, varolan-sosyalizmde mülkiyetin değişmesi, bireylerin işleriyle, aileleriyle, toplumdaki başka insanlarla, en

önemlisi, kurumlarla ilişkilerini değiştirmeye yetmemişti.

Bu, tabiî, "sosyalizme geçişte mülkiyetin değişmesi önemli değildir" anlamına gelmiyor. Bu değişimin uzun vadede gerekli olduğu olgusunu da ortadan kaldırmıyor. Ama iki önemli ek koşul getiriyor; birincisi, mülkiyetteki değişimin hayatın başka düzeylerindeki değişimlerle paralel gitmesinin sağlanması gerekliliği; ikincisi, mülkiyetteki ve öteki düzeylerdeki değişimlerin, kavranarak, yaşanarak, derinleştirilerek sindirilmesi gerekliliği.

Varolan - sosyalizmde bunlar olurken, kapitalist ülkelerde mülkiyet olayında bazı değişimler gerçekleşti. Marx'ın yaşadığı günleri -biraz keyfî- bir başlangıç noktası gibi alırsak, kapitalizm de, mülkiyet de, alabildiğine büyüdü ve karmaşıklaştı. O sıralarda boy göstermeye başlayan tekelleşme, çok belirleyici bir gerçeklik haline geldi. Ne var ki, bu gelişme, bazı bakımlardan kendi temeliyle çelişen özellikler de yarattı. Bir kere, bu yeni evrenin kapitalist girişiminde, sermayedarın, 19. yüzyılda, sözgelişi Manchester'da bir dokuma fabrikasının sahibi gibi, üretimi planlaması ve kararlaştırması, ayrıca da üretime "nezaret etmesi" imkânsız hale geldi. İşbölümü karmaşıklaşırken, kapitalizmi çekip çevirecek, bunun "ilmi"ni öğrenmiş yeni bir sınıf, "menecerler" tabakası oluştu. Bunlar genellikle kendileri sermaye sahibi olmayan, ama sermayenin işini gören, ayrıca da hem eğitimleri, ideolojileri, hem de çıkarları bakımından sermaye düzenine sımsıkı bağlı kişilerdi. Menecerler, kapitalizmde, 19. yüzyıldaki anlamıyla kapitalisti neredeyse bir fazlalık haline getirdiler. Bir yandan bunlar olurken, bir yandan da mülkiyet, simgesel çapta da olsa, yaygınlaştı toplumda (hisse senetleri vb.). Bu da, kapitalizmin devamından kendine çıkar bekleyenlerin sayısını artırdı. Ama asıl büyük çoğunluk, klasik anlamda "proleter" diye sınıflandırılamayacak ücretlilerden oluşuyor. "İşçi"nin bu klasik tanımında ısrar eden sosyalizm, "çalı-

şanlar"ın bu çok geniş kesimine hitap etmekte yetersiz kalarak, onların da kendi çıkarlarını sistemle özdeşlemelerine göz yummuş oldu.

Sonuç olarak, sosyalizmde mülkiyetin değişmesi, devletleştirilmesi, sosyalist birtoplumun oluşması için yeterli olmazken, kapitalizmde de mülkiyet birinci dereceden belirleyici özelliğini bir hayli kaybettiği halde kapitalizm özünde çok fazla değişmeden sürebiliyor. Böylece, bütün farklılıklara rağmen, iki süreçte de kalın çizgiler birbirini andırıyor. Benzeşmenin altında yatan ortak etken, ekonomide ve üretimde payı gitgide artan bilgi. Bilginin, teknolojinin belirleyici önemi, mülkiyetin maddî biçimini eskitiyor, ondan doğrudan kaynaklanmayan yeni iktidar -dolayısıyla hiyerarşi, eşitsizlik vb.- yapıları ve mekanizmaları oluşturuyor. Kararları verenler, böylece toplumların ve sonunda dünyanın kaderini belirleyenler, eskisine göre daha kalabalık, ama daha uzman ve bir bakıma daha erişilmez. Üretenler, yalnız sayıları azalan kol emekçileri değil, kafa emeğiyle üretimin önemli işlevlerini sürdürenler de, üretimin amaçlarından ve sonuçlarından uzaklaşıyor, soyutlanıyor.

Bu çerçevede, mülkiyet üzerinde, radikal ve "devrimci" görünen, ama olayın dizginlerini tam olarak yakalamayan türden iddialı dönüşümlerden önce, daha mütevazi ve "evrimsel" tedbirlerden başlamak daha gerçekçi görünüyor. Yukarıda değindiğim gibi, mülkiyetin topluma geçmesinden beklenen duruma gelebilmekte, toplumun bu dönüşüme hazırlanması da çok önemli. Bu nedenle, ilk sorun, bilginin yaygınlaşması, her düzeyde kararlara katılımın kurumlaşması ve böylece sorumluluğun genişleyerek sindirilmesidir. Bunun sağlanmadığı bir biçimlenme, daha önceki deneylere benzer bir şekilde, doğrudan üreticiden önce, onun siyasî vekaletiyle davranan kadroları öne çıkaracaktır, bunun da sakıncaları şimdiye kadar yeterince görülmüştür.

Kapitalist dünya, daha doğrusu güçlü kapitalist ülkeler, sosyalizmin "planlı ekonomi" fikrine başından beri karşı çıkmışlardı. Bazı yoksul ülkelerse, kalkınmalarını ağırlıkla kapitalist yoldan tamamlamaya karar vermiş olmakla birlikte, bunu bir tür yol gösterici planlama ile dengelemeyi tercih etmişlerdi. "Plancı" sosyalist ülkelerin "komuta ekonomisi" diye adlandırılan sisteminin bugünkü durumu, ekonomik planlamanın prestijini sıfıra indirdi. Plandan umulan "ekonomik rasyonalite"nin hiçbir şekilde sağlanamadığı ve tersine, "planlı komuta sistemi"nin ekonomiyi akıldışı bir hale getirdiği görüldü.

Sosyalist ülkelerde bugün görülen bu perişanlığın bütün yükünü "planlama"nın üstüne yıkmak, biraz haksız oluyor. "Varolan-sosyalizm" ile "varolması istenen" ya da "varolabilir sosyalizm"i özdeşlemekle aynı kapıya çıkıyor bu tavır; çünkü, en azından teorik düzeyde, iyi işleyecek bir plan, oturmuş sosyalist ilişkilere sahip bir toplum hedefi içinde öngörülmüştü. Verili bir toplum, o ilişkilere erişmekte genel olarak başarısız kalmışsa, burada planın iyi işlemesi de elbette beklenemez. Sovyetler Birliği'nde gerçekten akıldışı bir uygulama vardı. İşler kötü gidince, birtakım "iyileştirici" tedbirler düşünülüyor, ama toplumdaki temel yönelimler değişmediği için bu tedbirler de beklenenin tersine sonuç veriyordu. Örneğin demiryolu taşımacılığı. Kendi ülkemizde de çok iyi tanıdığımız bürokratizmin alışılmış baştan savmacılığıyla mallar zamanında yüklenmiyor, zamanında taşınmıyor vb. O zaman, demiryolu çalışanlarına prim verilmesi kararlaştırılıyor; düşünüp taşınıp, gene çeşitli bürokratik nedenlerle, primi, trenle katedilen mesafe gibi bir temele bağlıyorlar; bu sefer trenler yola çıkıyor, binlerce kilometre gidiyor -ama boş olarak, malları taşımadan! Bunun gibi binlerce pratik üstüste binince ortaya muazzam bir israf ve irrasyonalite örneği çıkıyor.

Bütün bunlar, sosyalist ekonominin zaafından çok, sosyalist olmamış bir toplumda kolektif ve otoriter ekonomi sisteminin açmazını kanıtlıyor. Son analizde, hoşnutsuz bir toplumun toplu sabotaj eylemi ve birtakım açıkgözlerin akıldışı bürokratik sistemde yarattıkları boşluklarla özel servet edinme eylemleri birbirine eklemleniyor ve bilinen durumu yaratıyor. Gelgelelim, çok daha anlamlı sosyalist ilişkiler düzeyine erişmiş bir toplumda uygulanacak "planlı ekonomi"nin bile bazı çok önemli zaaflarının kaçınılmaz olacağını görebiliyoruz. Şimdiye kadarki deneyimler (her iki "ekonomik yarımküre"de) bunun işaretlerini yeterince sergiliyor.

Planlı ekonomi, piyasayı içi boş bir düzey haline getiriyor. "İçi boş", çünkü normal olarak "piyasa"dan beklenen *karşılıklı* ilişki planlı ekonomide ortadan kalkıyor: bir mal arzediliyor ve tüketici bunu almak zorunda kalıyor. Tüketicinin seçme imkânı olmadığı ölçüde piyasa da aslında yok. Burada istenen, beklenen, "akıldışı" olarak görülen kapitalist piyasanın boyunduruğundan kurtulmak. Ama piyasada "akıldışı" dediğimiz şey, bir başka gözle bakıldığında, toplumsal bireyin seçme özgürlüğünün kaçınılmaz yan-sonucu. İnsanların seçme özgürlüğüne önem veriyorsak bu sonucu da kabulleneceğiz. Bu özgürlüğe de önem vermek zorundayız, çünkü bu son analizde insan(lar)ın hayatın niteliğine ilişkin kararları demektir.

Ortada nitelikçe sınırlı bir arz var: Diyelim ki pantolon alacaksınız, dükkâna gidiyorsunuz, üç tip pantolon görüyorsunuz; biliyorsunuz ki, başka dükkânlara gittiğinizde de aynı üç pantolon tipinden başkasını görmeyeceksiniz. O halde seçiminiz sadece bu üç tiple sınırlı. Bu durum, toplumda bir tüketici olarak sizi oldukça edilgin bir konuma itiyor. "Edilginlik" ise genel ve temel sosyalist insan amacıyla çelişiyor: sosyalizmde insan alabildiğine "etkin" olmalı, sosyalizmin insana vaad ettiği güzellik bu.

Şüphesiz sonu, ucu görülen ve anlaşılan bazı geçici dönemlerde insanlar üç tipe değil, tek tipe de katlanırlar. Varılacak bir hedefin gereği olarak anlaşılan fedakârlıktan kaçmaz insanlar. Ama bunu kendilerine açıklayabilmeliler, ayrıca, "artık başka türlüsünü yapabiliriz" deme aşamasına gelindiğinde, ne yapılacağına karar vermekte pay sahibi olduklarına inanmalılar (Ve o aşamanın geldiğine karar vermekte). Kıtlık (yani çeşit ve nitelik kıtlığı) kalıcı bir durum, bir ebediyet haline gelirse, insan yaradılışı buna dayanamaz, çünkü insan üretkendir ve değişime eğilimlidir. Kaldı ki, varolan-sosyalizmde, ekonomi ve tüketim alanında verdiğim şematize edilgenlik örneği, kendini hayatın her düzeyinde yeniden-üretiyordu. Dükkânda üç tip pantolon bulan Sovyet yurttaşı yerel ya da ulusal yönetimde oy vereceği tek bir siyasî adaydan fazlasını zaten bulamıyordu. Okuyacağı kitap, dinleyeceği müzik, her şey, yetkilendirilmiş kurulun onayını alabilmişse onun için erişilir oluyordu - dolayısıyla bu düzeylerin hiçbirinde gerçek bir seçme yoktu.

Olaya tüketiciden bakmaya çalıştım. Şimdi bir de üretim yanından bakalım. Gene pantolon örneğinden gideceğim. Planlı ekonomilerde oluşan "ekonomik rasyonalite" kavramı, büyük işletmeye yönelir. Öyleyse mümkün olduğu kadar az sayıdaki büyük işletmelerde pantolon üreteceğiz. Gene az sayıda "dizaync"ya modelleri çizdiririz. Kumaşları seçer, alırız; bunların da fazla çeşitlilik göstermemesi daha "rasyonel"dir. Böylece şu kadar milyon pantolonu üretir, dükkânlara dağıtırız.

Bunun tüketiminde olana değindik, ama anlattığım üretim modelinde de dehşetli bir kısıtlılık var. Oysa, tüketen insanın, nasıl çok çeşit arasından seçme hakkı varsa, üretici olarak insanın da en az o kadar tasarlama, deneme, üretme hakkı var. İşletmeleri sayıca azaltıp boyca büyütme yerine, bunun tersini yaptığımızda, tasarlayan, yenilikler uygulayan

insanlar çoğalır, yenilikleri daha iyi gerçekleştirecek aletlerle ilgili insanlar kendi alanlarında daha üretken olmaya zorlanır, böyle bir yığın zincirleme ilişki içinde üretkenlikle birlikte yaratıcılık da artar. Bu sınırlı yerde, topu topu bir pantolonun üretim modelinden söz ediyoruz. Bu da, "hafif" dediğimiz, tüketim endüstrisiyle ilgili bir örnek. Ama bunu bütün ekonomiye yayarak düşünmek gerek. Teoride sosyalizmin "üretici güçleri geliştireceği" söylenirken, bu tür planlı ekonomiyle aslında üretimin büyük bir muhafazakârlığa, hattâ bir çeşit "taşlaşma"ya terkedildiğini görüyoruz.

Bu nedenlerle, ekonomi temelde hangi sistem doğrultusunda çalışıyor olursa olsun, belirli bir piyasanın varlığı zorunlu görünüyor. Özellikle hafif kişisel tüketim alanında toplumun bireylerine seçme hakkı vermenin başka bir yolu yok (Marx, haklı olarak, ekonominin uğrakları arasında "üretim"in belirleyici olduğunu, "dolaşım", "bölüşüm", "tüketim" gibi uğrakların son analizde ona bağımlı olduğunu söylemişti. Ama bu, *tüketici*'nin ve onun özgür seçim hakkının "önemli olmadığı" anlamına gelmez).

"Varolan-sosyalizm" dediğimiz sistemin uygulandığı ülkelerde bu sistemin tarihî başarısına bugün belirli bir mesafeden ve mümkün olduğu kadar nesnel ve tarafsız bir gözle baktığımızda, şunu saptayabiliyoruz: bu rejimler bir noktaya kadar aslında başarılıdırlar. Bölüşümde önemli bir eşitleşme sağlamış, bazı temel hizmetleri olabileceği kadar yaygınlaştırmışlardır. Öğretmenlik yapanlar bilir, bir sınıfta ders anlattığınızda, ister istemez, en zayıf öğrencinin düzeyine yönelmeye başlarsınız. Bunun gibi sosyalizm de toplumda en zayıf kalmış kesimlerin temel ihtiyaçlarını gidermeye girişti; bunu belirli ölçülerde başardı da. Bu çerçevede yapılması gereken işler, temelde "gosplan"la düzenlenen bir toplumun "iş yapma yöntemi" ve örgütlenmesi ile akla yakın bir uyum içindeydi. Ancak, yeniden "ders verme" örneğine dönersek,

sittin sene işi sınıfın en gerisinin düzeyinden alıp götürmek, bu sefer geri olmayan öğrencileri atalete düşürür, onları yeterince beslemez vb. Dolayısıyla buna bir çare bulunması gerekir. Varolan-sosyalizm de, bu noktada, başarısız kalmaya başladı. Babadan kalma jiletle de, sonunda, traş olursunuz, bunu tercih bile edebilirsiniz. Ama her gün yeni sistemler bulunuyor, aletler gelişiyor. Bu gelişmeyle atbaşı gidemezseniz, dünyadan hiç de kopuk olmayan halkınızı memnun edemezsiniz. Varolan-sosyalizm, yalnız böyle basit tüketim alanında değil, her düzeyde, belirli bir *sofistikasyon,* bir incelme gereken yerlerde, çeşitlenen ihtiyaçlara karşılık veremez oldu. Buna, son dönemin elektronik egemenliği eklenince, büsbütün çaresiz kaldı. Bu yeni teknoloji, çok sayıda birbirinden bağımsız küçük üretim birimini gerektiriyor. İş yapma hızlanıyor, esneklik gerektiriyor vb. Kısacası, ciddi bir "desantralizasyon" içinde bir etkililik olmalı. Varolan-sosyalizm, kalkınmaya hayli geriden başlamakla birlikte,bazı önemli alanlarda kapitalizmle rekabetini sürdürebiliyordu. Ama iş yöntemindeki bu belirleyici dönüşüm karşısında, varolan-sosyalizmin battal, bürokratik - merkeziyetçi yapıları hızla ve dehşetli bir biçimde çöktüler.

Buna karşılık, planlama denilen olayın büsbütün terkedilmesi zorunlu ya da gerekli olmayabilir. Yıllardan beri sosyalizmin "planlı ekonomi" iddiası ile kapitalizmin plansızlık savunması ideolojik düzeyde tam bir kutuplaşma oluşturdu. Oysa, varolan-sosyalizm nasıl olması gereken sosyalizmi temsil etmiyorsa, liberalizminin ütopik kapitalizmi ile "reel-kapitalizm" arasında da uyuşmazlıklar var. Liberalizme göre, ahlâken soylu olup olmaması hiçbir önem taşımayan bireysel çıkarlar, engellenmeden, kendi amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmalıdır; sonunda bundan, bu bencil kaostan, "toplumsal iyilik" çıkacaktır. Liberalizme göre, kaosun, içinden geçerken iyiliğe dönüştüğü makina, "serbest piyasa"dır.

Liberalizmin bu ütopyasına rağmen, bugün dünyanın "en" kapitalist ülkelerinde de, böyle bir "serbest" işleyiş yok. Varolan-sosyalist ülkelerdeki "gosplan"a hiç benzemese de, çeşitli düzeylerde sürdürülen müdahaleci etkinlikler, genel bir planlama tanımına pekâlâ uyuyor. "Gelişmekte olan" diye betimlediğimiz kapitalist ülkelerde ise planlamanın işlevi doğal olarak çok daha ağırlıklı. Önümüzdeki dönemde, bu gibi kurumlara, uluslararası düzeyde planlama kurumlarının eklenmesi bana zorunlu görünüyor. Çünkü, sık sık değindiğim gibi, küçülen dünyada, Çin'de biri öksürse Venezuela'da işitiliyor ve kimsenin kimseye haksızlık etmesi, dünyanın sağlıklı gidişine (o "gidiş" yaratılabilirse) çomak sokması hoşgörülemez. Ancak bu tür uluslararası kurumların, sıkça kullanılan deyimle "zenginler kulübü"nün denetiminde göstermelik organlar olmaması da gerekiyor. Dolayısıyla bu da, "Birleşmiş Milletler'in geleceği" türünden son derece önemli global sorunlar kategorisine giriyor. Dünyanın bu olgunluk düzeyine varması, bugünden bakıldığında, hiç de kolay görünmüyor. Ekonomiyi bilinen biçimlerde yönlendirerek hepimizi yönlendirenlerin insan değerlerine karşı sorumsuzluğuna yeterince değindim; buna, bütün ulus-devletlerin ulusal bencilliğini, kendinden başkasını umursamazlığını eklemeliyiz. Sonuçta, herkesin "biz"i ve herkesin "onlar"ı var ve her "biz"in her "onlar"a yaptığı yapacağı her şey mübah. Bu son derece tatsız koşullanma, belki sadece, bu gidişin yaratacağı, *hepimiz* için korkunç sonuçların bilincine daha iyi varmakla dengelenebilir.

Sosyalizm, kişisel mülkiyete hiçbir zaman karşı olmadı. Bunu, kullandığımız, kişisel tüketimimiz için kullandığımız günübirlik nesneler çerçevesinde söylüyorum. Giydiğim ayakkabı, içtiğim pipo vb. benimdir. Oturduğum ev benim olabilir, ev sahibi olmak ya da olmamak benim kararıma bağlıdır- otomobilim, sandalım vb. olabilir. Sosyalizm, üre-

tim araçları üzerine kurulu özel mülkiyet yoluyla, toplumun sınıflaştırılmasına ve üretim araçlarına sahip sınıfın bu egemen yapısıyla toplumun geri kalan kısmını sömürmesine karşı olmuştur.

İnsanlık tarihinin bu aşamasında mülkiyet büyük ölçüde anonimleşti. Zengin kapitalizmde kendi başına mülkiyet, son analizde bölüşümün yapısını düzenleyen, görece önemsiz bir uğrak (moment) haline geldi. Ama bu, kapitalizmin global sömürü sisteminde, insanlara ve dünyaya yaptığı kötülüklerde, ekonominin adaletsiz işleyişini garanti altında tutmak için zorunlu olan bütün politik baskılarda herhangi bir düzelme getirmedi. O anonimliklerin ardında yer alan çıkar grupları gene har vurup harman savuruyor. Üstelik, bu anonimleşme döneminde insanların elleri altında biriken araçların zarar verme kapasitesi, mülkiyetin klasik anlamda özel mülkiyet olduğu zamankinden çok daha fazla.

Dolayısıyla, kapitalizm içinde mülkiyet kurumunun geçirdiği dönüşüm, kapitalizmin çağdaş savunmacılarının söylediklerinin tersine, kapitalizmi insanlık için daha "hayırlı" bir sistem haline getirmedi. Öte yandan, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin toptan devletleştirildiği "varolan-sosyalist" toplum düzeni de insanlığa önemli bir mutluluk sunamadı. Her iki durumda da, temel sorun, mülkiyet hukukunun ya da gerçekliğinin şöyle veya böyle biçimlenmesinden önce, bütün bu biçimlenmelerin karar verenler ve kararlara uymak zorunda olanlar arasında ciddi bir uçurum yaratmasından ortaya çıkıyor. Bu da öncelikle politik bir sorun, bütün boyutlarıyla. Tarihte de fazla farklı olmayan, ama günümüzün son derece karmaşık toplumlarında yeni biçimler alarak önümüzde dikilen büyük sorun, toplumun yöneticilerini yeterince denetleyememesi sorunu. Bu nedenle, ilk iş, toplumun denetimini gerçekleştirebileceği kurumların oluşmasıdır- ve tabiî, gerekli yasal yapının. Bu,

toplumun bilinçliliği ile birlikte örgütlülüğünün de artması anlamına geliyor. Politika düzeyinde böyle hedefleri savunacak ve gerçekleştirmeye çalışacak örgütler, partiler olacaktır elbette. Ama partiler bu bakımdan yeterli değil; sivil toplum çeşitli örgütleriyle toplumsal sorumluluğuna sahip çıkarken, karar mekanizmalarına yaygınlık kazandıracak bir dizi yeni örgüte de gerek var (aynı zamanda bazı görece geleneksel kurum ve örgütlerin bu yeni ihtiyaçlara göre kendilerini yenilemesine).

Bu yeni tip örgütlenmelerin bir türü, çalışma hayatının içinde oluşmalıdır. İş hayatının bütün kararlarını menecerlerin vermesi ve çalışanların yalnız "zam döneminde" talepte bulunması, yeterli değil. Bütün kararlarda, iş hayatının zorunlu ögesi çalışanların da temsil edilmesi gerekiyor. Kültürel üretim alanlarında, kararlarda ağırlığın fiilen çalışanlardan yana kayması daha da önemli bir gereklik. Burada, başımdan geçen bir olayı kısaca anlatmak istiyorum. Seksenli yıllarda Londra'da basın özgürlüğünün geleceği konusunda uluslararası bir seminere çağırılmıştım. Burada çeşitli Batı ülkelerinden ve çeşitli "reel-sosyalist" ülkelerden gelen konuşmacılar vardı. Doğudan gelenler, "devlet tekelinde işleyen bir basından hiçbir olumluluk çıkmaz," dediler. "Her şey devlet sansürü altında ezilir. Fikir çeşitliliği çıkmaz, özgür düşünce çıkmaz. Standart bürokratik klişelerden başka bir şeye yer olmaz." Derken Batı'dan gelenler aldı sözü: "Sermaye tekelinde bir basından hiçbir olumluluk beklemeyin," dediler. "Böyle bir basın, reklamla, her şeyle sermaye düzenine bağlıdır. Sermayenin işine gelmeyen habere yer verilmez. Bayağı yığın kültürünü aşacak bir şey yapılamaz." İşin tuhafı, iki tarafın da söylediği doğruydu. Çözüm olarak, Doğu'dan gelenler basında serbest piyasanın daha fazla rol oynamasını; Batı'dan gelenler de nitelikli bir basın için devlet sübvansiyonunu önerdiler.

Bense, Türkiyeli olduğum için, ikisinin de açmazını yeterince yaşamıştım zaten.

Peki, çözüm ne öyleyse? Bence çözüm toplumda. Bu söz bir hayli gerçekdışı, ütopik kaçıyor, biliyorum. Çünkü yukarıda söylediğim gibi çağımızda yaşadığımız en büyük sorun toplumun ideolojik olarak yoksullaşması ve politik olarak etkisizleşmesi. Bu, üstelik, bir yığın "demokrasi" söylevi arasında gerçekleşiyor. Böylece, bir şeylerin değişmesi ve düzelmesini isteyenler, "toplum" denilen bu bir hayli "amorf" (şekilsiz) kalabalıktan umudu kesmiş durumdalar. Herkesin, kendi tepki duyarak oluşturduğu yapılanmaya göre, umut beslediği kurum değişiyor ve herkes kendinde olmayandan hayır bekliyor - özel sermayeden ya da devletten. Oysa şu durumlarıyla her ikisinden de bir şey beklemek, bana, toplumdan bir şeyler beklemekten daha *az ütopik* görünmüyor. Çağın önümüze koyduğu en önemli *meydan okuma* bu; sermayeyi devleti kendini toplumdan bağımsızlaştırarak toplumu sürü gibi güden hangi yapı varsa onu, toplumun kesin ve belirleyici denetimi altına almak; soyut "toplumsal sözleşme" idealini, somut bir ilke haline getirmek.

Burada, "işçi sınıfı"nın klasik tanımını genişletmek durumundayız. "Kol emeği" şovenizmi yapmadan, kol ya da kafa, emeğiyle geçinen ve hayatın oluşumunu gerçekleştiren herkesi "çalışanlar" olarak ele almalı ve bu temel üzerinde her düzeyde daha adaletli bir dünyanın kurulması için hareket etmeliyiz. Meslekî örgütlenmeler (klasik tipte örgütlenme örneklerinden) çok önemli, çünkü bunlar zorunlu olarak dikey yapılarında, sözgelişi Kayseri'deki, İskenderun'daki ve Ereğli'deki maden işçilerini ya da her bölgedeki mimarları, doktorları vb. bir araya getiriyor. Yerel örgütlenmeler de çok önemli, çünkü bunlar da verili bir yöredeki değişik sınıf ve tabakalardan insanları yanyana getiriyor, bu tür toplulukların ortak çıkar ve hedeflerinin saptanmasına yarıyor. Tabiî,

çeşitli değerler, dünya görüşleri çerçevesinde oluşmuş örgütler ve hareketler (politik partiler dahil, ama yalnız onlar değil) de son derece önemli.

Çalışanları doğrudan temsil eden örgütlerin, örneğin sendikaların, yaşadığımız dönemin gereklerine göre yeniden yapılanmaları gerektiğini düşünüyorum. Sendikalar, parti gibi doğrudan politik olmayan, ama mutlaka politikayla içli dışlı ve "politikaları" olması gereken kurumlardır. Geçmişte,sosyalist düşünce içinde, varolan durum işin teorisine uymasa da, mantıkî bir çıkarsama süreciyle, sendikaları temel olarak sol politika alanında yer alan örgütler diye düşünürdük. Başka bir deyişle, sendikalar, sosyalist politikanın gerekli, ama son analizde belirleyici olmayan kurumları, örgütleriydi. Asıl politik kararlar partide verileceği için, kurum olarak sendikanın bu konulara "burnunu sokması" beklenmezdi. Sendikaların vereceği mücadele, üyelerini sosyalist politik mücadelenin eşiğine getirip bırakmakla sınırlıydı. Sendika, kapitalist sistemin yarattığı bir kurumdu, ama aynı zamanda kapitalizmle çelişiyordu ve sistemin sorumluluğunu üstlenmesi gerekmiyordu. Böylece, sendikaların üyelerine karşı yükümlülüğü, toplu sözleşme döneminde onlar için en yüksek ücreti koparma amacıyla sınırlandı. Bir zamanlar Türkiye'de sol sendikal mücadelede sık sık işittiğimiz "sınıf sendikacılığı" teriminin temelinde bu anlayış yatar. Bu, kendi başına zararlı bir şey olmamakla birlikte, yeterli de değildir. Özellikle bugün sendikaların bundan çok daha geniş kapsamlı bilinçlilik merkezleri olmaları gerekiyor. Gelecek bir devrime hazırlık yapmak- sonranın kararlarını devrimi, iktidar değişimini vb. yapacaklara bırakmak üzere - olamaz işlevleri. Nitekim, kendilerini böyle sınırladıklarında, beklenen iktidar değişimi olduğu zaman gerçekten işlevleri biter ve yeni iktidar karşısında temsil ettikleri sınıfın, kesimlerin çıkarlarını savunmaya devam edemez hale gelirler; böylece,

sivil toplumun özerk bir örgütü olmaktan, monolitik bir iktidarın süsleyici bir ögesi olma durumuna düşerler. Sendikalar, temsil ettikleri sınıfların çıkarlarını savunurken, ülkelerinin ve dünyanın sorunlarına global bir kapsamda bakabilme yeteneğini kaybetmemelidirler. Ancak bu yeteneği sürdürmekle, sendikalar ve bütün meslekî örgütler, sivil toplum örgütleri, alternatif bir toplumun kurucu ögeleri olma potansiyeline sahip olabilirler.

Örgütlü, bilinçli, etkili toplum. Uzun vadede, insanca hayatın bundan başka garantisi olamaz. Bu da bir süreçtir elbette; kolay bir süreç de değildir. Bugün dünyanın birçok yerinde insanlar kendi katkılarının hayatın niteliğini değiştirebileceğine inançlarını kaybetmiş durumdalar, onun için de kanıksamışlar çok şeyi. Kurtuluş vaadedenlere güvenleri kalmadığı gibi, sürüklendikleri genel örgütsüzlük içinde kendilerine de güvenemiyorlar. İlk iş bu öz-güveni yeniden oluşturacak bir teori ve pratik olmalıdır. Toplum, aklını örgütlemeli ve bu aklı pratik düzeyde, "sadece biz yönetiriz" diyenlerin karşısına dikmelidir.

Türkiye'de Ekonomi

"Tüketim Toplumu" Olarak Türkiye

Türkiye'nin bir "tüketim toplumu" olduğu son zamanlarda sık sık söylenir oldu. Özellikle ANAP ve onun yakını olan çevrelerde bu yalnızca nesnel bir saptama değil, bir kıvanç kaynağı olarak dile getiriliyor. Saptama, genel olarak doğru; ama bundan bir böbürlenme vesilesi çıkarılıp çıkarılmayacağı ayrı bir konu.

Bizim kuşağın çocukluk yıllarında, yani kırklar ve ellilerde, besin maddeleri çok ucuzdu. Palamut bol çıktığında -ve genellikle boldu- tanesini 25 kuruştan aldığımız olurdu. Seb-

ze, meyva son derece ucuzdu. Hatırladığım ilk ev kiramız 30 liraydı. Bunlara karşılık, o yıllarda orta halli bir aile için bir buzdolabı, çamaşır makinası, hele bir otomobil, hayal gibi, rüya gibi nesnelerdi. Kırk yılı bile bulmayan bir süre içinde bu durum kökten değişti. Bu değişimin temel nedeni de sanayileşmeydi. Sınaî ürünler Türkiye içinde yapıldı, bollaştı ve ucuzladı. Tüketim, ciddi bir hedef haline geldi.

Türkiye'de ilk önemli reklam kampanyalarından birini hatırlıyorum: "Yüzünüz çamaşır değildir" diye bir slogan çıktı birdenbire. O zamana kadar iki sabun vardı: Yeşil sabunla çamaşır, bulaşık yıkanır, beyaz sabunla insanlar kendileri yıkanırdı. Reklamı yapan, Puro'ydu. Kısa zamanda Puro tuttu, hiç değilse belirli bir çevrede. Bu gibi başlangıçlardan, değindiğim çok kısa süre içinde, bugünün tüketim düzeyine ulaştık.

Dolayısıyla, "Türkiye tüketim toplumu oldu" diyerek bundan kıvanç duymanın kısmî bir haklılığı var. Kırk yıl içinde böyle bir değişim azımsanacak bir şey değil. Bir insanın kendi hayat süresi içinde ô noktadan bu noktaya gelmesi gerçekten önemli.

Bu değişimin, görünürde, kapitalist gelişme içinde gerçekleşmesinin de toplumun genel psikolojisinde yarattığı önemli etkiler var. "Devletçi" sistemin yokluk ortamından, özel teşebbüsün bu bolluk ortamına geçiş, halkın çoğunluğunu, irili ufaklı çeşitli kişisel yakınmalara, yoksunluklara vb. rağmen kapitalist sisteme bağlıyor. Ama bu, kitabın başka bölümlerinde daha ayrıntılı değindiğim bir konu. Burada, bununla ilgili tek bir temaya çok kısa değineceğim. Günlük hayatın genellikle fazla saydam olmayan dokusunda, uzman olmayan yurttaş, o "devletçi" sistemle sonraki "hür teşebbüs" dönemi arasındaki neden-sonuç ilişkisini pek fazla görmüyor, daha doğrusu, "sonuç"lara bakıyor. Aynı şekilde, elli sonrasında "hür teşebbüs" gelişirken, devlet sektörünün o

gelişmede nasıl önemli bir rol oynadığını da yeterince seçemiyor. Sıradan yurttaş, bireysel kapitalistle devleti, gereğinden fazla ayırıyor birbirinden ve genel tercihini kapitalistten yana yapıyor. Bunun elbette istisnaları var, ama genel eğilim böyle. Dolayısıyla bu genel eğilimin politik sonuçları da önemli. Önceki bazı bölümlerde, Türkiye'de kapitalizmin tuhaf bir biçimde "popüler" olduğunu söylerken değindiğim sorun bu - solun iyi değerlendirmesi gereken bir biçimlenme.

Türkiye'nin "tüketim toplumu" haline gelmesi konusunda iki -iyimser ve kıvançlı olmayan- hatırlatma yapmak istiyorum. Bunların biri Türkiye'ye özgü sürecin özellikleriyle, öbürü de bugün dünyada tüketim toplumlarının durumuyla ilgili.

"Tüketim toplumu" olgusu ve sonra da kavramı, elbette, Batı'nın kapitalizmde ilerlemiş toplumlarında doğdu. Bu toplumlar, birkaç yüzyıl boyunca, oldukça yırtıcı yöntemlerle kapitalist birikim yapmış, derin bir toplumsal adaletsizlik ve sınıf farklılaşması pahasına zenginleşmişlerdi. Bu nedenle, o toplumlarda kapitalizm hiç de popüler bir şey değildi. Yüzyıl başında ve özellikle iki dünya savaşı arasında, Keynes'in ekonomik önerilerinin önemli bir rol oynadığı süreçlerle, bu toplumlar bölüşümü adilleştirmeye başladılar. Daha dengeli bölüşüm, henüz "tüketim toplumu" kavramı ortada yokken, "refah toplumu"nu (welfare society) yarattı. Bazı marjinal kesimler dışında, toplumun bütün sınıf ve tabakaları, refahtan eskisine oranla daha fazla pay almaya başladılar. Alıcı kitlesinin böylece genişlemesi bu toplum biçimini güçlendirdi ve "tüketim toplumu"na geçildi.

Şimdi Türkiye, "tüketim toplumları"na özgü bazı göstergelere sahip. Ama, Türkiye tüketim toplumuna yaklaştıysa da, aradaki "refah toplumu" aşamasını atlayarak oraya yaklaştı. Bu süreçte en önemli avantajı, ekonomik düzeyde oligarşik bir yapıda olmamasıydı. Dolayısıyla, oldukça şişkin

bir orta tabakası vardı. Böylece, kapitalist ilk birikimin normal olarak yarattığı kutuplaştırmaya bir ölçüde direnç gösterebildi. Sanayileşme kırdan insanları kente getirerek, hem maddî düzeylerini, hem de genel hayat koşullarını görece geliştirdi. Bütün bunlara rağmen, Türkiye'nin, tarihinin herhangi bir döneminde bir "refah toplumu" aşamasına geldiği söylenemez. Ne toplam geliri ne de gelirin bölüşüm tarzı, buna elverecek düzeyde. Ayrıca, tüketimdeki bütün artışa rağmen, *hayatın niteliği* hâlâ son derece düşük. Üretilen mallar kötü, çirkin, dayanıksız. Yani malların niteliği de, Türkiye'yi bir "refah toplumu" kategorisine sokmaya yetmiyor.

Seksenlerden bu yana, bölüşüm büsbütün bozuldu. Askerî zorbalık rejimi altında işçi sınıfının bölüşüm içinde payı iyice azaldı. Sonunda, burjuvazinin bir bölümünü bile rahatsız edecek derecede yoksullaştı işçiler. ANAP'ın ekonomik politikaları da sınıfsal eşitsizliği artırdı, zengin/yoksul arasındaki uçurumu derinleştirdi. Dolayısıyla, bu bozuk ve dengesiz yapıyla bir "tüketim toplumu" oldu ya da oluyor Türkiye: tüketim ideolojisi, özlemi var, hattâ belirleyici olduğu da söylenebilir; buna karşılık, bir "refah toplumu"nun dengeli yapısından yoksun.

Varılan bu aşamaya nasıl korkunç bir doğa ve çevre talanıyla, kirlenmesiyle varıldığına burada değinmeyeceğim.

Şimdi, ikinci temaya geçelim. Türkiye'de birilerinin "biz de tüketim toplumu olduk" diye övünmeye başladığı sırada, dünyada "tüketim toplumu" yoğun bir biçimde eleştirilen bir olgu haline geldi. Bu tabiî, sözkonusu toplumun geçerliliğinin bugünden yarına ortadan kalkacağı veya taraftarlarının, bu toplumsal varoluştan yana olanların hızla azalacağı anlamına gelmiyor. Tersine, "tüketim toplumu" ideolojisi dünyada hâlâ çok güçlü ve ona sımsıkı sarılanlar hâlâ çoğunlukta. Gelgelelim, Batı ülkelerinde bu toplumsal yapılanmanın global sonuçları, bazı ciddî endişeleri doğuruyor.

Zengin Batı'nın tüketici toplumları, dünyayı doğası ve insanlarıyla kurutuyor. Bu dengesiz dünyada, zengin toplumların birçok tüketim ihtiyacı, azgelişmiş ülkelerden ve azgelişmiş yöntemlerle karşılanıyor. Bir yığın talebin yerine getirilmesi için doğa talan edilircesine sömürülüyor. Tabiî sorun yalnız kaynakların bu tür yöntemlerle kurutulması da değil; teknolojinin, aşırı sanayileşmenin her türlü olumsuzluğu dünyanın geleceğini tehdit ediyor. Bir yanda, zengin ülkelerde, aşırı ve şımarıkça bir israf var - yüzeydeki bütün "rasyonellik" edebiyatına rağmen. Zengin bir ülkenin attığı çöple yoksul bir ülkeyi yaşatmak mümkün. Yoksul ülkeler de, buna karşılık, doğaya karşı har vurup harman savuran bir tavır içinde. Ülkeler arası yarış, hızlı kalkınma özlemleri tehlikeyi gittikçe büyütüyor.

Dünya adamakıllı küçüldü. Bir yerdeki olay, başka yerlerde hemen yankılanıyor. Geçen kışın bitmez tükenmez kötü havasının Körfez Savaşından, Saddam'ın yaktığı petrol kuyularından vb. etkilendiğini öne sürenler var. Doğru olabilir, olmasa da, başka birçok olayın benzer sonuçlar verdiğini biliyoruz. Örneğin Çernobil. Ukrayna'daki nükleer sızıntı Rize'nin çayını bile etkiledi. Dünyanın sorunları artık yerel değil, her şey global. Aynı dünya üstünde yaşıyoruz ve bu dünyaya yeterince özen göstermiyoruz. Dünyaya ve birbirimize karşı ortak sorumluluklarımız olduğunu artık anlamamız gerekiyor. Tutumlu, tokgözlü olmalı ve paylaşmayı öğrenmeliyiz. Bütün bu son derece önemli gerekler, "tüketim toplumu"nun alışkanlıklarıyla, tavırlarıyla çelişiyor. Dolayısıyla, gerçek bir anlamda, *"Türkiye'nin çağdaşması"*ndan kıvanç duymak istiyorsak, yapısal olarak miadını dolduran ve dünyayı aslında tehdit eden "tüketim toplumu" mertebesine eriştiğimiz için değil ("eriştiğimiz" ayrıca hiç inandırıcı değil), dünyanın geleceğinin sorumluluğunu duyan bir bilinçlilik düzeyine yükseldiğimiz zaman ve onun için kıvanç duymalıyız.

Şimdiye kadar zaman zaman değindiğim bir konuyu burada biraz daha genişlemesine ele almak istiyorum. Konu, Türkiye'de hayatın niteliği.

Kullandığımız nesnelerin -her türden nesnelerin- yaşadığımız hayatın niteliğiyle zorunlu bir ilişkisi vardır. Bugünün dünyasında, bu nesneler dışında bir niteliği hayal etmek bile zor -bu nesneleri tüketerek hayatımızı üretiriz. Bu teoride böyle galiba; gerçekte, bu ömür törpüsü nesneler hayatımızı tüketiyor- niteliksizleriyle.

Hangi yaştan olursak olalım, hayatımızda her zaman bir "yerli malı/yabancı malı" ayrımı oldu. Bizden önce yaşamış olanlarda da aynı ayrım sözkonusuydu. Acaba bizden sonra da devam edecek mi? Malın "yerli" olanıyla "yabancı"sı arasında şaşmaz bir değer farkı vardır: "yabancı" iyidir, "yerli"yse kötü. İlkokul boyunca hepimizin kutladığı "yerli malı haftası" da bu ayrımı zihnimizden silmeye yetmemiştir. Resmî kurumlar ve ideolojimiz gereği yaşamak zorunda olduğumuz "çiftdeğerli" ve "ikiyüzlü" dünyada, hepimiz resmî düzeyde "yerli" malına gerekli saygıyı gösterdikten sonra, o malın "yabancı"sını elde etmek için can atmışızdır.

Oldukça uzun bir süre için bunun kabul edilebilir bir kaçınılmazlığı vardı. Türkiye yeni yeni sanayileşmeye başlayan bir toplumdu. Elbette birçok malın üretiminde acemilik, yetersizlik olacaktı. Bu hâlâ tartışmaya açık, kesin cevabı olmayan bir sorudur. Sanayi kurmaya çalışan toplumlar, genellikle, sanayicilerini dış rekabetten korumak için yüksek gümrük politikası uygularlar. Ancak, bunun bir tekelleşme haline gelmesi zorunlu değildir. Dışarıdan gelecek radyolara gümrüğü yükseltip yurt içinde radyo üreten, sözgelişi beş firmaya imkân tanıyabilir, hattâ bazı anti-monopolist yasalarla iç rekabeti teşvik edebiliriz. Bu rekabet tüketiciyi korur; her-

kes, malını satabilmek için, daha nitelikli ve daha ucuz mal üretmeye zorlanır. Türkiye'de yeni gelişen sanayi gümrükle dış rekabetten korundu; ama pratikte fazlaca bir iç rekabetle de karşılaşmadı. Türkiye'nin burjuvazisi, daha başlangıçtan, devletle ve politik iktidarla içiçe geçmiş, tekelci bir burjuvazi oldu. Bu hâlâ böyledir büyük ölçüde: bu ülkede politik iktidar ekonomik nimetlerin dağıtıldığı mekanizmadır ve ekonomik kerteyle politik kertenin (bu düzeylerin) birbirinden görece özerkliği hâlâ tam olarak gerçekleşmemiştir. İktidarların, kendi burjuvazilerini yaratmak ya da burjuvazi içinde kendilerine yakın kesimleri bazan dalavera derecesine varan yasal yollarla kayırmak alışkanlıkları vardır.

Sonuçta, yetersiz rekabet, tüketicinin zararına oldu. Gümrükte vb. korunan sanayici, diyelim ki bir ampul üreticisi, bu koruma altında, teknolojisini geliştirme, ilerletme ihtiyacını duymadı; tersine, "nasıl olsa satarım" diyerek, eski teknolojisini sürdürdükçe sürdürdü. İş alanını da genişletmedi. Sonunda, evet, zengin oldu, ama tam anlamıyla "burjuva" bile olmadı. Servetini de genel olarak ekonomi dışı alanlarda tüketti - "burjuva" gibi değil, "hacı ağa" gibi.

Dolayısıyla toplum elbette ki resmî düzeyde kimsenin inanmadığı övgülerle anılan yerli malın değil, malın yabancısının peşine düşecekti. Burada, tarih boyunca, çeşitli komiklikler de yaşanmadı değil: en kötü nitelikli nesneyi bile, yabancıdır diye (ve hattâ Türkiye'de çok daha iyisi bulunurken) bağrına basmak gibi. Ama genel akış içinde bu doğaldı, başka türlüsü düşünülemezdi.

Dediğim gibi, sanayileşmeyi böyle götürmek zorunlu muydu, değil miydi, tartışılır ve hâlâ tartışılıyor. Ama bir süreden beri, başka bir düzeye sıçramış olmamız gerekirdi. Oysa bir yere sıçradığımız yok. Tersine, yaşadığımız hayat, hele büyük şehirlerde, günden güne daha boğucu bir hale geliyor. Bütün bu sıkıntıları hâlâ "yoksulluk", "yeni sanayileşme" gi-

bi etmenlerle açıklayamayız. Yaşadığımız tarihin, o tarihi biçimlendirenlerin yanlışlarının izlerini taşıdığı açıkça ortada. Bunu söylerken, şunu aklımdan çıkarmıyorum: İnönü'den Özal'a, gelip geçen bütün başbakanlar, çeşitli zor koşullarda, Türkiye'nin kendine seçip karar kıldığı yolda, yani kapitalist kalkınma sürecinde, farklı yaklaşımlarıyla, ellerinden geleni yapmaya çalıştılar. Başka bir söyleyişle, tarihimizin yanılgılarla dolu olduğunu söylerken, kimseyi mahkûm etmeye, "vatan haini" ilân etmeye niyetim yok. Zaten kişilerden çok, siyaset kültürü ve geleneğine, siyasetin yapısını şekillendiren kurumlara yüklüyorum sorumluluğu. Türkiye, hâlâ yaşadığımız pek çok eksikliğe rağmen, bir yerden bir yere gelmiştir; uygulamaları eleştirirken, bunu da unutmamak gerekir.

Ama, örneğin şöyle bir olaya bakalım: İstanbul'da birçok kişi, geniş yollar açtığı için Menderes'i hâlâ rahmetle anar. Hizmete susamış toplumumuzda politikacıların yaptıkları böyle vefa duygularıyla hatırlanmıştır. Vatan ve Millet caddeleri ve dönemin başka yolları açılırken yok yere yıkılıp giden pek çok tarihî eseri şimdilik unutalım. O tarihlerde, *daha cesur* bir karar verilse ve İstanbul'da metro sistemine başlansa, İstanbul trafiği bugün bu kadar felâket olur muydu? Bu nüfusta, kaç tane metrosuz şehir var dünyada? Gene o ellili yıllarda başlanan şehirleşmenin çirkinliği, bunun şimdiki duruma yol açacağı, görülemez miydi?

Bu örnekleri sayısız çoğaltabiliriz: kara yolları politikası gerekliydi. Karayolları sayesinde Türkiye'nin her yeri her yere bağlandı. Bunlar hepsi çok iyi oldu. Ama demiryolunu bu derece ihmal etmemiz zorunlu muydu? Hem insan, hem de yük taşımakta demiryolunun muazzam hizmetinden kendimizi yoksun kılmamız gerekiyor muydu? Ama daha geçenlerde Turgut Özal, cumhurbaşkanlığı yaparken, demiryolunun komünist, karayolunun özel teşebbüs olduğunu söyledi. Tur-

gut Özal, komünizmle ilgisi olmayan Avrupa ülkelerindeki (ya da Japonya'daki) akıl almaz giriftlikteki demiryolu ağını, bunun geçmişteki ve şimdiki olağanüstü hizmetini bilmeyecek kadar cahil midir? Bir politikacı bu kadar sorumsuz sözleri nasıl söyleyebilir? Ayrıca, hesapsız politikalarla İstanbul'u on milyonluk bir şehir haline getirdiler. Böyle bir şehre, yalnız günübirlik domates yetiştirmek için, günde kaç kamyon buraya yollanır? Böyle karayolunda trafik neye benzer?

Yıllardır, her türlü rahatsızlık, her türlü "ödev"i olup da hiçbir "hak" sahibi olamayan bu halkın sırtına yüklendi. İstanbul gibi altyapısız bir şehir dünyada yok. Dalan'a kadar doğru dürüst kanalizasyon çalışması yapılmamış, yağmur yağsa felç olur, ama suyu akmaz bir şehir.

Sorun yalnız şehirlerde değil; uzak görüşlü yatırımların yokluğunda değil. Hayatımız niteliksiz, çirkin, dayanıksız nesnelerle dolu. Oysa bütün bunların üretimi için dünyanın kaynağı kullanılıyor, alınıp tüketilmesi için de onca para gidiyor. Oturduğumuz binalar, bina yapmak için kurulan şantiyelerden fazla farklı değil. Sınırlı istisnalar dışında, oturduğumuz evler ses geçirir, su geçirir vb. Cahil müteahhitler elinde yalapşap yapıldıkları için, ayrıntıları fecaattir. Tesisatları üç günde bozulur. Evin tamirine giden vakit, para hepimiz için eziyettir, ama alışmışızdır buna.

Sokağımız delik deşiktir. Yürüyecek kaldırım yoktur. İki günde bir arabalar üstümüze zifos sıçratır. O arabanın içinde olduğunuzda trafik eziyeti başlar. Sabah ve akşamın yoğun saatlerinde otobüs, minibüs duraklarında upuzun kuyruklarda bekleşen insanların yüzündeki bezginliği görürsünüz.

Aldığımız mala güvenemeyiz. Yiyecek maddesinin sağlıklı olduğuna güvenemeyiz. Çevrede mikrop kol gezmektedir. Aslında çevrede kol gezmeyen yoktur: ekzoz dumanı, fabrika dumanı ya da atığı, çöp.

İş hayatının genel koşulları korkunçtur. Evet, bazı büyük işletmeler insanca çalışacak, sağlıklı ve temiz mekânlar kuruyor. Ama küçük işletme düzeyine indiğinizde bir felâketle karşılaşıyorsunuz. Pislik, derbederlikten geçilmediği gibi, her an kaza tehlikesiyle karşı karşıyasınız. Nitekim, çok sık kaza oluyor. Bütün bunlar dakika geciktirmeden düzeltilmelidir artık.

Bütün bu felâketler bir estetiksizlik, zevksizlik atmosferi içindedir ayrıca. Adana'dan Trabzon'a gezin şehirleri, her birinde her nasılsa kalmış - kalmışsa - birkaç eski, karakterli ev dışında, hep aynı çirkin şehirdeyizdir aslında. Aynı estetik dışı beton yığını. Bu yığın, güzelim kıyılarda daha da olağan dışı biçimlerde devam ediyor şimdi. En verimli tarım alanlarında, eski şeftali, narenciye bahçelerinin yerinde, sahiplerinin yılda topu topu yirmi gün, bir ayını geçirdiği, yapılışından en çok üç yıl sonra her parçası elinizde kalan yazlık kooperatif evleri yükseliyor şimdi.

Kısacası, hayatın niteliği son derece düşük bu ülkede. Birçok şey, artık düzelemeyecek, geri gelmeyecek durumda. Bir yandan "tüketim toplumu" olduk diye övünüyoruz, ama aslında doğal ve tarihî güzelliği, zevk ve estetiği, hayatın niteliğini tüketiyoruz. Bu bir vandalizmdir ve böyle devam edemez.

Sistem Konusu

Türkiye'de devletin ekonomide oynadığı rol ve dolayısıyla "kamu iktisadî teşebbüsleri" dediğimiz kurumlar, zaman zaman tartışma konusu olmuştur. Daha evrensel ölçülerde bir kapitalizmden yana olanlar devletin ekonomiden çekilmesi gerektiğini, buna bağlı olarak da, KİT'lerin özel teşebbüse devredilmesini savundular. İlkin Demokrat Parti'nin kuruluşunda bu görüş Celâl Bayar tarafından dile getirildi. Gelgelelim, on yıllık DP iktidarı boyunca bu yolda somut bir adım

atılmadığı gibi, bu dönemin ileriki yıllarında iktisadî devletçiliğin güçlendirildiği de görüldü. DP'nin birçok bakımdan "devamı" olan Adalet Partisi iktidarları da "karma ekonomi"nin yapısına ilişmediler. Yakın zamanda, ANAP çerçevesinde, KİT'lerin özel teşebbüse devri sözü yeniden ortaya atıldı, ancak bu yönde bir uygulama olmadı. Süreç boyunca, Cumhuriyet devletinin kurucu partisi olan CHP, onun devamı ya da o gelenekten olan partiler, örneğin SHP ve DSP, devletçiliği savundular. Ancak, onlar da, KİT'lerin işleyişine herhangi bir yenilik getirmediler.

Arada bir "KİT'ler özel teşebbüse devredilmeli" denilmesine rağmen, bunu diyenler iktidarda olduğu halde böyle bir olayın gerçekleşmek bir yana, başlatılamaması, toplumun maddî yapısının böyle bir değişime fazla imkân vermediğini düşündürüyor. Sermaye birikimi arttıkça, kapitalizm ülkede derinleştikçe, KİT'ler daha uyumsuz ya da gereksiz görünebiliyor, ama onları yapıdan çıkarmak hâlâ kolay değil. Çünkü hâlâ ciddi bir işlevleri var. Çoğu, ülkedeki özel sermayenin altına giremeyeceği büyüklükte; gene birçoğu, sağladığı kâr imkânları bakımından, bugünkü yapılarıyla özel sermaye için çekici görünmüyor.

Bu durum, bizden çok daha ileri gitmiş kapitalist ülkelerde de var aslında. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İşçi Partili Attlee Büyük Britanya'da başta demir-çelik, birçok sanayi ve hizmet kolunu devletleştirdiğinde, bu hareket, kapitalist dünyada solun bir devrimi gibi görünmüştü. Ama çok geçmeden, başka kapitalist ülkeler de benzer işkollarında devletleştirmeye gittiler. Çünkü bu büyük işletmeler özel sermaye açısından hiç ilginç değildi artık. Zamanla, devleti de bu yükten kurtarmak üzere, örneğin demir-çelik üretimini büyük ölçüde tasfiye etme ve bunları gelişmekte olan ülkelere aktarma eğilimleri bile göründü. İleri kapitalist ülkeler, dünya ekonomisinin yönetiminin anahtarı olacak denet-

leyici sanayileri ve teknolojileri elde tutup, eski dünyada ilerlemenin simgesi gibi görünen demir-çelik (ağır sanayi!) üretimini azgelişmişlere bağışladılar.

Yeniden Türkiye'ye ve Türkiye'nin "KİT'ler" sorununa dönersek, bu alanda olup bitenlere daha yakından bakmak gerekiyor. Çünkü çeşitli siyasi iktidarların doğru yanlış (daha çok yanlış) uygulamaları bu kuruluşları altüst etti. Hepsinin durumlarının, her birinde yapılması gerekenlerin ayrı ayrı incelenmesi ve değerlendirilmesi gerekli. Ama böyle özgül bir incelemeye girmeden, bazı genel ilkeler üstüne bir şeyler söylenebilir gene de.

İlk sorun, Türkiye'de politikayla ekonominin birbiriyle sağlıksız derecelerde içiçe geçmesinde bu kuruluşların oynadığı, daha doğrusu onlara oynattırılan, olumsuz rol. Bir ülkede siyasi iktidar ekonomik nimetler paylaşımının başlıca aracı olursa, orada sağlıklı bir ekonomiden söz etme imkânı yoktur - sağlıklı bir politikadan da söz edilemeyeceği gibi. Bu çarpıklık, KİT'lerin bir "sorun" olmasının başlıca nedenleri arasındadır.

Türkiye'nin yapısal zayıflıkları, KİT'lerdeki bu uygulamaya gerçekleşme zemini yaratıyor. Örneğin genel yoksulluk ve işsizlik oldukça kalıcı bir sorun. Bu durumda, iktidara gelen parti kendi adamlarını KİT'lere yerleştiriyor (tabiî belediyelerde de benzer tuhaflıklar var). Bu bir bozukluk ve bir çirkinlik.

Ben kendi hesabıma, KİT'lerin ıslah edilmesinden ve devlet sektörü olarak kalmasından yanayım - bunun istisnaları olabilir, ama genel olarak böyle kalmalı. Ancak, "ıslah"tan anladığım, bunların kapitalist "rasyonalite" ve "rantabilite"ye uydurulmalarıyla sınırlı değil. Bu kuruluşların karar mekanizmalarında, yani yönetim yapılarında bazı önemli, radikal değişimlere gidilmelidir. En can alıcı konu, çalışanların reel bir biçimde yönetime katılmasının sağlanmasıdır.

Bu şekilde, devlet sektörü, KİT'ler, ekonominin bütününde zamanla ve evrimsel bir yöntemle yaygınlaşması gereken, "çalışanların kararlara ortak edilmesi" sürecinde öncü ve kılavuz bir rol oynamaya başlayabilirler. Daha önceleri ülkenin sanayileşmesinde öncülük etmiş olan bu kuruluşlar bu dönemde de böyle bir öncülük rolü üstlenebilirler.

Dolayısıyla, "ekonomik sistem" konusunda benim önerim, bugün varolan "karma ekonomi" sistemini, dışsal çerçevesiyle korumak, ama vakit geçirmeden, içeriğini değiştirmeye başlamaktır. Değişimin yönü, üretim hayatının tümünde çalışanların, doğrudan üreticilerin inisyatifini ve katılımını artırmaktır.

KİT'lerin bir şekilde varlığını sürdürmesini gerektiren bir başka somut neden daha var; bu, Doğu'nun ekonomik gelişmesi konusu. Bunca yıldır özel girişimin Doğu'ya anlamlı bir yatırım yaptığını görmedik. Bunu zorlamanın da imkânı yok, çünkü demokratik bir rejimde sermayeye nerede yatırım yapacağını dikte edemezsiniz. Kapitalizmin normal işleyişinde, sermaye yokluk bölgesinde değil, bolluk bölgesinde yoğunlaşır.

Bir süreden beri, sözkonusu kalkınmanın sağlanması ya da hiç değilse başlaması için Doğu'nun yerlisi bazı özel kişilere sermaye ve kredi veriliyor. Ama bu işe yaramıyor. Birtakım derme çatma, fabrikamsı şeyler kuruluyor, ama çalışamıyor, bir değer yaratmıyor; ya da verilen sermaye, daha verimli olduğu için, gene Batı'ya yatırılıyor, yalnız arada birileri yoktan yere sermaye sahibi oluyor. Aynı demokratik kural gereği, buna da engel olamazsınız aslında. Ama o zaman, daha baştan, bu sermayenin dağıtılması anlamsızlaşıyor.

Dolayısıyla bu işi ciddi tutmak, planlı bir biçimde kurulacak "entegre tesis" türünde yatırımlarla, tarımsal üretimle sanayii yanyana getirmek ve ekonomik canlanmanın adımlarını atmak gerekiyor. Bu da özel sermaye değil, devlet yatırımı işi.

Türkiye'de *işsizlik sigortası* kurumunu başlatıp işletmenin zamanı çoktan geldi. Kamu İktisadî Teşebbüslerini işsizlik sigortası yerine ikame etmek gibi anlamsız ve zararlı (ekonomik zararının dışında, yarattığı ve sürdürdüğü bütün "paternalist politika" alışkanlıklarıyla) politikalardan vazgeçip, çağdaş bir toplumda olması gereken temel kurumları oluşturmalıyız. Varolan KİT'lerde reformu, toplumun ilerlemesi gereken doğrultuyu saptadıktan sonra düşünmekte yarar vardır. Nasıl bir toplum istiyoruz, uzun vadede? KİT'lerin öyle bir toplumda yeri olabilir mi, ne olabilir? Öyle bir topluma geçişte nasıl bir rol oynayabilir? Buna göre, bunların içinden tasfiye edilmesi, özel teşebbüse devredilmesi gerekenler (ve tabiî, devredilebilecekler) saptanmalıdır. Bundan sonra, kalanlar, ekonomik bir rasyonalite içinde çalışabilmelerini sağlayacak boya getirilmelidirler. Aynı anda da, özyönetim doğrultusunda ilk düzenlemeler yapılmalı, işçiler, orta vadede bu kuruluşların sahibi olmak üzere, kararlara katılmaya başlamalıdır.

Bu gibi değişimlerle şimdi varolan "karma ekonomi" sisteminin oldukça uzun bir süre yaşayacağı, ama bu arada çok önemli bir evrim geçireceği kanısındayım. Bu evrimin belirli bir disiplin ve koordinasyon içinde gerçekleşebilmesi için, ekonomik faaliyetler alanında yer alan her türlü kuruluşun, sektörün temsil edildiği, birbiriyle iletişimde bulunduğu ve ortak kararlar vererek stratejiler saptadığı "Ekonomik Konsey" tarzında, devletten çok toplumun temsiline ve tercihlerine ağırlık veren kurumların da oluşmasından yanayım.

Nüfus

Bana öyle geliyor ki, nüfus, Türkiye'nin en büyük sorunudur. Bugün otuz, otuz beş milyon insanın yaşadığı bir ülke olsaydık, şimdiye kadarki maddî başarılarla, oldukça rahat bir hayatımız olabilirdi.

Bu kadar geniş bir ülkede daha çok sayıda insan da yaşayabilirdi. Birçok ülkenin nüfus yoğunluğu bizden fazla. Ama sorun, toprak genişliği değil, insanları rahat ettirecek maddî imkânların yeterliliği. Türkiye'de bu imkânlar yeterli değil. (Ayrıca, nüfus olayı bütün dünyanın önemli bir sorunu. Onun için bu nüfus yoğunluğunun oranı da yeniden düşünülmeli.)

Bunun sorumlusu şimdiye kadar gelmiş geçmiş iktidarlar, yani *sağ* iktidarlardır (çünkü sol bu ülkenin tarihinde zaten hiçbir uzun vadeli gelişmeyi belirleyecek bir icraatta bulunmadı). Denetimsiz artan nüfus konusunda, solun eleştirisi -olduğu kadarıyla- genellikle ekonomist bir temelden yola çıkmıştır: "düzen, ucuz emek-gücü bulmak için, böyle bir nüfus artışını teşvik ediyor." Bunun çok doğru bir saptama olduğu kanısında değilim. Örneğin özel teşebbüsün, nüfus ne olursa olsun, yerleşik, kurumlaşmış ve sol sendikalarla oldukça yüksek ücret veren bir sistem içinde çalışmayı tercih ettiği uzun dönemler de olmuştur. Emeğin ucuzlaması, daha çok küçük iş sahiplerine yarar sağlamıştır ki, onlar da, nüfus politikası gibi üst düzeyde politikaları etkileyecek örgütlülük ve bilinçlilik içinde değildir. Sonuçta elbette, her alanda olduğu gibi, bu durum zengine yarar, yoksula zarar getirmiştir. Bence asıl dürtü, klasik milliyetçi/şoven temelden doğmaktadır. Nüfus artınca, Türkiye "büyük" bir millet olacak, güçlü bir devlet olacak vb. Oysa kötü yetişmiş bir nüfus, bir ülke için avantaj değil, korkunç bir handikaptır. Şu aşamada bu olguyu olanca netliğiyle görüp içimize sindirme aşamasındayız. Kim, niçin sorumlu soruları bir yana, durum ortada ve durum çok kötü.

Nüfus ülkenin genel maddî imkânlarının ötesinde olduğu gibi, dağılımı da dengeli değil. Başta İstanbul olmak üzere büyük şehirler, kalabalığın hayatın her düzeyinde kâbus halinde yaşandığı yerler oldular.

Kırsallık, gelişen ülkelerde, bir gerilik kaynağı olarak görülür ve dolayısıyla şehirleşmeye olumlu değer yüklenir. Bu genel olarak geçerli olmakla birlikte, o kadar düz bir süreç de değildir. Ülkemizde olduğu gibi kargaşa içinde yaşanan bir şehirleşmenin sonucunda, kırsal nüfusun mu şehirleştiği, yoksa şehirlerin mi kırlaştığına karar vermek güçleşir. Bugünkü haliyle İstanbul kalabalık, ama bu organik bir şehir hayatı yaşayan bir kalabalık değil. Adına İstanbul dediğimiz bu uçsuz bucaksız alanın bir bölgesinde oturanlar genellikle başka bölgelere gitmeden yaşıyor - özellikle kadınlar. Yerleşimler kural olarak gelinen bölge temeline göre kuruluyor. Ancak asgari ihtiyaçların karşılandığı bir ortamda geleneksellik ve modernleşme akıldışı biçimlerde içiçe geçiyor.

Hiçbir altyapı yetmiyor bu kalabalıklaşmaya. En temel ihtiyaçlar, örneğin su, yetmiyor. Çöple başa çıkılamıyor; kanalizasyonla başa çıkılamıyor. Böylece, nüfusun yoğunlaştığı yerler, önlenemez bir kirlenme ve kirletme kaynağı haline geliyor. Büyük salgınlar çıkmaması, bu ortamda, büyük bir şans. Pek çok işimiz gibi "Allaha kalmış" bir şey.

Günlük hayatın temel ihtiyaçlarını karşılayamadığımız gibi, artan bu nüfusa iş de bulamıyoruz. İşi olanlara zaten tek iş yetmiyor: "limon satan öğretmen", akşam taksicilik yapan tapu memuru, artık alıştığımız insan tipleri. Durum böyleyken, hiç iş bulamayanlar ordusu hızla büyüyor. Bu ilkin bazı "marjinal" dediğimiz sektörleri besliyor: fuhuş gibi, mafya gibi... Tabiî bugünkü yapımızla o sektörlere "marjinal" demenin haklılığı tartışma götürür. Ayrıca, gene özellikle büyük şehirlerde, milyonlarca insan seyyar satıcı. Oran iyice tersine döndü: alıcıdan çok satıcı var. Bir yandan her düzeyde tüketim özlemlerini kamçılıyoruz, bir yandan insanlara ancak bu kadar geçim yolu sağlayabiliyoruz. Sonuç bir vahşet.

Altmışlardan bu yana, bir yerlerde koskocaman DPT'ler kurup "planlı ekonomi" uyguladığını söyleyen bir ülkede, açılacak iş imkânlarıyla orantılı bir nüfus planlaması yapılamadı. Türkiye'de yönetim bunu yapma kararını ciddiyetle vermiş olsa bile, uygulamada birçok zorlukla karşılaşması kaçınılmazdı. Ama zaten o karar verilemedi.

Saydığım ve zaten hep bildiğimiz bu yetersizliklerden daha da korkunç görünen durum, manevi / entelektüel alanda. Son derece dengesiz bir nüfus piramidi var Türkiye'de: nüfusun % 50'den fazlası 20 yaşın altında. Bu, her yıl şu kadar milyon genç insanın "hayata atılma" aşamasına vardığı anlamına gelir. Ama, hangi hayata?

Zorunlu okuma, topu topu beş yıl. Eldeki imkânlarda, ayrıca eğitim aygıtında varolan yaklaşımla, o beş yıl içinde insanlara ne verilebilir? Ama, bunu bile almayan çok. Orta okula devam etmeyen daha da çok. Bu böyle devam ediyor, her kademede. Yüksek öğrenimin eşiğinde biriken kalabalığı, bunun kaçta kaçının o eşiği aşabildiğini düşünün. Sonra, bütün o kalabalığın, hele gelişmiş dediğimiz ülkelerdekine kıyasla, aslında toplam nüfusun ne kadar küçük bir oranını oluşturabildiğini düşünün. Ya bizde de o aşamaya varanlar medenî toplumlardaki oranlara ulaşsaydı ne yapacaktık? Sonra, hele YÖK sonrası, yüksek öğrenim kurumlarına girmeyi başarabilmiş insanlara verilen eğitimin niteliğini düşünün. İsterseniz bir de "okumuş insan işsizliği"nin boyutlarını düşünün.

Okul tabiî insanları "hayata" hazırlayacak kurumlardan bir tanesi. Ve orada durum böyle. Öbürlerinde nasıl? Örneğin aile ne durumda? Aile şüphesiz muhafazakâr bir kurumdur, tarih boyunca içinde baskıcı, ataerkil ögeler yaşatmıştır vb. Gene de, dünyanın bu yapısında başka herhangi bir kuruma devredilemeyecek bazı temel işlevlere sahiptir. "Ekonomik verimlilik" kategorisine uymasa da, o olmadıkça hiçbir

toplumun ayakta duramayacağı "sevgi" ilkin ailede yaşanır. Temel ahlâk orada oluşur.

Bugünkü toplumsal yapımızın son derece geniş bir kesiminde aile iflas etmiş durumda. Varolan çatışmaların hemen hepsi, belki de en yalın ve dolaysız biçimleriyle ailede yaşanıyor. Bu, üstelik, olabildiği ölçüde ayrışan değerleriyle, bütün sınıf ve tabakaların ailelerinde kendilerine göre tekrar tekrar üretiliyor. Şirketler çalışanlarına "biz aileyiz" ideolojisini enjekte etmeye çalışırken, aslında aileler şirketleşiyor. Öteden beri bu toplumun baskıcı devletinin ayırdedici özelliklerini kendi çatısında yeniden-üreten Türk ailesi, şimdi o özellikleri de elden bırakmadan, şirket çıkarcılığını, saldırganlığını vb. edinmeye başladı.

Bir de aile dışı kurumları düşünmemiz gerekiyor, toplumun genel kültürel yapısında. Burada da tam bir sefalet hüküm sürüyor. Toplumun, boş-zaman değerlendirmesi konusunda hemen hemen hiçbir girişimi, hazırlığı, örgütlenmesi yok. Cumhuriyet devleti başlangıçta, herkesin ne düşünmesi gerektiğini öğrenmesi için Halk Evleri gibi para-faşist kurumlar açmıştı. Şimdi böyle şeyler de kalmadı. Kitaplık yok, tiyatro yok, spor alanı yok, sinema bile yok. Örneğin Bakırköy'ü düşünün: Türkiye'nin nüfus bakımından üçüncü, dördüncü şehri olarak kabul edilebilir. Kaç tane kültürel kurum sayabilirsiniz Bakırköy'de?

Türkiye'de kültürle en fazla ilgilenen kesimin polis olduğu söylenebilir. Çünkü nerede -hele taşrada- birileri tiyatro gibi, fikir kulübü gibi bir kültürel etkinlik başlatmaya kalkışsalar, ilk gelen ve en candan ilgiyle gelen, polis olur. Bir anlamda en büyük çapta kitap tüketicisi de polistir.

Sonuç olarak, eğri büğrü sokaklarda plastik toplarla futbol oynayan, ağızlarını her açışlarında birbirlerinin sülâlesine düz giden, buna benzer bir donanımla yüklene yüklene büyüyen, sonra da "hayata atılan" kuşaklar yetiştirmekteyiz.

Bu kadar fazla ve akıl almaz trafik kazası olmasından bu kadar fazla aile dramı yaşanmasına, arabesk müziğinden karakol dayağına, toplumsal varoluşumuzun bütün "kurum"larında bu yetişme tarzının sonuçlarını görüyoruz.

Bir ülkede ekime elverişli duruma getirilmemiş uçsuz bucaksız topraklar, sonuçta bir verimsizliktir, korkunç bir "atıl kapasite"dir; gene de, bir gün bir şeyler değişirse o topraklar tarıma açılabilir umudunu taşırsınız. Hiçbir hazırlığı yapılmadan "ortalığa salınmış" bu büyük nüfus da böyle bir atıl kapasite. Ama insanlar, kıraç toprak gibi, yattıkları yerde yatıp birilerinin kendilerini verimlileştirmeye gelmesini beklemezler. İnsanlar, "aktif atıl kapasite"dir. Bu milyonlarca insan arasında kimbilir ne potansiyel dehalar var, ama bu koşullarda kendilerini nasıl kullanıyorlar? Büyük bir kombine işletmeyi yönetecek yeteneği kromozomlarında taşıyan biri, dolandırıcılıkla milyar vurmayı planlıyor, La Scala'da Primadonna olabilecek birinin sesini, komşuları, yemeği yaktı diye kocasından dayak yerken dinliyorlar. Oysa bizden çok daha zengin, eğitim düzeyi çok daha yüksek toplumlar, burs sistemlerini geliştirerek, maddî imkânı sınırlı kesimin zeki çocuklarından entelektüel verim almaya çalışıyor. Bizdeki sistem ise, okuma isteği olmayan, ayrıca sermaye ihtiyacı olmayan zengin çocuklarına para gücüyle eğitim sağlamaya yöneliyor.

Ama sonuçta, bu toplum hâlâ çok namuslu, dayanışmacı, insancıl, bir bütün olarak baktığınızda. Koşullarıyla birlikte düşündüğünüzde suç oranı hâlâ düşük ve suçun niteliği hâlâ masumca, çocukça. Ama herhalde böyle devam etmeyecek.

Askerî Toplum

Yüzyıllar boyunca "Osmanlı İmparatorluğu" olarak yaşadıktan sonra, o imparatorluğun büyük ölçüde dağılmasıyla, yüzyıl başlarında bu topraklarda Türkiye Cumhuriyeti kuruldu.

Bu Cumhuriyet üstünde yaşamaya devam eden halk son elli yılını savaşlar içinde geçirmişti. Kuruluşu, son savaşın kazanılması olgusuna bağlıydı; yani savaşla kurulmuştu. Kurucuları da öncelikle savaşçılar, yani askerlerdi. Bu askerler, o elli yıllık kargaşalık içinde yenileşmeden yana olan, yenileşmenin ne olabileceğine kafa yoran insanlardı. Asker olarak örgütlüydüler, belirli güçleri vardı, belirli hareket imkânları vardı. Buna karşılık, toplumsal ideolojiyi belirleyecek durumda değillerdi. Toplumun yaygın muhafazakârlığı ile çok zaman çelişki içindeydiler.

Yeni Cumhuriyet, bu koşullarda, bir hayli askerî bir mantık içinde kuruldu. Bunu, "militarize" bir toplum yaratıldığı anlamında söylemiyorum. Bu düzeyde, hattâ buna aykırı bir amaç vardı. Osmanlı'dan gelen askerî sultayı sivil kadrolarla paylaştırma yolunda ciddi ve iyi niyetli çabalara girildi. Bu bağlamda sözünü ettiğim "askerî mantık" daha derinden işleyen bir şey.

Askerî örgüt, savaşmak için kurulur. Savaş da, son analizde, korkunç bir şeydir. Çünkü savaşta ya ölünür ya da öldürülür. Bunlar ikisi de korkunçtur. Askerlikte son analizde en önemli iş "savaş" komutu verildiği zaman insanların herhangi bir şey düşünmeden komutun gereğini yerine getirmelerini sağlamaktır.

Dolayısıyla askerî örgüt, içindeki üyelerin daha çok değil, daha az düşünmesiyle, söylenen sözü tartışmasıyla değil, yerine getirmesiyle etkili olur. Tartışmanın yeri ayrıdır, kimlerin hangi düzeyde nasıl tartışabileceği kurallara bağlanmıştır. Tartışma sonuçlanıp emre dönüşünce, kurulu sımsıkı hiyerarşi içinde, emri yerine getirmekten başka bir şey düşünülemez. Dolayısıyla askerî örgüt, mantık ve tanım gereği, az kişinin düşünüp karar ürettiği, çok kişinin de o anlamda düşünmeden kararları yerine getirdiği örgüttür. Pek çok şey de zaten önceden düşünülmüş ve davranış biçimleri olarak

billurlaşmış eylemlerin disiplin içinde tekrarlanmasıyla yürütülür.

Savaşa girişilen dava, "anayurdun savunulması", "milletin bekası" vb. toplumda yaygın kabul gören ideolojilerce desteklenir. Gene de, bir orduda bulunan bütün bireylerin bu ideolojik değerleri yeterince içselleştirdiğine güvenilemez. Onun için "görevi yapmama" karşısında cezalandırma tehdidi de zorunludur. Başka bir mantık içinde olmasa da olur gibi görünen basit bir iş, nöbet vb. sıkı bir disiplinle uygulanır; öyle ki, asıl iş gündeme geldiğinde kimse emir dışına çıkmasın. Bunlar, üç aşağı beş yukarı bütün ordularda böyledir, çünkü böyle olmak zorundadır.

Şimdi, Türkiye Cumhuriyetinin "askerî" bir mantığa göre kurulduğunu söylerken, bu çizdiğim şemanın temel ögelerinin, kurulacak toplumun kavranması ve tasarlanmasında önemli bir rol oynadığını söylemek istiyorum. Kurucuların bu mantığın sürekli yeniden-üretildiği kurumda yetişmiş olmalarının ötesinde, aslı hepsi de birbirine bağlı olan birkaç etken, bunun başka türlü olmasına zaten meydan vermiyordu. Birinci etken, bu kitabın "Fundamentalizm" bölümünde üstünde durduğum merkezi devlet geleneğidir. İkincisi, kazanılan ülkenin yanmış yıkılmış durumudur; kurucular bu yıkıntıdan yeni, "güçlü" bir yapıya geçmek için bu sefer sivil bir seferberlik ve hızlı bir değişim gerektiği kanısındadırlar. Üçüncü etken ise toplumun kendisidir. Birinci Meclis'te görülen canlılığa rağmen -ve o canlılık bastırıldıktan sonra- toplum gene de oldukça edilgendir; dağınıktır ve kendi içinden örgütlenme, harekete geçme gelenekleri hayli zayıftır. Kendisinden bekleneni de tam anlamış değildir. Bütün bu koşullar, Cumhuriyeti kuran kadroyu, epey elverişsiz koşullarda, oldukça yalnız bir "kurmay" olarak komuta konumuna getirir. Daha doğrusu, Kurtuluş Savaşı ordusunun "kurmayları", şimdi, yeni Cumhuriyet'in "mühendisleri" olmuşlardır.

Bu mühendisliğin sonucunda yeni toplum da askerî bir modele göre oluştu. Örneğin düşünce üretenlerle üretilen düşüncelerin sonuçlarını uygulamakla yükümlü kitleler arasındaki mesafe korundu. Toplumun bu uygulamayı tartışmadan yürürlüğe koyması beklendi; ayak sürüyenler, aykırılık sergileyenler cezalandırıldı. Yeni ordu-toplumun tek (ve kimlerden oluşacağı baştan belirlenmiş) bir kurmaydan komuta alması kurallaştı. "Rakip kurmay" olmaya cüret edenler etkisizleştirildi. Basın gibi kurumlar, orduda emirleri erata duyuran borazanlar gibi tasarlandı. Çatlak sesler susturuldu.

Eğitim aynı zihniyetle ele alındı. Düşünen, tartışan, eleştiren kuşaklar yetiştirilmedi. Bu istense bile, Cumhuriyet'in temel değerlerinin (altı ok vb.) tartışma ya da eleştiri konusu olması hiç istenmiyordu. Ama düşünce özgür olacaksa, "şuradan şuraya kadar düşünebilirsin, oradan öteye geçmek yok" diye sınırlamalar getirilemez. Önce tartışılmaz değerleri yerleştirip sonra düşünsel üretkenliği teşvik etmeye kalkışırsanız, üretkenliği fiilen yok edersiniz.

Toplum, askerî örgüte benzemez. Ordu son analizde ölmek veya öldürmek üzere örgütlenmiş bir insan topluluğudur, ama toplum en başta ve en sonda *yaşamak için örgütlenir*. Bu, bambaşka bir mantık gerektirir. Herkes kendi için en iyi olanı isteme ve düşünme, bunun için çalışma hakkına sahiptir. Devlet, burada, birinin kendi "iyiliği"nin başkalarına zarar vermesini önlemek için vardır, herkese ne isteyip ne istemeyeceğini öğretmek için değil. Devlet, olacaksa, isteklerin gerçekleşmesini sağlayacak ortamı yaratmak üzere olmalıdır, istemenin "vatan hainliği" olduğunu kanıtlamak üzere değil. İnisyatif, toplumu oluşturan bireylerde olmalıdır, her düzeyde ve her alanda. Maddi ve manevi alanda zenginleşecek olan da onlardır.

Biz henüz buralarda değiliz. Baskısından hâlâ kurtulamadığımız askerî model yirmilerde belki kaçınılmazdı, ama

seksenlerde bunu düşünmek bile ayıptı. Gelgelelim, 12 Eylül'ün askerî yönetimi kendi kışla idealini, toplum için olabilecek en güzel model olarak hortlattı. O dönemde yapılan askerî tatbikatların adları, örneğin "Ordulaşmış Millet", utanç vericidir ve betimlemeye çalıştığım bu zihniyetin belki en kısa ve özlü anlatımıdır.

Türkiye dünyanın neresinde?

MURAT BELGE

Demokrasi düşmanı Anayasamızı, yasakçı yasalarımızı, yerinde infaz uygulayan Emniyet timlerini, halkı yıldırmaktan başka yöntem bilmeyen devlet güçlerini, hiçbir zaman tepemizden eksik olmayan askerî darbe tehdidini, bu büyük sorunları bir yana bırakıyorum şimdilik. Daha bir gündelik düzeye gelelim: girmek istediğimiz o dünyada, Avrupa'da, dağda bayırda, sokakta okulda, "Ne mutlu İspanyol'um diyene" ya da "Bir İsveçli dünyaya bedel" gibi sloganlara rastlıyor musunuz? Herhangi bir ülkede "Ordulaşmış Millet" adında bir askerî tatbikat yapılabilir mi? Bir tatbikatta, "düşman kuvvet" rolünde olanlara, bir bölge halkının kıyafeti giydirilip o halka gözdağı verildiği düşünülebilir mi?.. Bunları yapanlar, bizim ülkemizde halka "Batılılaşın" emri veren elitleridir.

Birikim Yayınları 5

ISBN 975-518-003-5

9 789755 160030